

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ШУЙСЬКИЙ Ігор Володимирович

УДК 339.5:061.1[Торгсин]:659.1(477)''1931/1936''(091)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВСЕУКРАЇНСЬКА СИСТЕМА ТОРГСИН НА ХАРКІВЩИНІ:
СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ (1931–1936 рр.)**

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань
03 – Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – Історія та археологія

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. В. Шуйський

Науковий керівник:

Рябченко Ольга Леонідівна

доктор історичних наук, професор

Запоріжжя – 2021

АНОТАЦІЯ

Шуйський І. В. Всеукраїнська система Торгсин на Харківщині: створення та функціонування (1931–1936 рр.) — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 історія та археологія. Запорізький національний університет. — Запоріжжя, 2021.

Дисертаційна робота присвячена вивченню процесів утворення, особливостей функціонування та закриття системи Торгсин на Харківщині у 1931–1936 рр.

Харківська філія В/О «Торгсин», ВУК «Торгсин» у м. Харків створювались у серпні 1931 р. для обслуговування за валюту чужоземців, які перебували на території СРСР. Наприкінці 1931 р. робота системи Торгсин була зорієнтована на обслуговування радянських громадян за умов оплати товарів і наданих послуг цінностями, валютою, потрібними СРСР на індустріалізацію, перепрофілювання народного господарства з сільськогосподарського на промислове. Особливу роль торговельна мережа відіграла у 1932–1933 рр., коли через штучно створений дефіцит харчових продуктів найбільш вразливі верстви населення, переважно мешканці українських сіл, вимушені були обмінювати сімейні цінності за свідомо заниженим курсом на продукти першої необхідності: крупи, борошно, хліб. Діяльність торгсинів тривала до остаточного закриття на початку 1936 р. і слугувала продовженням політики радянської влади з хлібозаготівлі у сільських районах.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено предмет, об'єкт, мету, завдання, хронологічні межі.

Актуальність дослідження діяльності системи Торгсин у столиці УСРР, у Харківській області полягає у вивченні механізму функціонування системи Торгсин на Харківщині, якій доручалась мобілізація цінностей через мережу приймальних пунктів як одне з найважливіших державних завдань перших

п'ятирічок. Діяльність Торгсину є актуальним напрямком і невід'ємною складовою вивчення штучно створеного Голодомору в Україні, що дає змогу встановити моральні, матеріальні збитки населення.

Наукова новизна полягає в тому, що ґрунтовно й всебічно досліджено історію відкриття ВУК «Торгсин» і харківської філії Торгсину, створення обласної, міської контор, торговельної мережі на Харківщині. Визначено повноваження, функції та підпорядкування структур, простежено їх зміни та реорганізацію. Розкриваються основні напрямки діяльності Харківської обласної контори «Торгсин». Проаналізовано кадрову політику, досліджено механізм чисток, вперше встановлено категорії звільнених працівників і підстави їх звільнення. Розкриваються причини політичних репресій, застосованих каральними органами ДПУ–НКВС до відповідальних працівників ВУК «Торгсин», керівників органів ДПУ–НКВС, працівників та відвідувачів «Торгсину», одержувачів закордонної грошової допомоги. Простежено зв'язок обвинувачення з діяльністю репресованих. Доповнені біографії окремих керівників харківської обласної контори, ВУК «Торгсин».

У якості ілюстрацій використані художні твори українських письменників — очевидців подій, пов'язаних з Торгсином. Проаналізовано публікації у харківській і республіканській пресі за 1931–1936 рр. про ВУК «Торгсин», Харківську обласну контору «Торгсин».

На основі аналізу залучених до наукового обігу архівних документів вперше на прикладі Харківської обласної контори «Торгсин» реконструйовано систему державного контролю, досліджено виявлені характерні порушення і зловживання працівниками торгівлі. Вивчено порядок мобілізації службовців ВУК «Торгсин», працівників обласної контори на хлібозаготівельні кампанії 1932–1933 рр. і з'ясовано підстави їх звільнення від мобілізацій. Проаналізовано графічне зображення торговельної марки «Торгсин», мову, форму та зміст рекламних оголошень. Визначено основні категорії клієнтів Торгсину. Доведено надходження

з Німеччини через Торгсін грошової допомоги етнічним німцям — мешканцям Харківської області.

Простежено процес засекречення інформації у діловодстві Торгсину, визначені категорії секретних питань і тих, що не підлягали оголошенню.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що результати дослідження мають використовуватись при підготовці узагальнених праць з історії України, історії Голодомору на Харківщині, також історії торгівлі та діяльності Торгсину на теренах СРСР, у краєзнавчих роботах, навчально-методичних посібниках.

До першого розділу дисертації увійшли історіографія, аналіз джерельної бази та методико-теоретичні засади дослідження.

Виділено три історіографічні блоки, які згруповані за проблемно-хронологічним принципом. До першого належать роботи радянських науковців, присвячені індустріалізації, торгівлі, опубліковані впродовж 30-х — 80-х рр. ХХ ст. у яких висвітлюються окремі напрямки роботи Торгсину.

Другий блок становить закордонна історіографія, представлена роботами українських та зарубіжних авторів, опублікованими впродовж 30-х — 80-х рр. ХХ ст. Головним чином, ці публікації присвячені Голодомору 1932–1933 рр., з яким дослідники напряму поєднували діяльність Торгсину. З метою виконання поставлених завдань, у науковий обіг введено раніше не цитовані опубліковані праці.

До третього історіографічного блоку належать дослідження вітчизняних і закордонних науковців, опубліковані після розпаду СРСР у 1991 р., які продовжуються донині. Відкритий доступ до архівних матеріалів, кількісне і якісне зростання наукових публікацій з історії та суміжних дисциплін про події в радянській Україні у 1930–ті рр., становлять підґрунтя наукових розвідок і надихнули істориків до проведення нових досліджень.

Джерельна база представлена документами офіційного походження, матеріалами відомчих довідників і посібників, збірників директивних і інструктивних матеріалів, публікаціями періодичних видань, літературними

джерелами, опублікованими і раніше неопублікованими свідченнями та мемуарами, візуальними джерелами, предметно–речовими пам'ятками.

Більша частина архівних матеріалів вперше залучена в науковий обіг, що підтверджує новизну й наукове значення дисертації. Введено великий масив документів з фондів центральних керівних органів, обласних партійних і радянських організацій, фондів ГДА СБУ, спогадів очевидців подій, а також друківаних видань НКЗТ СРСР.

Вивчені при реалізації наукового завдання документи належать до фондів чотирьох архівних установ: Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Харківської області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Раритетні довідники, літературні джерела, радянські періодичні видання зберігаються у фондах Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка.

Теоретико–методологічна основа дослідження базується на загальнонаукових принципах історизму, науковості, об'єктивності, міждисциплінарності, неупередженості, системності, детермінізму. Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань були використані такі загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження, як проблемно–хронологічний, статистично–аналітичний, історико–генетичний, порівняльно–історичний, типологічний, метод класифікації. Це дозволило всебічно розглянути створення та функціонування системи Торгсину в поєднанні з суспільно–політичними та соціально–економічними процесами, які відбулись на Харківщині, в радянській Україні у 1931–1936 рр.

У другому розділі дисертації детально досліджено процес створення, організаційну структуру, функції, ВУК «Торгсин» і Харківської філії Торгсину, обласної контори «Торгсин», торговельної мережі на Харківщині, простежено їх зміни та реорганізацію. Встановлено, що у 1933 р. торговельна мережа досягла максимуму і поступово скорочувалась до закриття в 1936 р.

Також у цьому розділі здійснено детальний аналіз кадрової політики Харківської обласної контори, особливостей діловодства, участі працівників системи Торгсину у сільськогосподарських кампаніях.

Третій розділ дисертаційного дослідження присвячений висвітленню основних напрямків діяльності Харківської обласної контори «Торгсин». Визначено місце рекламної роботи в діяльності Торгсину, вперше проаналізовано графічне зображення торговельної марки «Торгсин», мову, форму та зміст рекламних оголошень. Також вперше визначено основні категорії споживачів Торгсину.

У четвертому розділі дисертаційної роботи розглянуто систему застосування контролю державними органами діяльності Харківської обласної контори «Торгсин», досліджено виявлені характерні порушення і зловживання працівниками торгівлі. Визначено основні напрямки обслуговування мережі Торгсину органами міліції. Проаналізовано заходи репресивного спрямування, застосовані працівниками економічних підрозділів ДПУ УСРР до клієнтів Торгсину. За матеріалами архівних кримінальних справ висвітлено політичні репресії, яким піддавались колишні керівники радянських органів, ДПУ–НКВС, працівники, споживачі, чия діяльність поєднувалась з Торгсином.

Таким чином, у дисертаційному дослідженні розкрито хронологічні межі, результати та інші окремі аспекти діяльності системи «Торгсин» на території Харківської області. Відстежено зміни у структурі, специфіці завдань, масштабах діяльності системи Торгсину у Харківській області, яка включала території кількох нинішніх областей.

Дослідження проведено за сприяння Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці, Українського науково–дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору НРЕС.

Ключові слова: контора «Торгсин», Всеукраїнська контора, Харківщина, індустріалізація, торговельна мережа, дорожочінності, Голодомор, репресія

ABSTRACT

I.V. Shuiskyi. All-Ukrainian system of Torgsin in Kharkiv region: creation and functioning (1931–1936) — Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a PhD degree in the specialty 032 History and Archeology. Zaporozhzhia National University. — Zaporozhzhia, 2021.

Contents of the abstract

The thesis is dedicated to the study of the processes of formation, peculiarities of functioning and closing of the Torgsin system in Kharkiv region in 1931–1936.

The Kharkiv branch of the All-Union Association “Torgsin”, the All-Ukrainian office “Torgsin” in Kharkiv were created in August 1931 to serve foreign nationals who were present in the territory of the USSR for foreign currency. By the end of 1931, the work of the Torgsin system was oriented to serve the Soviet citizens in terms of payment for goods and services provided by values, currency needed by the USSR for industrialization, the conversion of the national economy from agricultural to industrial one. A special role the trading network played in 1932–1933, when due to artificially created deficit the poorest population groups, mainly inhabitants of Ukrainian villages, were forced to change the family values for knowingly underestimated rate of basic necessities: cereals, flour, and bread. The activities of commercial syndicates continued until their final closure in early 1936 and served as a continuation of the Soviet government’s policy of grain procurements in rural areas.

The relevance of the thesis research topic, subject, target, goal, objective, and the chronological framework are substantiated in the introduction.

The relevance of the study of the Torgsin system activities in the capital of the Ukrainian SSR, in Kharkiv region is to study the mechanism of functioning of the Torgsin system in Kharkiv region, which was entrusted with the mobilization of values through a network of reception points as one of the most important state tasks of the first five-year periods. The activity of Torgsin is a relevant direction and an integral part of the study of the artificially created Holodomor in Ukraine, which makes it possible to establish the moral, and material losses of the population.

The scientific novelty of the research conducted is due to the fact that investigated is thoroughly and comprehensively the history of the opening of the the All-Ukrainian office “Torgsin” and Kharkiv branch of Torgsin, the establishment of the regional, city offices, trade network in Kharkiv region.

The authority, functions and subordination of the structures are defined, and their changes and reorganization are traced. The main directions of the activity of Kharkiv regional office “Torgsin” are disclosed. The personnel policy is analyzed; the mechanism of purges is investigated, for the first time the categories of discharged workers and the grounds for their dismissal are established. The reasons for political repressions applied by DPU–NKVS punitive bodies to responsible employees of “Torgsin”, heads of DPU–NKVS bodies, employees and visitors of “Torgsin”, recipients of foreign monetary aid are revealed. The connection between the charges and the activities of the repressed is traced. The biographies of some executives of Kharkiv regional office, and the All–Ukrainian office “Torgsin” are supplemented with the found information.

Fiction works of Ukrainian writers — eyewitnesses of the events related to the Torgsin were used as illustrations. The publications in Kharkiv and republican press for 1931–1936 were analyzed related to the All–Ukrainian office “Torgsin”, Kharkiv regional office “Torgsin” are analyzed.

Based on the analysis of the new archival documents, for the first time on the example of the Kharkiv regional office “Torgsin” the system of state control was reconstructed, the characteristic violations and abuses of trade workers were revealed. The order of employees’ mobilization of the All–Ukrainian company “Torgsin” and the workers of the regional office for grain procurement campaigns in 1932–1933 has been studied and the grounds for their exemption from mobilization have been found out. The graphic image of the “Torgsin” trademark, the language, the form and content of advertisements are analyzed. The main categories of Torgsin customers have been determined. The receipt of financial aid from Germany through Torgsin to ethnic Germans living in Kharkiv region has been proved.

The process of classifying information in Torgsin’s office work, certain categories of secret issues and those that were not subject to disclosure is traced.

The practical significance of the thesis research is due to the fact that the research results can be used in the preparation of the summarized works on the history of Ukraine, the history of Holodomor in Kharkiv region, and the history of trade and Torgsin activities in the USSR, in the regional studies, educational and methodological manuals.

The first section of the thesis includes historiography, source–base analysis as well as methodological and theoretical foundations of the research conducted.

In the historiography section, the author identifies three large blocks of sources, grouped according to the chronological and problematic principle. The first includes the works of Soviet scientists dedicated to industrialization, trade,

published during the 30's — 80's of the XX century, which highlight certain areas of the Torgsin activities.

The second section consists of foreign historiography, represented by the works of Ukrainian and foreign authors published during the 30s — 80s of the XX century. Mainly these publications are dedicated to the Holodomor of 1932–1933, with which the researchers directly combined the activities of Torgsin. To fulfill these tasks, the previously cited published works were introduced into the scientific turnover.

To the third historiographical section belong researches of domestic and foreign scientists which have been published after disintegration of the USSR in 1991 to be continued till present. The emergence of open access to archival materials, the quantitative and qualitative growth of scientific publications on history and related disciplines about the events in Soviet Ukraine in the 1930s, constitutes the basis of scientific research and inspired historians to conduct new research.

The spring base is represented by documents of official origin, materials of departmental reference books and manuals, collections of directive and instructive materials, publications of periodicals, literary sources, published and formerly unpublished testimonies and memoirs, visual sources, and material memorials.

Most of them were for the first time involved in the scientific turnover, which confirms the novelty and scientific importance of the thesis. A large number of archive documents from the funds of central governing bodies, regional party and Soviet organizations, the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, recollections of witnesses, as well as printed publications of the People's Commissariat of the Foreign Trade of the USSR is introduced.

The documents studied during the implementation of the scientific task belong to the funds of four archival institutions: Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, Central State Archives of the Highest Organs of Government and Administration of Ukraine, State Archives of Kharkiv region, Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine. Rare reference books, literary sources, Soviet periodicals are preserved in the collections of Kharkiv State Scientific Library named after V.G. Korolenko. The theoretical and methodological methodology of the study is based on the theory and methodology of the study.

The theoretical and methodological basis of the study is based on the general scientific principles of historicism, scientificity, objectivity, interdisciplinarity, impartiality, systematicity, determinism. To achieve the goal and solve the problems, the following general scientific and special historical research methods were used as problem–chronological, statistical–analytical, historical–genetic,

comparative–historical, typological, and the method of classification. This made it possible to comprehensively consider the creation and functioning of the Torgsin system in conjunction with the socio–political and socio–economic processes that took place in Kharkiv region, in Soviet Ukraine in 1931–1936.

In the second section of the thesis, the process of creation, organizational structure, functions, the All-Ukrainian office of “Torgsin” and Kharkiv branch of Torgsin, the regional office “Torgsin”, the trade network in Kharkiv region are investigated in detail, their changes and reorganization are traced. It is established that the trade network reached its maximum in 1933 and gradually decreased until its closing in 1936.

Also, in this section a detailed analysis of the personnel policy of Kharkiv regional office, the peculiarities of the paperwork, participation of the employees of the Torgsin system in agricultural campaigns was carried out.

The third section of the thesis research is dedicated to highlighting the main activities of Kharkiv regional office “Torgsin”. The place of advertising work in the activities of Torgsin is determined, the graphic image of the Torgsin trademark, the language, the form and content of advertisements were analyzed for the first time. The main categories of Torgsin consumers were likewise defined for the first time.

In the fourth section of the thesis the system of control application by the state authorities of the activities of Kharkiv regional office “Torgsin”, the characteristic violations and abuses of trade workers were investigated. Determined are the main directions of the maintenance of the Torgsin network by the police authorities. Analyzed are the repressive measures applied by employees of economic departments of the DPU USRR to clients of Torgsin. Based on the materials of archival criminal cases, the political repression to which the former leaders of the Soviet bodies, DPU–NKVS, employees, consumers, whose activities were combined with Torgsin is highlighted.

Thus, the thesis study reveals the chronological framework, the results and other individual aspects of the Torgsin system in Kharkiv region. It traces the changes in the structure, specific tasks, and the scope of the Torgsin system in Kharkiv region, which included the territories of several current regions.

The research was conducted with the assistance of the Shevchenko Scientific Society (INC) and the Ukrainian Research and Education Center for the Holodomor Research (HREC).

Key words: “Torgsin” office, All–Ukrainian office, Kharkiv region, Industrialization, trade network, jewelry, Holodomor, repression

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження

Публікації у наукових фахових, закордонних виданнях та виданнях, уведених до міжнародних науко метричних баз:

1. Шуйський І. В. Реклама в діяльності Всеукраїнської контори «Торгсин» у 1931–1936 рр. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2018. Вип. 26–27. С. 144–148.
2. Шуйський І. В. Торгсин як один із символів Голодомору у творах українських письменників. *Історія та географія: зб. наук. пр. / Харків. нац. пед. ун–т ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2019. Вип. 56. С. 34–39.
3. Ігор Шуйський. Реклама та контрреклама Всеукраїнської контори «Торгсин» у 1931–1936 рр. *European philosophical and historical discourse*. 2020. Volume 6. Issue 1. P. 32–39.

(Здобувачем опрацьовано і систематизовано архівні матеріали)

Повнотекстові матеріали й тези наукових доповідей, що додатково відображають результати дослідження:

4. Шуйський І. В. Торгова мережа «Торгсин» у столиці радянської України. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / НАН України, Ін–т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи та ін. Київ, 2013. С. 163–169.
5. Шуйський І. В. Всеукраїнська контора «Торгсин» у Харкові в 1932–1934 роках. *STUDIA SLOBOZHANICA* : матеріали міжнар. наук.–метод. конф. «Слобожанський гуманітарій — 2015», Харків, 27 листоп. 2015 р. / Харків. нац. техн. ун–т сіл. госп–ва ім. П. Василенка. Харків, 2016. С. 86–90.
6. Shuiskyi I. V. Ryabchenko O. L. Ilyenko O. L. Ukrainian firm “Torhsyn” in Kharkiv in 1932–1933 *Young Researchers in the Global World : Vistas and Challendges* : Proceedings of the III Forum for Young Reseachers. Kharkiv, May 19, 2017. / O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv. Kharkiv, 2017. P. 92–94.

7. Шуйський І. В. Харківська обласна контора «Торгсин» у звітах контролюючих органів у 1932–1933 роках *STUDIA SLOBOZHANICA* : матеріали всеукр. наук.–метод. конф. «Слобожанський гуманітарій — 2018», Харків, 30 березня 2018 р. / Харків. нац. техн. ун–т сіл. госп–ва ім. П. Василенка. Харків, 2018. С. 55–63.
8. Шуйський І. В. Торгсин у 1932–1933 роках у художній інтерпретації письменників української діаспори *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави* : матеріали всеукр. наук.–практ. конф., Харків, 18 жовтня 2018 р. / Харків. держ. ун–т харч. та торг. Харків, 2018. С. 199–203.
9. Шуйський І. Проблеми документального дослідження Голодомору 1932–1933 років на Харківщині за матеріалами Державного архіву Харківської області *Харківський архівіст* : наук.–інформ. вісн. Харків, 2018. С. 73–76.
10. Шуйський І. В. Секретне діловодство Всеукраїнської контори «Торгсин» *STUDIA SLOBOZHANICA* : матеріали всеукр. наук.–метод. конф. «Слобожанський гуманітарій — 2019», Харків, 29 березня 2019 р. / Харків. нац. техн. ун–т сіл. госп–ва ім. П. Василенка. Харків, 2019. С. 48–53.
- (Здобувачем підібрано, систематизовано і проаналізовано архівний матеріал)

Публікації документів у збірниках документів:

11. Голодомор у першій столиці / [укладання І. В. Шуйського, В. А. Полянецького ; передм. І. В. Шуйського]. Х. : Шанс, 2008. 288 с.
12. Витяг з протоколу розпорядчого засідання Харківської міськради щодо розгортання Торгсинової мережі. *Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР* / [упоряд.: О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський, О. В. Сафонова]. Х., 2009. С. 102–103.

Публікації матеріалів у періодичних виданнях:

13. Шуйський І. В. Харківщина. Мартиролог Голодомору. *Укрінформ*. 2018. 23 листоп. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2586125-harkivsina-martirolog-golodomoru.html> (дата звернення: 10.09.2020).

14. Шуйський І. В. Кому — Голодомор, а кому ікра: як експрем'єра Франції у Харкові частували у 1933 році. *BBC News Україна*. 2019. 22 листоп. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-50406345> (дата звернення: 10.09.2020).
15. Шуйський І. В. Голодомор в фотооб'єктиві Александра Винербергера. *Время*. 2018. 22 нояб.
16. Шуйський І. В. Голодомор. Харків. Це було тут [відео]. *BBC NEWS Україна*. 2018. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NNH3DlyLSxU> (дата звернення: 10.09.2020).

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	15
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1. Історіографія проблеми	24
1.2. Джерельна база дослідження	43
1.3. Теоретико-методологічна база дослідження	60
РОЗДІЛ 2. ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА КОНТОРА «ТОРГСИН»: ОРГАНІЗАЦІЯ, ФУНКЦІЇ, КАДРИ	65
2.1. Створення, організаційна структура та функції Харківської обласної контори «Торгсин»	65
2.2. Торговельна мережа Харківської обласної контори «Торгсин»	81
2.3. Кадрова політика у Харківській обласній конторі «Торгсин»	99
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОНТОРИ «ТОРГСИН»	115
3.1. Господарча діяльність Харківської обласної контори «Торгсин»	115
3.2. Реклама в діяльності «Торгсину»	127
3.3. Категорії споживачів Торгсину	141
РОЗДІЛ 4. КОНТРОЛЬ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОНТОРИ «ТОРГСИН»	155
4.1. Порухення і зловживання в Харківській обласній конторі «Торгсин» (за матеріалами розслідувань контролюючих органів)	155
4.2. Обслуговування мережі Торгсину органами робітничо-селянської міліції	166
4.3. Заходи ДПУ репресивного спрямування проти клієнтів торгсинів	177
4.4. Політичний контроль за працівниками та споживачами Торгсину	192
ВИСНОВКИ	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	218

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АН УРСР — Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
- ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
- В/О «Торгсин» — Всесоюзне об'єднання «Торгсин»
- ВУК «Торгсин» — Всеукраїнська контора «Торгсин»
- ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет
- ВЧК — Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем (від рос. «Всероссийская чрезвычайная комиссия»)
- ГДА СБ України — Галузевий державний архів Служби безпеки України
- ДАХО — Державний архів Харківської області
- ДВОУ — Державне видавниче об'єднання України
- Держбанк — Державний банк СРСР
- див. — дивись
- ДОБРУС — Демократичне об'єднання бувших репресованих українців советами у Великій Британії
- ДПУ — Державне політичне управління
- ЕКВ НКВС — Економічний відділ Народного комісаріату внутрішніх справ
- ЕКУ ДПУ — Економічне управління Державного політичного управління ім. — імені
- інвалюта — іноземна валюта
- Інснаб — Всеукраїнське відділення Всесоюзної контори з постачання чужоземних спеціалістів
- КВО — Київський військовий округ
- КК — Контрольна комісія
- КК–РСІ — Контрольна комісія — Робітничо–селянська інспекція
- КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
- КПК — Комісія партійного контролю
- КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
- ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України

м. — місто

міськпостачвідділ — відділ постачання Харківського міського виконкому

МВК — виконавчий комітет м. Харкова

МКК РСІ — міська контрольна комісія Робітничо–селянської інспекції

МОПР — Міжнародна організація допомоги борцям революції

МТС — машинно–тракторна станція

НАН України — Національна академія наук України

Наркомвнуторг, НКВТ — Народний комісаріат внутрішньої торгівлі

Наркомзовнішторг, НКЗТ — Народний комісаріат зовнішньої торгівлі

Наркомпостач — Народний комісаріат постачання

Неп — Нова економічна політика

НКВП — Народний комісаріат важкої промисловості

НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ

НКЛП — Народний комісаріат легкої промисловості

НКФ — Народний комісаріат фінансів

НК РСІ — Народний комісаріат Робітничо–селянської інспекції

Обком — обласний комітет

обл. — область

облвиконком, ОВК — обласний виконавчий комітет

облпартком, ОПК — обласний партійний комітет

ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління

оп. — опис

Політбюро — Політичне бюро Центрального комітету Комуністичної партії

радзнаки — радянські гроші, карбованці

райком — районний комітет

Райпартком — районний партійний комітет

РАЦС — орган реєстрації актів цивільного стану

РВК — районний виконавчий комітет

РДАСПІ — Російський державний архів соціально–політичної історії

РНК — Рада народних комісарів

РСІ — Робітничо–селянська інспекція
РСМ — Робітничо–селянська міліція
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
с. — село
СБУ — Служба безпеки України
смт — селище міського типу
спр. — справа
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
Торгсин — об'єднання торгівлі з іноземцями
УДБ — управління державної безпеки
УЕН — Українська економічна нарада
УРЕН — Українська республіканська експортна нарада при Українській економічній нараді
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
ф. — фонд
фінвідділ — фінансовий відділ
ХДНБ ім. В. Г. Короленка — Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка
ХОВ — Харківський обласний відділ
ХОУ — Харківське обласне управління
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦДАВО України — Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України — Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК — Центральний комітет
ЦКК КП(б)У — Центральна контрольна комісія КП(б)У
НREC — (Holodomor Research and Education Consortium) Український науково–дослідний та освітній центр вивчення Голодомору

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Харківська обласна контора «Торгсин» і її торговельна мережа були створені як частина ВУК «Торгсин», яка входила до складу В/О «Торгсин». Офіційно оголошеною метою відкриття в 1931 р. торговельної мережі було обслуговування за валюту чужоземців, які перебували на території СРСР. Досить швидко робота торговельного апарату була зорієнтована на обслуговування радянських громадян за умов оплати товарів і наданих послуг дорогоцінностями, валютою. Цінності, як заявляли очільники радянської держави, були потрібні СРСР для виконання планів з індустріалізації, перепрофілювання народного господарства з сільськогосподарського на промислове.

Особливої ролі крамниці — торгсини — набули у 1932–1933 рр., коли через штучно створений дефіцит харчових продуктів найбільш вразливі верстви населення, переважно мешканці українських сіл, вимушені були обмінювати сімейні цінності за свідомо заниженим курсом на продукти першої необхідності: крупи, борошно, хліб. Діяльність торгсинів слугувала продовженням політики радянської влади з хлібозаготівлі у сільських районах. Відмінністю її була «добровільна» здача цінностей селянами, позбавленими вироблених ними продуктів. Втрата сімейних цінностей нанесла великої моральної та матеріальної шкоди українським родинам. Припинення радянською владою репресивної політики на селі, яка в історіографії отримала назву Голодомору, позбавила необхідності в існуванні системи Торгсину, яка істотно скоротилась і на початку 1936 р. остаточно була ліквідована.

Діяльність Торгсину у 1931–1936 рр. є актуальним напрямком і невід’ємною складовою досліджень штучно створеного Голодомору в Україні. Механізм функціонування, особливості роботи столичної Харківської обласної контори, якою була створена і скеровувалась зразкова торговельна мережа на території кількох нинішніх областей, є актуальною та

перспективною темою дослідження на основі репрезентативної джерельної бази, нових методологічних підходів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалось в рамках проблематики, затвердженої Рішенням Вченої ради Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова від 30 серпня 2014 року «Про збереження минулих і сучасних свідоцтв діяльності».

Мета дослідження — на підставі ґрунтового аналізу історичних джерел, результатів давніших і сучасних досліджень вітчизняних і закордонних науковців, використовуючи досягнення новітньої методології висвітлити причини створення, особливості функціонування, роль Харківської обласної контори «Торгсин» на теренах Харківської області в тогочасних адміністративно–територіальних межах.

Для реалізації поставленої мети визначено наступні завдання:

— здійснити історіографічний аналіз стану наукової розробки та рівня джерельного забезпечення теми, обґрунтувати методологічні засади дисертаційного дослідження;

— дослідити історію створення та функціонування ВУК «Торгсин», харківської філії, обласної контори, торговельної мережі «Торгсин» на Харківщині, визначити повноваження, функції та підпорядкованість структур, простежити їх зміни та реорганізацію;

— проаналізувати графічне зображення торговельної марки «Торгсин», мову, форму та зміст рекламних оголошень;

— висвітлити систему державного контролю за діяльністю Харківської обласної контори «Торгсин», дослідити характерні порушення і зловживання працівниками торгівлі;

— проаналізувати кадрову політику, дослідити механізм чисток на прикладі Харківської обласної контори «Торгсин»;

— з'ясувати підстави звільнення працівників системи Торгсину від мобілізацій на хлібозаготівельні кампанії 1932–1933 рр.;

— визначити основні категорії клієнтів Торгсину, з'ясувати вірогідність надходження через Торгсин закордонної допомоги мешканцям Харківської області.

Об'єктом дослідження є соціально–економічна історія України 1920–1930–х рр.

Предметом дослідження є діяльність ВУК «Торгсин», харківської філії Торгсину, з 1 квітня 1932 р. Харківської обласної контори та торговельної мережі «Торгсин».

Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють 1931–1936 рр., що обумовлено часом функціонування системи «Торгсин» на Харківщині. Нижня хронологічна межа відповідає створенню у м. Харкові Всеукраїнської, обласної контори «Торгсин» і відкриттям першої торговельної крамниці 1 серпня 1931 р.

Верхня хронологічна межа зумовлена закриттям обласної контори на виконання постанови РНК СРСР від 14 листопада 1935 р. «Про ліквідацію Всесоюзного об'єднання «Торгсин».

Територіальні межі дослідження визначаються адміністративно–територіальним кордоном Харківської області в досліджуваний період.

Наукова новизна полягає в тому, що

уперше:

— ґрунтовно досліджено історію відкриття ВУК «Торгсин» і харківської філії Торгсину, створення обласної контори «Торгсин», торговельної мережі на Харківщині, визначено повноваження, функції та підпорядкування структур, простежено їх зміни та реорганізацію;

— проаналізовано напрямки діяльності Харківської обласної контори «Торгсин»;

— з'ясовано підстави звільнення працівників системи Торгсину від мобілізацій на хлібозаготівельні кампанії 1932–1933 рр.;

— визначено основні категорії клієнтів Торгсину, доведено надходження через Торгсин закордонної допомоги етнічним німцям —

мешканцям Харківської області, досліджені архівні кримінальні справи одержувачів грошових переказів з Німеччини;

— проаналізовано графічне зображення торговельної марки «Торгсин», мову, форму та зміст рекламних оголошень;

— на прикладі Харківської обласної контори «Торгсин» реконструйовано систему державного контролю, досліджено виявлені характерні порушення і зловживання працівниками торгівлі;

— на прикладі Харківської обласної контори «Торгсин» проаналізовано кадрову політику, досліджено механізм чисток;

— простежено процес утаємничення інформації у діловодстві Торгсину, за відомчими документами та інструкціями визначені категорії секретних питань і тих, що не підлягали оголошенню;

— досліджено матеріали архівних кримінальних справ відповідальних працівників ВУК «Торгсин», керівників органів ДПУ–НКВС, простежено зв'язок обвинувачення з професійною діяльністю репресованих;

— проаналізовано публікації у харківській і республіканській пресі за 1931–1936 рр. про ВУК «Торгсин», Харківську обласну контору «Торгсин».

Подальшого розвитку набуло дослідження:

— джерельної бази проблеми. Виявлено і залучено до наукового обігу великий масив архівних документів, зокрема з фондів центральних керівних органів, обласних партійних і радянських організацій, фондів архівних кримінальних справ ГДА СБУ, спогадів очевидців подій, а також друкованих видань НКЗТ СРСР;

— історіографічних джерел. До наукового обігу введено раніше не цитовані опубліковані роботи вітчизняних і закордонних науковців;

— політичних репресій органами ДПУ–НКВС, застосованих до працівників та відвідувачів «Торгсину»;

— напрямків роботи Торгсину у галузі реклами;

— біографій окремих керівників харківської обласної контори, ВУК «Торгсин»;

— художніх творів українських письменників — очевидців подій, пов'язаних з Торгсином.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони мають використовуватись при підготовці узагальнених праць з історії України, історії Голодомору на Харківщині, також історії діяльності Торгсину на теренах СРСР, у краєзнавчих роботах, навчально-методичних посібниках.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Результати дослідження доповідались і були схвалені на 16 наукових симпозіумах і конференціях, зокрема, був запрошений у якості експерта і брав участь у обговоренні теми «Торгсин у «мобілізації» золотовалютних резервів населення СРСР–УСРР (початок 1930–х рр.)» 23 лютого 2016 р. програми *Seminarium*, організованої HREC in Ukraine, Інститутом історії України НАН України в конференц-залі Президії НАН України в м. Києві; на Міжнародному міждисциплінарному науковому симпозіумі «Візуалізація епохи Голодомору: джерела, наративи, контексти» 4–6 червня 2018 р. в конференц-залі Президії НАН України в м. Києві; на Міжнародному науковому симпозіумі «Епоха Голодомору у мовній та концептуальній картинах світу» 7–8 червня 2019 р. в конференц-залі Президії НАН України в м. Києві; на Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми екзистенційного вибору під час Голодомору–геноциду» в Київському національному університеті ім. Т. Г. Шевченка 20 листопада 2019 р.; на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави» 18 жовтня 2018 р. у Харківському державному університеті харчування та торгівлі; Круглому столі в ДАХО «Архівна справа на Харківщині: історія і сучасність (до 100–річчя створення архівних установ в Україні)» 29 вересня 2017 року.

Публікації. Основні матеріали та твердження викладені в 16 публікаціях. Серед них одна стаття опублікована в науковому збірнику, що індексується міжнародними науково-метричними базами даних, дві статті у фахових виданнях МОН України. Досліджені архівні документи включені до двох збірників документів. До збірника «Голодомор у першій столиці» (укладання І. В. Шуйського, В. А. Полянецького) мною відібрані, упорядковані, підготовлені до публікації зібрані студентами Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова спогади свідків Голодомору, які зберігаються в Музейному комплексі вишу, два архівні документи ДАХО. До збірника «Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР» (упорядники І. В. Шуйський, О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, О. В. Сафонова) мною підготовлений до публікації витяг з протоколу розпорядчого засідання Харківської міської ради щодо розгортання мережі Торгсину. Результати дослідження додатково відображені у доповідях та публікаціях тез до семи наукових конференцій, у трьох публікаціях у періодичних виданнях, у відеосюжеті BBC NEWS Україна.

Структура дисертаційного дослідження відповідає визначеній меті та спрямована на розв'язання основних завдань дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури. Загальний обсяг дисертаційної роботи 248 сторінок (із них: 200 основний текст, 30 список джерел і літератури (355 найменувань)).

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Діяльність Всесоюзного об'єднання (В/О) Торгсін у 1931–1936 рр. належить до тих тем, які через ідеологічні та відомчі перепони десятиліттями вважались секретними і забороненими для вивчення радянськими дослідниками. Це однаково стосується Всеукраїнської контори «Торгсін», обласних контор як регіональних підрозділів об'єднання. Протягом 1930–1980-х рр. згадки про Торгсін публікувались переважно у публіцистичних творах і окремих досліджень до початку 1990-х рр. істориками не проводилось. Це обумовлює згрупування нами наявних наукових праць у три блоки за проблемно–хронологічним принципом.

Перший історіографічний блок включив роботи вітчизняних науковців, опубліковані в 1931–1991 рр. у часи діяльності і після закриття Торгсину, у яких за наявними фактичними матеріалами висвітлювалися окремі напрямки роботи установи. Переважно, це роботи, присвячені економіці 1930-х рр., зокрема періоду індустріалізації.

Другий блок складають дослідження, опубліковані за кордоном українськими та закордонними авторами в 1931–1991 рр. Головним чином, це роботи, присвячені Голодомору 1932–1933 рр., з яким дослідники напряму поєднували діяльність Торгсину.

До третього історіографічного блоку належать дослідження вітчизняних і закордонних науковців, опубліковані після розпаду СРСР у 1991 р., які продовжуються донині. Поява відкритого доступу до архівних матеріалів, кількісне і якісне зростання наукових публікацій з історії та суміжних дисциплін про події в СРСР у 1930-ті рр., становлять підґрунтя наукових розвідок і надихнули істориків до проведення нових досліджень.

На нашу думку, перші публікації та проведена дослідниками робота виявилась настільки важливою та необхідною, що, зрештою, зумовило появу сучасних досліджень. Публікації, які складають перший історіографічний блок, зафіксували появу такого непересічного в умовах радянської командної економіки явища як Торгсин, обійти та замовчувати яке науковці в період «розвиненого соціалізму» вже не зважились. Нечисленні напрацювання і наукові розробки, які склали перші два історіографічні блоки, спільно з новими можливостями дослідників і встановленим історичним контекстом дозволили сучасним науковцям визначити місце і роль Торгсину у вітчизняній історії.

У 1930–ті рр. радянська історіографія приділяла достатньо уваги діяльності радянської торгівлі [117]. Публікації висвітлювали питання з розвитку торгівлі [210, 287, 240], з планування та регулювання її роботи [250, 297, 301], з організації товаропостачання [207, 208], з роботи з кадрами [243], із забезпечення матеріально–технічної бази торговельних підприємств [290]. Важливою особливістю опублікованих робіт, в розрізі обраної нами теми, було те, що розраховані на наукових працівників і державних службовців, викладачів і студентів вишів, партійний і профспілковий актив публікації не включали інформацію про Торгсин, але надали можливість для порівняльного аналізу особливостей функціонування торговельних установ і організацій різних видів діяльності. Часто методики організації та управління були схожі, а багато в чому єдині. Публікації відобразили особливості радянської торгівлі на перехідному шляху розвитку і відходу від приватної, «непманівської» торгівлі.

Персональна відповідальність за виконання планів Торгсином покладалась на партійних і державних функціонерів, які курирували діяльність контори. Корисним для дослідників є аналіз особливостей зовнішньої торгівлі у період індустріалізації в публікаціях колишнього наркому НКЗТ СРСР А. П. Розенгольца [307, 308]. У 1937 р. він був заарештований за сфабрикованою справою «антирадянського «право–

троцькістського блоку», звинувачений у державній зраді і страчений за вироком ВКВС СРСР у березні 1938 р. в Москві [149], опубліковані А. П. Розенгольцем роботи виведені з обігу. Так, на його думку, збільшенням платоспроможності Радянський Союз почасти був зобов'язаний Торгсину, коли налагодив «форсування здобичі золота як шляхом розширення діяльності Торгсину, так і збільшенням розробки золотих родовищ» [310, с. 12]. Керівником і натхненником здобутків автор назвав Йосипа Сталіна, «який насправді домогся усунення імпортової залежності СРСР від капіталістичного світу» [310, с. 23]. У роботі 1936 р. «Перемога сталінського плану зовнішньої торгівлі СРСР» А. П. Розенгольц підвів ризику під діяльністю закритого торговельного об'єднання. «Торгсин» було організовано в 1930–1931 рр. у період необхідності мобілізації великих валютних фондів. За час свого існування він дав нам понад 270 млн крб золотом і валютою (з них у 1933 р. — 116 млн крб). В міру поліпшення валютного становища і росту внутрішнього товарообороту ми обсяг роботи «Торгсину» скорочували, і тепер ми його ліквідували» [309, с. 6–7]. Наведена А. П. Розенгольцем цифра обсягу виручки в 270 мільйонів карбованців була цитована без посилання на джерело дослідниками і затвердилась у радянській історіографії. Виділення 1933 р. як найуспішнішого в роботі, який приніс щонайбільший річний прибуток і за нашими поррахунками становив 43% загального обсягу, ще раз доводить організований характер здобуття цінностей і валюти від поставленого в умови виживання українського селянства, яке віддало останні цінності в обмін на життя.

Визнання різкого приросту золотовалютних надходжень за короткий період повинно було активізувати вивчення феномену Торгсину, пошуки та аналіз витоків його успіху. Проте такі роботи не проводились і більш детальна інформація не була опублікована.

Нечисленні згадки про установу та її діяльність поступово зникли з офіційних збірників. Упорядники ювілейних видань і узагальнюючих робіт, присвячених історії радянської торгівлі, оминули розповіді про Торгсин як її

важливої складової частини [314, 315]. У роботах спрощено подавалися події першої половини 1930–х рр., автори свідомо уникали аналізу протиріч, які виникали в соціальному житті. Штучно з історичної пам'яті викреслювалися події, пов'язані з Голодомором.

У науковій літературі в радянській Україні, навіть після розкриття сутності «культу особистості» на XX з'їзді КПРС, царювали хибні, просякнуті сталінською ідеологією, твердження про такі складові успіху індустріалізації, як більшовицькі темпи зростання економіки, непохитне подолання труднощів на підґрунті політичної активності мас і величезного народного ентузіазму, нещадне придушення опору класового ворогу, розгром шкідництва і контрреволюційних змов буржуазних елементів, рішуча боротьба з опортуністами всіх мастей [263, с. 89].

Згадки про Торгсин як джерело валютних надходжень [200, 230, 313, 318, 322] були позбавлені аналізу, фактичних відомостей, а наведені статистичні дані викликали запитання у найбільш наполегливих дослідників, які все ж домоглися введення до наукового обігу уточнених даних про роботу Торгсину. Відомий нині український дослідник, на 1970–ті рр. починаючий науковець С. В. Кульчицький у монографії, присвяченій комплексним дослідженням проблеми внутрішніх ресурсів індустріалізації СРСР, назвав об'єднання Торгсин, створене для продажу товарів чужоземцям, радянському населенню за валюту і золото, серед певних джерел надходження золотовалютних ресурсів [255, с. 198]. С. В. Кульчицьким були зроблені суттєві зауваження, які стосувалися кінцевих розрахунків доходів Торгсину. У монографії З. В. Атласа [204] був вказаний невірний курс долара, з помилкою на 41 %, до його девальвації в січні 1934 р. Також С. В. Кульчицький звернув увагу науковців на невірні обчислення суми остаточного прибутку Торгсину в дисертаційному дослідженні Е. А. Куріної [255, с. 198; 353]. Дохід, за версією дослідниці, склав 1600 мільйонів золотих карбованців [255, с. 198]. На думку С. В. Кульчицького, Торгсин за п'ять років функціонування мобілізував

валютних цінностей на 250 мільйонів доларів по курсу 1934 р., або 270 мільйонів золотих карбованців [255, с. 198]. Ці розрахунки збіглися з даними А. П. Розенгольца [309, с. 6–7]. Монографія за матеріалами докторської дисертації була ухвалена до друку Вченою радою Інституту історії АН УРСР, опублікована в 1979 р. і набула популярності у закордонних вчених [195, с. 368]. Як зауважив автор у одному з інтерв'ю, якби знову він провів дослідження, воно би будувалося в іншому ключі, але фактична основа праці не застаріла. І нині є актуальною «відповідь на питання, яку частку в банківських резервах СРСР займали видобуток золота і виручка магазинів Торгсину» [196, с. 9].

Через недосяжність архівних джерел, численні перестороги та заборони в роботі з документами 1920–1930-х рр., а також майже повну відсутність статистичних даних, радянські науковці оминали в публікаціях тему Торгсину.

Наклавши монополію на розробку теми Торгсину і користуючись повнотою володіння засекреченими архівами, радянська держава вустами істориків різко критикувала закордонних советологів, публікації яких були присвячені соціальним, економічним перетворенням в СРСР [201, 320]. Низька загальна оцінка їх доробку підкріплювалась пропагандистськими шаблонами, на кшталт «фальшивки, повні антирадянських вигадок, наклепів і брехні», спрямовані на спотворення сутності теорії та практики побудови соціалізму в СРСР, приниження досягнень соціалістичної системи з метою підриву віри трудящих в соціалізм. Як зазначалося Т. С. Александровою, Г. Л. Соболевим — співавторами огляду, присвяченого критиці американської буржуазної історіографії, реакційні історики «використовують у якості джерел троцькістську, білоемігрантську літературу і тому подібні каламутні джерела» [201, с. 12–13]. Чимала кількість публікацій, присвячених радянській історії, наче свідчила про намагання американських авторів надати видимість дослідженням науковості та об'єктивності.

До авторів, які нібито перекручували зміст і характер індустріалізації, Т. С. Александрова, Г. Л. Соколов віднесли американського історика Вільяма Генрі Чемберліна [201, с. 11], який працював журналістом у Москві і в жовтні 1933 р. відвідав Україну. Вражений побаченим, американець оприлюднив інформацію про наслідки Голодомору, опублікувавши в 1934 р. книгу «Russian's Iron Age» (Залізна доба Росії), у якій згадав і Торгсин. Натомість, співавтори історіографічного огляду обмежились негативною характеристикою В. Г. Чемберліна. Доказом переваг соціалістичної системи, на їх думку, мала бути опублікована в СРСР інформація про відміну у 1935 р. карткової системи, зростання більше чим вдвічі розмірів зарплатні робітників у роки другої п'ятирічки. До безумовних успіхів індустріалізації вони віднесли профінансоване державою будівництво заводів–гігантів, таких як Харківський тракторний завод, замовчуючи джерела надходжень валютних коштів [201, с. 26].

Слід зазначити, що критичний історіографічний огляд створювався в умовах холодної війни, коли будь яка згадка про голод в Україні викликала принципове запекле протистояння [129].

У десятиліття напередодні розпаду Радянського Союзу Інститутом економіки АН УРСР було опубліковане фундаментальне дослідження «Історія народного господарства Української РСР». У розділі, присвяченому створенню соціалістичної економіки, висвітлювався процес формування планової радянської торгівлі як форми властивого соціалізму товарного обміну, яка сприяла піднесенню народного добробуту [247, с. 370–376]. До переліку державних торговельних об'єднань першої половини 1930–х рр. Торгсин не включили. Показово, що аналізуючи зростання роздрібного товарообігу в УСРР у 1932–1935 рр., автори спирались на відомості, опубліковані у статистичному збірнику 1936 р., підготовленому за редакцією начальника Управління народно–господарського обліку при РНК УСРР О. М. Асаткіна [151]. У біографічній публікації 2017 р. В. І. Марочко охарактеризував О. М. Асаткіна як фахівця, який «світоглядно, ідейно та

політично не порушував «генеральної лінії партії», демонстрував особисту відданість вождеві» [275, с. 134].

Таким чином, у нечисленних згадках про Торгсин радянських дослідників, роботи яких увійшли до першого історіографічного блоку, затвердилась думка про важливу роль Торгсину в економічному розвитку СРСР періоду індустріалізації, але через недоступність документів такі важливі аспекти, як джерела прибутків, їх фактичний розмір не були розкриті. Дедалі панувала думка, що тема Торгсину втратила актуальність і її виключили з академічних видань. Автори історіографічних оглядів закордонних публікацій критикували позицію науковців, викриваючи їх у антирадянських підходах.

Обмеженість у історичних джерелах була основною причиною створення прогалин у дослідженні Торгсину вчених за кордоном. Його обов'язково згадували українські дослідники і очевидці Голодомору у публікаціях, виданих у 1930–1980–ті рр. Це були спроби узагальнення набутого досвіду і ознайомлення світу з винайденим в Радянському Союзі механізмом викачування золотовалютних цінностей у голодного населення. Опубліковані роботи дослідників складають другий історіографічний блок.

Одним із перших збирав свідчення про Голодомор і намагався усвідомити його як соціально–економічне та політичне явище український економіст і статистик Дмитро Соловей [324], який вважав мережу крамниць «Торгсин» формально відкритою для задоволення потреб чужинців, а насправді механізмом, налаштованим на відібрання цінностей у населення. Д. Ф. Соловей опитав про відвідування торгсинів представників української інтелігенції, які пережили голод у радянській Україні і після Другої світової війни опинилися в британській окупаційній зоні на території Німеччини. Систематизовані результати опитування він опублікував за кордоном під псевдонімом Петро Долина [257] у праці «Організована голодова катастрофа на Україні» [234, с. 68]. На здобутому життєвому досвіді, спогадах очевидців автор дійшов висновку про тісні зв'язки реєстраторів торгсинів і ДПУ,

описав типові ситуації з арештами та тортурами, яким піддавались власники цінностей. Дослідник намагався систематизувати інформацію про основних здавачів цінностей. Надзвичайно цікаві, пов'язані з Торгсином спостереження, Д. Ф. Соловей не зміг завершити через неповноту даних.

На фактичному матеріалі, зібраному членами ДОБРУС у Великій Британії, М. Вербицьким створена книга «Найбільший злочин Кремля» [212]. Торгсину відведений одноіменний розділ. Автор встановив, що метою відкриття крамниць була викачка золота, роки роботи припали на великий голод в Україні. Ліквідацію Торгсину М. Вербицький поєднав з відміною карткової продуктової системи.

Особливості радянської індустріалізації проаналізував учений–економіст, професор Українського технічно–господарського інституту, Українського вільного університету в Мюнхені К. С. Кононенко. Він погоджувався з твердженням радянських лідерів про особливий шлях розвитку СРСР, але вбачав у цьому інший сенс. У капіталістичних країнах індустріалізація призводила до покращення добробуту населення, зростання його купівельної спроможності, збільшення споживання промислової продукції, у наслідок чого досягла зросту промисловість через створені накопичення. За «радянською методою» джерелом індустріалізації ставали так звані «внутрішні ресурси», тобто безоглядний, до ожебрачення, визиск населення [253, с. 7–8].

Централізація економічних відомств, політичних інституцій, контроль над грошовою системою, прийнята у Москві цінова політика і, як результат, відтік матеріальних ресурсів поставили Україну в принижене становище колонії Росії [253, с. 26]. Законодавчі та виконавчі органи влади УСРР виконували погоджувальні функції, формально підтверджуючи затверджені Москвою завдання.

Відомий російський економіст професор С. М. Прокопович, який докладав зусилля до організації міжнародної допомоги голодуючим у 1921–1922 рр. і був висланий з СРСР за антирадянську діяльність, організував

силами знайомих фахівців, які опинилися в еміграції, аналітичну студію — Економічний кабінет. Досліджуючи за офіційними радянськими даними стан народного господарства у міжвоєнний період, С. М. Прокопович відзначив, що через засекреченість статистичних відомостей в СРСР «наші знання економіки зовнішньої торгівлі в період 1924–1935 рр. мають неповний і уривчастий характер» [304, с. 213]. Принаймні оприлюднені цифри дозволили йому зробити висновок про зменшення споживчого імпорту в СРСР в умовах монопольної торгівлі, який досяг мінімального рівня в 1931 р. та 1933 р., що було викликано проведенням кампанії з індустріалізації. Дефіцит споживчих товарів був очевидним. У подальшому, зауважив вчений, «під впливом голоду 1932–1933 рр. і першого півріччя 1934 р., радянська влада в деякій мірі пом'якшила свою загальну лінію торговельної політики та дещо підвищила споживчий імпорт» [304, с. 220].

Торгсин, який відіграв чималу роль у зовнішній торгівлі, С. М. Прокопович згадав, аналізуючи цінову політику більшовиків, які утримували торгсинівські ціни на дуже низькому рівні. «Зовнішньоторговельний карбованець» був найміцнішою внутрішньою валютою, дорівнював повноцінному царському золотому карбованцю і відповідно 51,46 цента американського золотого долара [304, с. 191]. Після закриття установи, протягом 1936 р. з дозволу уряду СРСР Держбанк обмінював споживачам торгсинівську валюту за курсом, який був у рази нижчим від попереднього [304, с. 191].

Закордонна історіографія не мала присвячених Торгсину спеціальних наукових праць. Розробці теми сприяли опубліковані у 1980–х рр. дослідження, підготовлені на зібраних і систематизованих матеріалах про Голодомор. Однак обмеженість у джерелах, які переважно склалися з усних свідчень очевидців, офіційних повідомлень, завадили авторам провести всебічний аналіз діяльності Торгсину. Так, одним з найвідоміших українських перекладів, у якому згадувався Торгсин, була книга британського історика Роберта Конквеста «Жнива скорботи. Радянська

колективізація і голодомор» [252]. Максимально наближену до села мережу торгсинів автор показав як складову механізму систематичного надходження цінностей з селянських родин, штучний проект радянського уряду, спрямований на отримання ресурсів, «які можна було б використати на світовому ринку» [252, с. 195]. Автор стверджував, що багато селян мали золоті прикраси та монети, на які вимінювали хлібні крихти. Коли золоті хрести та сережки скінчувалися, селяни Житомирщини потайки відкривали римо–католицькі поховання заможних односельців і на знайдені в могилах коштовності обмінювали їжу в торгсинах. Завдяки такій заповзятливості, вважав Р. Конквест, смертність у тих селах була меншою, ніж в інших областях [252, с. 195].

Наголос на економічній складовій планових завдань Торгсину, перебільшення ролі знайдених на католицьких кладовищах цінностей у рятуванні душ були не єдиними помилками Р. Конквеста, який назвав згадану територію колишньою Житомирською губернію, вочевидь дорівнюючи до дієцезії.

Утім, брак інформації не завадив видатним філософам, соціологам, політологам осмислити природу сталінського устрою як соціального явища. Пропаговані керманічем і його близьким оточенням прості для людського сприйняття і привабливі схеми суспільних відношень, підкреслено патерналістське ставлення радянського керівництва до народу, вводили в оману західне суспільство. Відкрите обговорення міфів розпочалося ще до смерті Й. Сталіна. У присвяченій витокам тоталітаризму роботі Ханна Арендт порівняла випробування більшовицьких методів над людьми з лабораторними [202, с. 466], що в повній мірі можемо віднести до феномену Торгсину.

Таким чином, закордонними дослідниками не було створено жодної наукової праці, присвяченої специфічній організації. Науковці, дослідники знали про торговельне об'єднання, але, позбавлені доступу до архівів Торгсину, обмежувалися констатацією факту його існування.

Використовуючи зібрані відомості у контексті публікацій, присвячених голоду в Україні, вони збільшили кількість джерел, введених в науковий обіг. Очевидний зв'язок Торгсину з голодом, штучне виникнення і закриття торговельної установи, залишалося невивченою темою, обриси якої були окреслені авторами.

Сприяли виникненню умов для ґрунтовного і систематичного вивчення досліджуваної тематики на початку 1990–х рр. соціально–політичні трансформації, які утворилися після розпаду Радянського Союзу і охарактеризовані професором Андреа Граціозі як «архівна й історіографічна революція» [226, с. 121]. Відкриті фонди центральних архівів колишнього СРСР надали змогу дослідникам провести перші археографічні розвідки і з'ясувати роль Торгсину в економічному розвитку держави. Ціннісними для розуміння сутності Торгсину за кордоном є праці колег, які складають сучасну зарубіжну історіографію. Це роботи професора новітньої історії Неаполітанського університету Андреа Граціозі [344], американської дослідниці російського походження О. О. Осокіної, американської дослідниці історії радянської України Енн Епплбом.

Найбільш відомі ґрунтовні роботи О. О. Осокіної, яка вже першими публікаціями окреслила коло питань майбутніх досліджень, основним з яких було джерела золотовалютних надходжень. Певним підсумком більше десяти років роботи була монографія, видана авторкою в 2009 р. [292]. Ця праця залишається найбільш відомим і цитованим на теренах колишнього СРСР дослідженням діяльності Торгсину. Розширивши коло розглянутих питань, проаналізувавши економічне підґрунтя і залучивши в науковий обіг нові документи, у 2019 р. О. О. Осокіна опублікувала другу монографію «Алхимия советской индустриализации. Время Торгсина», що свідчить про наполегливість і вагомий внесок дослідниці у вивченні обраної теми [291].

У відзначеній багатьма значними міжнародними преміями праці «Червоний голод. Війна Сталіна проти України» [239] Енн Епплбом коротко розкрила історію Торгсину як специфічного радянського явища, навколо

якого розвернулась «золота лихоманка» в роки Голодомору. Згадуючи Торгсин, дослідниця не претендувала на новизну наведених матеріалів і, посилаючись на роботи істориків, широко використала опубліковані джерела. Енн Епплбаум погоджується з О. О. Осокіною, що за дуже короткий час прибуток Торгсину став вирішальним фактором радянської міжнародної торгівлі, який допоміг оплатити п'яту частину валютних витрат СРСР на індустріалізацію. Посилаючись на враження журналістів Гарета Джонса, Малкольма Маггеріджа від відвідування наповнених товарами московських магазинів, авторка порівняла їх з периферійними крамницями, які разом із виконанням основної функції нерівноцінного обміну допомогли вижити багатьом сім'ям українських селян. Торгсин у Енн Епплбом — один із механізмів примусу і одночасно місця порятунку селян, які зберегли золото, коштовності або отримали валюту із-за кордону. «Історія, культура, неперервність передачі сімейних реліквій та власне ідентичність також були зруйновані голодом — їх довелося принести в жертву, щоб вижити» [239, с. 274].

Сучасна українська історіографія, яка належить до третього історіографічного блоку, включає роботи вітчизняних авторів, результати досліджень яких опубліковані протягом XXI століття. Надані вченим можливості із здобуттям Україною незалежності порушили дослідження низки питань, пов'язаних з трагічними сторінками історії. Передували дослідженням Торгсину роботи, автори яких відновили історичне підґрунтя виникнення Голодомору 1932–1933-х рр. і висвітлили Торгсин як одну з його складових частин. Між численних публікацій років незалежності, відзначимо на наш погляд найбільш вагомі доробки вітчизняних вчених.

Об'єктивність, зважені історичні оцінки вирізняють роботи, присвячені економічним засадам розбудови України в 1920–1930-х рр., опубліковані С. В. Кульчицьким. Стислим викладом подій і причинно-наслідкових зв'язків автор підсумував дослідження 1990-х рр. у роботі «Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)» [260]. Соціально-економічним, технічним,

суспільно–політичним процесам присвячені підготовлені ним розділи унікального першого вітчизняного історико–економічного дослідження «Економічна історія України» [256, 259]. Всеосяжний аналіз економічних, політичних аспектів голоду надав С. В. Кульчицький в роботі «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі» [262]. І хоча історії Торгсину приділено не так багато уваги, як вона заслуговує, С. В. Кульчицький на підставі детального аналізу умов, у яких створювався Торгсин, вказав на його місце у штучно створеному більшовиками механізмі знищення українського народу. Оцінку «торгсинівській операції» С. В. Кульчицький запропонував у 2013 р. в роботі «Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930–х рр.», розглянувши свідчення очевидців, зібрані спеціальною Комісією Конгресу США з українського голоду 1932–1933–х рр. [261]. Проаналізувавши викладені факти, історик довів, що відкрита для чужоземних споживачів торговельна мережа зумисно була розбудована в сільській місцевості і виконувала завдання поповнення державних золотовалютних резервів. Отже, вона функціонувала за заданим алгоритмом, була позбавлена елементів благодійності і розрахована тільки на обслуговування утримувачів побутового золота. Це суперечило висновку Міжнародної комісії юристів з розслідування голоду 1932–1933–х рр. в Україні, яка в 1990 р. заявила, що радянська влада притримувала продовольство на складах Торгсину, відмовляючись надати допомогу голодуючим. «Висновок юристів чудово ілюструє, наскільки далекими вони були від суті на початку досліджень про радянський голод», зауважив С. В. Кульчицький [261, с. 150]. Так само через заборони в Радянському Союзі обговорювати тему Голодомору, для більшості свідків він залишився незрозумілим явищем [261, с. 151].

Тема Торгсину на початку XXI століття потребувала додаткового висвітлення через побутуючі в історіографії суперечливі оцінки. Такого висновку дійшли упорядники опублікованого в 2001 р. бібліографічного покажчика Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун [223, с. 43]. Два десятиліття потому вона

залишається перспективною для подальших досліджень за внутрішніми об'єктивно–утворюючими та зовнішніми об'єктивно–наслідковими інтегральними ознаками. На цьому наполягав В. В. Гудзь у монографії, присвяченій історіографії Голодомору, у якій приділив увагу публікаціям, присвяченим Торгсинам [228, с. 997].

«З поміж тих істориків, хто не обмежився кількома статтями з історії Великого голоду, а займався дослідженням теми системно і виробив власні судження» [228, с. 520] В. В. Гудзь вирізняв Ю. І. Шаповала. Науковцю належать опубліковані протягом більш ніж трьох десятиліть дослідження, які висвітлюють причини, характер і наслідки Голодомору, біографії творців штучного голоду [330, 328, 327, 329, 326].

Цінним і неупередженим є побудоване на аналізі унікальних архівних матеріалів, які включили листування лідерів московських партійних і державних керівників з їх українськими колегами, опубліковане в 2001 р. за редакцією В. Ю. Васильєва, Ю. І. Шаповала дослідження «Командири великого голоду» [251]. Виконане за участі закордонних фахівців (головної спеціалістки РДАСП Л. М. Малащенко, австралійського науковця професора С. Уіткрофта) ґрунтовне дослідження висвітлює аспекти розв'язаної більшовиками торговельної війни проти українського селянства. Завжди дефіцитні, необхідні селу промислові товари у напрацьованих радянським керівництвом схемах примусового вилучення збіжжя отримали функцію важеля хлібозаготівлі. Монополія торгівлі, повний контроль над зовнішньоторговельними операціями дозволяв радянським лідерам самотужки, без врахування оцінок спеціалістів, вирішувати долю відібраного у селян збіжжя і визначати джерела наповнення грошового фонду на індустріалізацію. Видання послужило відтворенню правдивої картини функціонування командно–адміністративної системи і стимулювало подальші наукові дослідження, зокрема, історії Торгсину. Діяльність торговельної мережі в Україні Ю. І. Шаповал розглядає як частину штучно створеного радянською владою репресивного механізму, який включав

натуральні штрафи, заборону вільної торгівлі, внесення сіл до «чорних дошок» і їх ізоляцію, паспортизацію населення, масові політичні репресії [349].

Першим українським істориком, який на початку ХХІ століття опублікував глибокі та виважені дослідження, присвячені діяльності Торгсину в Україні, є В. І. Марочко [277]. На основі широкого кола документальних джерел вітчизняних і закордонних архівів, дослідник довів прямий зв'язок між хлібозаготівлею та накопиченням золотовалютних резервів, Голодомором і функціонуванням ВУК «Торгсин», діяльність якої була спрямована на викачку золота переважно у сільського населення [279, с. 100]. У перших публікаціях автор достатньо уваги приділив харківській обласній конторі і ВУК «Торгсин», яка розміщувалась у столиці УСРР. В. І. Марочко навів статистичні дані, зокрема, кількості, національного складу, освітнього рівня персоналу обох контор [279, с. 91]. Дослідник звернув увагу на попит споживачів торгсинів, який у 1932–1933 рр. включав переважно продовольчі товари [274]. Аналізуючи діяльність ВУК «Торгсин», В. І. Марочко порівняв торговельні мережі на території областей УСРР, виконання ними валютного плану 1932 і 1933 рр. [276].

Безсумнівним досягненням В. І. Марочка є започаткування регіонального напрямку досліджень історії Торгсину. У публікаціях, присвячених торгсинівській системі м. Київ, вчений ввів у науковий обіг документи центральних і обласних архівів України, Російського державного архіву економіки [273, 278, 280].

Ґрунтовне дослідження київського Торгсину було проведене О. Ю. Мельничук, результатом роботи якої був захист дисертаційної роботи [354]. У процесі її підготовки, авторка опублікувала статті, у яких розглянула окремі аспекти діяльності Торгсину [281, 282, 283, 284].

Дослідженню чернігівської обласної контори присвячена дисертація М. В. Гороха [352]. Зібрані в останні роки матеріали представлені в новій монографії, у якій автор вийшов за рамки обласної контори і спробував на

прикладі Чернігівської області висвітлити діяльність торговельної мережі на території УСРР [224]. У науковій роботі М. В. Горох показав особливості створення торговельної мережі, фінансово–господарську діяльність, підбір працівників і їх матеріально–побутове забезпечення. Як вказано автором у передмові, «книга побудована за проблемно–хронологічним та тематичним принципами, що дозволяє максимально повно розглянути історію «Торгсин» у її невідривній єдності з історією Всесоюзного об'єднання та підпорядкованих їй обласних контор» [224, с. XXII]. Широкі можливості для осмислення надає обрана структура книги, у якій окремі розділи присвячені єдиним для всіх торгсинівських установ правилам проведення валютних операцій, грошовим одиницям тощо.

Обрана В. Л. Танасюк тема дисертаційної роботи «Створення та функціонування українського представництва Всесоюзного об'єднання по торгівлі з іноземцями «Торгзін» (1931–1936 рр.)» [355] передбачає комплексне дослідження документальних джерел як центральних, так і обласних державних архівів, насамперед харківського періоду його діяльності. Натомість, авторка використала фонди двох обласних державних архівів, залишивши поза увагою документи ДАХО, які хронологічно належать до знаходження столиці УСРР в м. Харків і висвітлюють діяльність Харківської обласної контори «Торгсин», уповноваженого НКЗТ СРСР в Україні, проведення партійних «чисток» КПК КП(б)У тощо. Ігнорування цих документальних матеріалів, на нашу думку, збіднює дослідження і робить його висновки недостатніми.

Спірним є наполягання авторки дисертаційної роботи на написанні назви Всесоюзного об'єднання «Торгсин» в українському перекладі, яка, до речі, залишилась відомою світові торговою маркою і багато років свідомо використовується українськими дослідниками.

Позитивним надбанням цієї наукової праці є спроба висвітлення організаційно–правових засад, господарчої діяльності «Торгсину» в радянській Україні.

Спільне, що поєднує роботи авторів новітніх досліджень — намагання висвітлити та проаналізувати на досвіді обласних контор основні напрямки діяльності Торгсину, що у багатьох випадках призводить до подібності з висновками попередників через регламентацію організації процесу управління Торгсином. Окремі важливі аспекти залишаються поза увагою дослідників. Масові мобілізації радянських працівників на сільськогосподарські кампанії 1932–1933 рр. є маловивченою темою. Відомо, що через внутрішню незгоду з практикою хлібозаготівель, мобілізовані часто відмовлялися вирушати на село. Досліджуючи студентське середовище О. Л. Рябченко довела, що через брак мобілізованих радянська влада доповнювала їх лави студентами, яких відривали від навчання на тривалий термін [348].

Враховуючи важливість державних завдань, поставлених Торгсину, постановами ЦК КП(б)У та РНК УСРР працівники були звільнені від мобілізацій. Всупереч рішенням вищих інстанцій, в областях поширилась практика залучень торгсинівців під загрозою репресій до хлібозаготівель. Тривалі відрядження працівників, їх покарання партійними органами, для керівництва набули проблемного характеру. Нам вперше вдалося з'ясувати підстави звільнення працівників системи Торгсину від мобілізацій, на прикладі ВУК «Торгсин», харківської обласної контори всебічно відстежити практику їх порушень.

Українські дослідники В. І. Марочко, М. С. Дорошко, Л. Д. Якубова у публікаціях, присвячених історії 1930–х рр. в радянській Україні, все частіше включають розгорнуту інформацію про Торгсин як складову повсякдення, уникаючи характерних раннім дослідженням епізодичних згадок про крамниці обміну [280, 236, 341].

Торгсин як один з інструментів взаємовідносин держави більшовиків з українським суспільством представлений у колективній монографії, підготовленій фахівцями Інституту історії України НАН України «Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні

(1917–1938 рр.)» [213, 214]. С. В. Кульчицький, В. І. Марочко, Л. Д. Якубова включили у монографію результати досліджень різних аспектів діяльності Торгсину, у яких вперше у вітчизняній історіографії проаналізували фактичний матеріал в розрізі відносин суспільства в цілому та його соціальних і етнонаціональних груп. Особливостям методики ОДПУ з виявлення, виїмки золота та валюти у населення в 1920–ті рр. — на початку 1930–х рр., присвячений підготовлений Р. Ю. Подкуром розділ опублікованої в 2015 р. колективної монографії «Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928)» [299].

Таким чином, очевидні зміни останніх десятиліть у підходах до висвітлення теми Торгсину в Україні на тлі можливостей для проведення документальних досліджень зумовили появу низки наукових публікацій, присвячених Торгсину. Окремої перспективи набули дослідження регіонального напрямку. Публікації дослідників дозволили провести історичну реконструкцію, проаналізувати процеси створення, функціонування ВУК «Торгсин» і її обласних контор.

Також заслуговують уваги праці українських сучасних дослідників, які аналізують окремі, поєднані з Торгсином теми. Історії та витокам сучасної реклами, її радянським традиціям, присвячена робота А. О. Владимирської, П. О. Владимирського [215]. Особливості формування рекламних жанрів, зокрема, мовностилістичний аспект дослідила І. Б. Іванова [244]. Авторка розглянула зміни форм, способів подачі матеріалів, створення прецедентних феноменів, що допомагає розкриттю сутності та особливості роботи рекламистів Торгсину.

Діяльності органів ДПУ–НКВС у сфері економіки присвячена монографія [268] і публікації української дослідниці С. П. Лясковської. У статтях авторка з'ясувала історичні аспекти економічних злочинів у радянській Україні, визначила місце економічної злочинності в діяльності органів, надала характеристику слідчих справ, порушених ЕКУ ДПУ УСРР [269, 270].

Особлива цінність її праць полягає в тому, що документи саме цього напрямку роботи органів державної безпеки в архівах майже не збереглися. І хоча дослідження С. П. Ляковської припадає переважно на 1920–ті рр. і Торгсин як об'єкт оперативних розробок майже не фігурує, у монографії висвітлені закладені саме в ці «доторгсинівські» часи організаційно–правові засади діяльності економічних підрозділів каральних органів, специфічні методи та напрямки їх застосування. Втім у роботі, присвяченій проведенню ДПУ на початку 1930–х рр. операції з виїмки у населення золота, авторка згадує Торгсин як конкурентну організацію, з відкриттям якої «успіхи ОДПУ з вилучення в населення коштовностей ставали дедалі скромнішими» [270, с. 39]. С. П. Ляковська також повідомила про активну розробку з виявлення спекулянтів, які скуповували валюту біля крамниць на так званих торгсинівських майданчиках [270, с. 44].

Практиці застосування органами ДПУ УСРР репресій до непманів, «колишніх людей» — відвідувачів торгсинів, присвятив публікацію Ю. П. Волосник [218].

Факти порушень законодавства працівниками каральних органів, на яких покладалося забезпечення безперебійного функціонування торговельної мережі, наведені у роботі Ю. І. Шаповала, В. А. Золотарьова, присвяченій біографії колишнього наркома НКВС УСРР В. А. Балицького [331]. Введені у науковий обіг документи дозволяють проаналізувати правопорушення у сфері торгівлі і методи боротьби з ними, відійти від стереотипів, які склалися за вже відомими публікаціями з 1930–х рр. [203, 102, 312].

Таким чином, аналіз трьох історіографічних блоків доводить, що тема діяльності Торгсину протягом десятиліть була актуальною і приваблювала вітчизняних і закордонних дослідників.

Опубліковані в 1930–ті рр. роботи, авторами яких були репресовані сталінським режимом державні, політичні діячі, знищувались. Разом з публікаціями зникла унікальна інформація. Нам вдалося вперше ідентифікувати цитату та ім'я автора, якому належить оприлюднений

показник обсягу виручки за роки діяльності Торгсину в 270 мільйонів карбованців, визначити 43 відсотки найбільшого річного прибутку від загального обсягу виручки Торгсину, які припали на найголодніший 1933 р., що вкотре доводить організований характер Голодомору в Україні.

Обмеженість у документальних джерелах стримувала дослідників історії Торгсину, які до початку 1990–х рр. не опублікували жодної окремої роботи. Преференції у доступі до архівних фондів, отримані дослідниками за часів незалежності України, надають можливість у підготовці наукових праць з історії Торгсину і висвітлення механізму репресій, застосованого радянським тоталітарним режимом у 1932–1933 рр.

1.2. Джерельна база дослідження

Зовнішньоторговельне В/О «Торгсин» і його територіальні відділення у першій половині 1930–х рр. являло розгалужену установу з багатотисячним колективом працівників і управлінців. Особливий статус організації, специфіка поставлених завдань керівними партійними та державними органами, жорсткі вимоги до термінів їх виконання та найсуворіша відповідальність керівників всіх рівнів потребували чіткої та своєчасної звітності. Виняткове ставлення до діловодства, створення у структурі обласної контори секретної частини, яка дотримувалась правил таємного зберігання документації, визначило коло документів, які після закриття організації були передані до архівів і залишилися на постійному збереженні. Матеріали архівних фондів, значення і цінність яких неможливо переоцінити, нині складають джерельну базу дослідження. Аналізуючи джерела, автор використав загальноісторичні вимоги [205], класифікацію, запропоновану сучасними українськими дослідниками О. М. Богдашиною, Я. С. Калакурою та іншими [206, 246].

Створена в столиці радянської України, харківська обласна контора була за багатьма показниками зразковою, на прикладі якої керівництво

В/О «Торгсин» розбудовувало торговельну мережу, вдосконалювало форми та методи торгівлі. Інформація про її роботу включалась до відомчих постанов, загальних оглядів, критично висвітлювалась у циркулярах і закритих листах, розглядалась колегією НКЗТ СРСР, засіданнями УРЕН, керівниками партійних організацій. Харківська обласна контора, діяльності якої приділяло багато уваги керівництво В/О «Торгсин», перебувала під постійним спостереженням контролюючих органів. Відповідальні працівники системи «Торгсин», як і постійні споживачі крамниць, знаходились під політичним контролем ДПУ–НКВС і нерідкими були випадки застосування до них політичних репресій. Таким чином, діяльність Харківської обласної контори «Торгсин» залишила багату джерельну спадщину, розпорошену між тим у матеріалах фондів радянських і партійних органів, діяльність яких припала на час її функціонування.

При підготовці дослідження дисертант використав архівні матеріали, зібрані в процесі археографічних експедицій, проведених з метою підготовки збірника документів Торгсину за програмою Українського науково–дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору НРЕС, автором і упорядником якого він є. Виявлені документи належать до фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Харківської області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Використані при реалізації наукового завдання документи переважно не були опубліковані, що підтверджує новизну й наукове значення дисертації.

Видання української діаспори, які складають літературні джерела, були передані до Харкова українським товариством Друзів України м. Торонто і зберігаються у фонді української екстеріорики ХДНБ ім. В. Г. Короленка. У фонді періодичних видань цієї бібліотеки зберігаються примірники використаних радянських газет і часописів.

Історичні джерела дослідження складають шість груп: документальні, статистично–довідкові, публікації закордонних, центральних і відомчих радянських періодичних видань, спогади очевидців, літературні джерела, візуальні та предметно–речові.

Першу групу джерел становлять документи партійних і радянських органів влади: постанови ЦК КП(б)У, РНК УСРР, НКЗТ СРСР, циркуляри, накази, вказівки, закриті листи, інструкції. Ці документи визначали організаційну структуру, функції управління апарату Харківської обласної контори «Торгсин», напрямки і задачі роботи.

У ЦДАГО України опрацьовані документи особливого сектору ЦК КП(б)У (ф. 1 оп. 6) — протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У, ухвалені постанови та матеріали до протоколів засідань, листування керівників В/О «Торгсин» А. П. Розенгольца, М. А. Логановського з партійним і державним керівництвом республіки. Матеріали фонду чітко ілюструють, які цілі і завдання встановлювали керівники НКЗТ СРСР, В/О «Торгсин» очільникам ВУК «Торгсин» з самого початку її роботи. Мобілізація цінностей і валюти визначалася центральним завданням Торгсину в Україні, відкриття розгалуженої торговельної мережі — основним засобом його виконання. Ще наприкінці 1931 р., невдовзі після відкриття перших крамниць в Харкові та інших українських містах, нарком НКЗТ А. П. Розенголец сповіщав державне і партійне керівництво УСРР про встановлену на 1932 р. «відповідальнішу задачу» надати державі більше 12 мільйонів валютних карбованців [33, арк. 11], що склало майже третю частину завдання, покладеного на В/О «Торгсин». У директивних листах А. П. Розенгольца завжди фігурувало м. Харків, як столиця і велике місто, від якого він очікував зростання видобутку цінностей.

У справі виконання планів з мобілізації дорогоцінностей А. П. Розенголец небезпідставно сподівався на підтримку українських керівників. З виявлених документів фонду були проаналізовані підготовчі матеріали до прийняття партійних постанов, які стосувалися діяльності

Торгсину. За діючим порядком текст проєкту надавався на ознайомлення членам Політбюро і членам ЦК. Тексти із зауваженнями, пропозиціями та персональним підписом поверталися до секретаріату. Між підготовчих матеріалів до постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 10 грудня 1932 р. за підписами членів Політбюро В. Я. Чубаря, В. А. Балицького, секретаря ЦК Ф. І. Зайцева були виявлені пропозиції, які були враховані в остаточному тексті постанови, що позначає зацікавленість, розкриває особисте ставлення їх авторів до роботи Торгсину.

Аналіз матеріалів фонду у хронологічних рамках 1932–1933 рр. свідчить, що функціонування Торгсину було однією з основних, але не єдиною задачею радянського керівництва. Затвердження завищених планів хлібозаготівлі до областей і районів, призначення відповідальних за їх виконання, підсилення судової, каральної систем, активізація органів агітації та пропаганди проводилися одночасно, фактично складала механізм проведення нищівної політики, яка в кінцевому підсумку призвела до Голодомору в Україні. Таким чином, система Торгсину використовувалась радянською владою як окремий спеціалізований механізм, який за певних умов діяв у межах наданих повноважень і був ліквідований як такий, що виконав державне завдання.

Досліджені документи 1934–1935 рр. діяльності Торгсину — доповідні записки НКЗТ СРСР, звернення ВУК «Торгсин» до ЦК КП(б)У, окремі постанови УЕН, розкривають причини відмови радянського керівництва від послуг системи Торгсину. Списки торговельних точок ВУК «Торгсин», які через скорочення мережі в 1934 р. передавалися наркомату постачання, показують, що в першу чергу зменшилась кількість сільських крамниць, які виконали завдання і на подальше виявилися непотрібними. Хронологічні межі, характер документів колишнього ЦК КП(б)У свідчать, що функціонування Торгсину у більшості його аспектів залежало від рішень вищого партійного органу.

Основний масив документів з проблематики дисертаційної роботи зберігається у ЦДАВО України. Автором досліджені документи ВУК «Торгсин» (ф. 4051), які висвітлюють весь період діяльності Торгсину в Україні і стосуються структурних і функціональних змін Всеукраїнської і обласних контор, відносин між ВУК «Торгсин» і центром у 1931–1936 рр. У фонді виявлені документи, по'язані з діяльністю харківської обласної контори: звітність, оглядові довідки, а також директиви, накази, вказівки, що надходили до Харкова від керівних органів. Автором були з'ясовані окремі планові показники і ступінь їх виконання, визначені причини не виконання планів. Виявлені статистичні матеріали, які стосувалися змін у торговельній мережі на території Харківської області, у партійному, національному, гендерному складі колективу контори, освітньому рівні працівників. Досліджені матеріали службових перевірок діяльності обласної контори, звіти особливої інспекції про проведення розслідувань проступків і злочинів, які сталися в Харкові. Розглянуті протоколи чисток, з'ясовано персональний склад вичищених працівників контори, їх соціальне походження. Встановлені біографічні відомості керівників обласної контори, простежені зміни їх службової кар'єри. Між тим, суттєвим недоліком є неповний обсяг збереженої звітної документації, яка стосувалась результатів роботи Торгсину, що стало на перешкоді у підведенні певних підсумків дослідження.

Достатньо інформативними є документи НК РСІ УСРР (оп. 11, 17 ф. 539), які розкривають роботу комісії з чистки радпарату у 1932–1934 рр. і висвітлюють особливості діяльності харківської обласної контори, її структурні, функціональні зміни. Протоколи засідань комісії допомогли встановити біографії керівників обласної контори, уточнити їх фаховий, освітній рівень.

Цінними інформативними джерелами у проведенні дослідження виявилися постанови ЦКК–НК РСІ УСРР про товаропостачання та просування товарів в українські села у 1932 р. Виключне значення у встановленні товарообігу крамниць і прибутків приймальних пунктів, а

також порушень, зловживань, до яких вдавався персонал, становлять документи, які відображають результати перевірок і обстежень роботи харківської обласної контори.

У матеріалах за 1933–1934 рр. віднайдені і вперше висвітлені документи, які стосувалися організації проведення навчальних курсів директорів і продавців Торгсину в Харкові.

У цілому, документи фондів ЦДАВО України, які стосуються діяльності обласних контор, розгалуженої мережі сільських крамниць, надають загальне уявлення, показують відповідні зміни у часовому розрізі і потребують уточнень в обласних архівах України.

Великий масив архівних джерел з досліджуваної тематики виявлений в Державному архіві Харківської області. Архівні справи Харківської обласної контори «Торгсин» (оп. 13 ф. Р–4640) охоплюють період з вересня 1931 р. до січня 1936 р. Відкриття ВУК «Торгсин» і харківської філії, з 1 квітня 1932 р. обласної контори в м. Харків, перші місяці роботи крамниці не відображено в повному обсязі документами, які вмістилися всього в одну архівну справу. Детальніше діяльність Торгсину на Харківщині представлена в документах за 1933–1935 рр. Автором були проаналізовані внутрішні накази керівництва контори, розпорядження, директиви, вказівки для виконання торговельними точками. Суттєвим у підготовці дослідження виявилися матеріали листування керівництва обласної контори з Правлінням В/О «Торгсин», ВУК «Торгсин», з органами ДПУ, РСМ, з очільниками республіканських і обласних партійних організацій, постачальниками товарів. Автор з'ясував, що планові завдання обласної контори та результати їх виконання за весь період роботи представлені не в повному обсязі і тільки доповнюють звітні документи контори, які зберігаються в центральних архівах. Співставлення відомостей, зібраних з різних архівних джерел, уможливило вирішення поставлених завдань.

Подоланню інформаційних лакун сприяв ретельний перегляд документального масиву архівного фонду Харківської обласної контори

«Торгсин». Виявилося, що шість справ (№№ 2, 7, 8, 9, 14, 23), які раніше перебували на секретному зберіганні, залишилися недоступними дослідникам і за наполяганням автора переведені у загальне використання. Дослідження виявлених матеріалів дозволило залучити у науковий обіг листування обласної контори з В/О «Торгсин» і ВУК «Торгсин», Зовнішторгом СРСР, іншими радянськими установами. Віднайдені документи висвітлюють специфіку кадрової політики, розкривають механізм функціонування контори.

Постанови і директиви РНК СРСР, НКЗТ СРСР, ВРНГ УСРР містить фонд Харківського обласного управління уповноваженого НКЗТ СРСР при РНК УСРР (ф. Р-1469), діяльність якого напряму була пов'язана з Торгсином. У фонді виявлено та використано листування уповноваженого з державними, партійними органами про мобілізацію золотовалютних цінностей, виконання експортних планів, обстеження Харківської обласної контори «Торгсин». Певну цінність мають аналітичні матеріали з оцінками та прогнозами діяльності Торгсину, підготовлені апаратом уповноваженого.

Реконструкція діяльності Торгсину на теренах Харківської області вимагала максимального охоплення архівних документів за 1931–1936 рр. Циркулярні та директивні листи, які направлялися керівниками державних установ до відому і для виконання торговельними об'єднаннями і не збереглися в архіві Торгсину, віднайдені у фонді Харківського державного підприємства роздрібної торгівлі «Хаторг» (ф. Р-1785). Ми вважаємо, що документи архівного фонду, який раніше не досліджувався, підлягають окремому фаховому вивченню та оприлюдненню.

Велике значення для розуміння того, чи було ефективним виконання на місцях постанов, прийнятих ЦК КП(б)У, наскільки змістовними були обрані заходи для покращення роботи Торгсину є неможливим без вивчення масиву документів комуністичної партії України. У фондах Харківського обкому КП(б)У виявлені ухвали про діяльність обласної контори Торгсин (ф. П-1), матеріали партійних чисток, постанови про затвердження керівників

обласної контори (ф. П–2), про мобілізації працівників обласної контори на хлібозаготівлі 1932–1933 рр., які відбувались всупереч ухвалам керівних партійних органів. У дослідженні висвітлені документи партійної колегії КПК при ЦК ВКП(б) по Харківській області (ф. П–13), яка піддавала торгсінівців дисциплінарним і сприяла судовим покаранням.

Опубліковані партійні постанови, рішення пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У [148, 141, 154, 155, 156, 158], інтерв'ю партійних лідерів [198], матеріали до святкувань XV роковин Жовтня [109] суттєво доповнили дослідження. Проте Торгсин не згадувався у публічних доповідях партійних і державних керівників, чия діяльність була пов'язана з Україною: члена ЦК КП(б)У, КПК ВКП(б) Л. М. Кагановича [127, 128], секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора [130], голови РНК СРСР В. М. Молотова [135], першого секретаря Харківського обкому КП(б)У, секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева [144, 145], колишнього наркома постачання, наркома внутрішньої торгівлі УСРР І. А. Сапова [161, 162]. Як виняток, поширення отримав опублікований витяг із звітної доповіді про роботу РНК СРСР голови уряду В. М. Молотова VII з'їзду Рад: «за останні чотири роки добича золота разом з надходженнями Торгсину збільшилась у 6 разів» [285], що докорінно змінило становище СРСР на зовнішніх ринках.

Матеріали перевірок функціонування контори виявлені у фондах Харківської обласної контрольної комісії КП(б)У — робітничо–селянської інспекції (Р–1356), уповноваженого комісії Радянського контролю при РНК СРСР по Харківській області (ф. Р–3888), Харківської обласної контрольної комісії КП(б)У (П–11), Харківської міської контрольної комісії КП(б)У (П–12), контрольних комісій КП(б)У Дзержинського району м. Харків (ф. П–54), Жовтневого району м. Харків (ф. П–53), Золочівського району Харківської області (ф. Р–1714.). За документами цих архівних фондів простежується методика проведення перевірок контролюючими органами, розкриваються факти недбальства, службових і кримінальних злочинів, здійснених працівниками контор і крамниць. Нажаль, наявні матеріали не дають змогу в

повному обсязі, від викриття фактів злочинних дій до їх судового розгляду, дослідити ефективність системи радянського, партійного контролю.

Важливими для глибшого розуміння трагічних подій 1932–1933 рр., їх причинно–наслідкового зв'язку мають нововіднайдені документи, складені працівниками органів ДПУ–НКВС [325, с. 45]. Опрацювання архівних масивів колишніх радянських каральних органів доводить, що це в певній мірі стосується історії Торгсину на Харківщині.

Аналітичні матеріали, які зберігаються в ГДА СБ України, висвітлюють численні порушення законодавства, які супроводжували роботу харківської обласної контори. Зокрема, у дослідженні вперше наводиться зміст доповідної записки керівників Харківського обласного відділу ДПУ другому секретарю ЦК КП(б)У, секретарю Харківського обкому КП(б)У П. П. Постишеву від 12 травня 1934 р. про результати розслідування у справі закупівлі через Торгсин окремими господарчими організаціями м. Харків продуктів для постачання спецпайками їх відповідальних працівників [38]. Увагу привернули документи про зловживання працівників ДПУ–НКВС, які використовували систему Торгсину для збагачення та власних потреб.

Політичні репресії 1930–х рр. в Україні торкнулися колишніх працівників і споживачів Торгсину. У межах дослідження були виявлені та проаналізовані архівні кримінальні справи з фондів ГДА СБУ на реабілітованих громадян, які зазнали політичних репресій. Зокрема, вперше наведені матеріали слідства колишнього уповноваженого НКЗТ СРСР М. А. Каттеля [35], першого директора крамниці № 1 у м. Харків С. М. Радшуна [42], одержувачів німецької допомоги з Сахновщинського району Харківської області [44], а також громадян, запідозрених у зберіганні золотовалютних цінностей. Документи свідчать, що запроваджені за політичними мотивами репресії не мали фактичного підґрунтя, обвинувачення були сфабрикованими, що надало можливість судовим органам ще за радянським законодавством реабілітувати їх. Наявні факти

службових порушень у матеріалах архівних кримінальних справ на колишніх працівників Торгсину слідчими не розслідувались.

Таким чином, на підставі масиву віднайдених документів першої групи джерел автором були проаналізовані питання створення, забезпечення, функціонування, закриття контори та торговельної мережі Торгсину на Харківщині. Документальна джерельна виявилась повною для розкриття теми дослідження.

До **другої групи** джерел належать довідкові видання про адміністративно–територіальний устрій УСРР на початку 1930–х рр. [152], національний склад сільського населення України за результатами попередніх підсумків Всесоюзного перепису населення 1926 р. [136, 137], які дозволили визначити адміністративно–територіальні межі Харківської області, уточнити розташування торговельної мережі, встановити місця розміщення німецьких колоній, мешканці яких отримували через Торгсин грошову допомогу з Німеччини [136, с. 138].

Певну цінність у реконструкції торговельної мережі на території Харківщини становлять опубліковані в 1920–ті рр. зібрані Харківським губернським статистичним бюро матеріали про діючу торговельну мережу [166]. Вся інформація, яка стосувалась планування та прибутків, цифрових показників системи Торгсин в Україні і в тому числі у Харківській області, була віднесена керівництвом В/О «Торгсин» до переліку таємних питань, що підтверджує спеціальна інструкція, отримана секретною частиною обласної контори в лютому 1933 р. [75, арк. 3]. Інформація не була розсекречена і після закриття Торгсину. Укладачі статистичних оглядів не представили В/О «Торгсин», яке виправдало найоптимістичніші прогнози та великі сподівання керівництва держави і відзначилося чималим прибутком як одне з основних джерел індустріалізації [107, 114, 151].

Унікальними є відомості, які вміщує рідкісний нині відомчий довідник наркомату зовнішньої торгівлі СРСР [165]. Наведені структури центрального апарату та органів управління, секторів, торговельних об'єднань НКЗТ СРСР,

їх функції, а також законодавча база, яка стосувалась діяльності та закриття В/О «Торгсин», дозволили з'ясувати особливості організаційної побудови та функцій, підпорядкованість Харківської обласної контори «Торгсин». Облік і статистика товарів експортної групи системи Зовнішторгу, номенклатура та класифікація експортних і імпорتنих товарів, міжнародна номенклатура представлені в навчальному посібнику, підготовленому фахівцями Кон'юнктурного інституту НКЗТ СРСР [101].

З метою усвідомлення та об'єктивного розкриття сутності процесів, які відбувались у системі Торгсину, автором були проаналізовані видані за часів роботи Торгсину довідники, посібники, збірники директивних і інструктивних матеріалів [106, 110, 115, 119, 125, 138, 124, 146, 150, 102], використаний текст діючого на той час Кримінального кодексу УСРР 1927 р. [168].

Помітну роль в усвідомленні функцій Торгсину з обслуговування чужоземців відігравали документи НКЗТ СРСР, які за діючих заборон цензури у 1930–ті рр. не підлягали публікації. Не оприлюднювались угоди про господарську діяльність Торгсину, погоджені урядом СРСР з керівниками інших країн [164]. Автор з'ясував, що обговорення цінової політики «Торгсину» при обслуговуванні чужоземного дипломатичного корпусу мало місце в роботі керівництва НКЗС СРСР і не було таємним, що відображено в опублікованих у 1970–ті рр. документах відомства у збірнику «Документы внешней политики СССР» [126]. Новітні публікації листування дипкорпусів з урядами іноземних держав відновлюють відверту картину подій, які відбувались навколо Торгсину на Харківщині [113, 133, 142].

У підготовці дослідження використовувались енциклопедії, довідкові видання, підготовлені сучасними дослідниками Голодомору. В. І. Марочком ВУК «Торгсин» представлена у статті, опублікованій в «Енциклопедії історії України» [276]. Результати новітніх досліджень історії Торгсину включені до статей підготовленої В. І. Марочком науково–меморіальної «Енциклопедії Голодомору», опублікованої в 2018 р. [120]. Харківській обласній конторі

«Торгсин» присвячена окрема стаття, у якій автор спирається на архівні джерела [120, с. 474–475].

Отже, довідкові, статистичні, енциклопедичні видання були використані автором для повного усвідомлення процесів, які відбувались в Україні в хронологічних межах означеного в дослідженні періоду.

Єдиним відкритим офіційним джерелом інформації про Торгсин на початку 1930–х рр. були періодичні видання, які склали **третю групу** джерел. У відповідності до загальноприйнятої класифікації вони поділяються на центральну, республіканську, регіональну періодику та відомчі видання. У дослідженні були використані такі центральні періодичні видання, як газети «Вісті ВУЦВК», «Комуніст», у яких висвітлювалась робота Торгсину. Харківські обласні газети «Соціалістична Харківщина», «Харківський пролетар» публікували зміни адміністративно–територіального поділу області, оголошення Харківської обласної контори «Торгсин», відомості про боротьбу зі спекуляцією навколо торгсинів, пов'язані з діяльністю контори актуальні матеріали. Районні газети за 1931–1936 рр. у архівних і бібліотечних фондах майже не збереглися. Виключення складають примірники газети органів влади Вовчанського району Харківської області «Коллективіст» за 1932 р., у якій публікувалися постанови місцевих і центральних органів влади про боротьбу зі спекуляцією [139].

Найбільше інформаційно насиченими були публікації бюлетеню «Торгсиновец» — відомчого видання, яке усебічно висвітлювало роботу Торгсину, проте його матеріали не підлягали оголошенню і до бібліотек він не потрапив [224, с. 209]. У дослідженні використані публікації центральних відомчих видань: журналу НКЗТ СРСР «Внешняя торговля» [143, 153, 174, 248, 249, 266, 289, 321, 340], органу ВРНГ СРСР газети «За индустриализацию» [199], органу наркомату постачання СРСР, Центросоюзу і ЦК союзу працівників кооперації та держторгівлі, газети «Снабжение. Кооперация. Торговля», часопису прокуратури СРСР «За социалистическую законность» [104, 139].

Певний інтерес становлять закордонні видання, у яких представники української діаспори публікували інформацію, яка надійшла з радянської України: український щоденник «Свобода» [129, 293, 295, 296], часописи «Наше життя» [306], «Нові дні» [323], «Сучасність» [234].

Натомість Торгсин достатньо часто згадувався закордонними авторами. Згадки ілюстрували зміни в радянській економіці, часто мали описовий характер і нерідко отримували діаметрально протилежні авторські оцінки. Перші публікації про Торгсин належали журналістам, відрядженим до СРСР на початку 1930-х рр. Зокрема, у березні–червні 1933 р. британські «Manchester Guardian» та «Morning Post» друкували враження Малькольма Маггеріджа, який відвідав Північний Кавказ та Україну. У статтях він описував крамниці, де населенню в обмін на коштовні метали та валюту пропонували придбати масло, цукор, фрукти, чай. Разом з тим, М. Маггерідж попередив про діючу небезпеку арешту відвідувачів крамниць працівниками ОДПУ [224, с. 205]. Літом 1933 р., коли голод в УСРР був очевидним явищем, згадки про Торгсин супроводжували репортажі та новини французької щоденної газети «Le Matin» [342, 345]. Звинуваченнями радянському тоталітарному режиму були розповіді очевидців, які пережили жахіття голоду в Україні. Так, антирадянські налаштована французька письменниця і журналістка Сусанна Бертіллон у серпні 1933 р. опублікувала інтерв'ю з емігранткою, україною Мартою Стебало, яка розповіла західному читачеві про голод і торгсини [343]. Живі, яскраві враження про відвідування Торгсину в голодній Україні виклав журналіст Гаррі Ланг в американському виданні «Форвертс» у грудні 1933 р., відомі в українському перекладі канадського історика професора Романа Сербина [264].

Володар Пультцерівської премії Волтер Дюранті згадував, що «єдиною для мене інструкцією від «Нью-Йорк Таймз» було — репортувати факти так, як я їх бачив, і уникати цитат із тверджень советських промовців чи газет... «тому, що ми не бажаємо зробити з «Нью-Йорк Таймз» віз для більшовицької пропаганди» [303, с. 24]. Вочевидь, така позиція була

притаманна більшості західних видань, хоча сам журналіст, нажаль, її не дотримався.

Репортажі мали високу цінність через перепони, які влаштувала радянська влада закордонним журналістам. У розпал голоду, 23 лютого 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило постанову «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів», якою встановлювався порядок «у силу якого вони зможуть роз'їзджати по СРСР і відвідувати певні пункти лише з дозволу Головного управління міліції» [316, с. 33].

Критичні публікації дозволили читачам інакше поглянути на послужливу торговельну кампанію, роботу якої з початку висвітлювала створена в позитивному руслі популярна реклама на сторінках таких видань, як «Brooklyn Daily Eagle», «The Jewish Transcript», «The Jewish Western Bulletin», «Jewish post». Редакційні аналітики не випускали з поля зору діяльність В/О «Торгсин», закриття якого не пройшло непоміченим для західних видань [346].

Четверту групу складають спогади, інтерв'ю споживачів, очевидців і учасників подій. Цю групу джерел при проведенні дослідження ми поділили на три підгрупи: 1) неопубліковані спогади свідків Голодомору; 2) опубліковані інтерв'ю, спогади і мемуари закордонних авторів, емігрантів, які залишили СРСР у 1940–1980–ті рр.; 3) спогади українців, опубліковані за часів незалежності в обласних томах «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» та меморіальних збірках, зібрані на території колишньої Харківської області за адміністративним поділом 1932–1933 рр.

Документальний масив спогадів свідків Голодомору, зібраних дослідниками у 1990–ті рр., опрацьований автором. Вибрані раніше неопубліковані спогади І. Я. Галушка, Є. П. Грищенко, М. І. Косенка, Л. Я. Свічкара, А. Г. Шевченко, які зберігаються в ДАХО (ф. Р–6459), це відверті та неупереджені розповіді про порятунок сімей, які вимушено зверталися до торгсинів, щоб вижити в голодні роки. Проте від голоду мерли

і харків'яни. У дослідженні наведені виявлені матеріали актових записів про смерть членів сімей працівників Торгсину за 1933 р. (ф. Р–6531).

Більше відомостей про діяльність торгсинів було представлено у опублікованих спогадах і мемуарах закордонних свідків, яким пощастило побувати у Радянському Союзі: Е. Ерріо [339], А. Вікстіда [350], Є. Лайонса [347], Беатриси та Сіднея Вебб [211, с. 327]. Достовірність викладеного не тільки відображала позицію самого автора й залежала від багатьох суб'єктивних факторів. Так, ставлення до сталінського режиму колишнього прем'єрміністра Франції, мера м. Ліона Едуарда Ерріо відбилося в публікації великими накладками його творів у Радянському Союзі. Не випадковою є публікація в 1958 р. московським видавництвом спогадів Е. Ерріо, у передмові до яких радянський історик, професор А. З. Манфред охарактеризував автора як крупного державного і громадського діяча, який завжди прагнув зближення Франції та СРСР і знаходив підтримку радянського керівництва [339]. Візит Едуарда Ерріо в серпні–вересні 1933 р. широко висвітлювався радянською і світовою пресою і донині вважається одним із впливових чинників на позицію західних країн до подій, поєднаних з Голодомором [335]. Викладені автором спогадів оцінки, підкреслено позитивне тлумачення побаченого в СРСР, розбігалися з інформацією, наведеною свідками. Український письменник О. Гай–Головко згадав, як у Харкові гостя відвезли до заздалегідь підготовленої центральної торгсинівської крамниці, сповістили, що в ній отоварювались українські колгоспники. Е. Ерріо був вражений суцільним достатком і навіть придбав дорогі продукти [219, с. 260]. Тільки небагатьом закордонним авторам вдалось неупереджено розкрити сутність Торгсину.

Суттєво доповнили дослідження неупереджені людські враження очевидців, опубліковані за часів незалежності України в обласних томах «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», меморіальних збірках, зібрані на території колишньої Харківської області за адміністративним поділом 1932–1933 рр. [186, 187, 192, 193, 194, 216].

Відновити хронологію подій і встановити послідовність подій допомогли інтерв'ю колишніх очільників Торгсину, відомих харків'ян. Так, опубліковане у перший місяць роботи крамниці в Харкові інтерв'ю голови правління В/О «Торгсин» М. І. Шкляра було присвячене стимулюванню надходжень грошових переказів з-за кордону [199], які в невдовзі стали одним з основних джерел надходження валюти в Торгсин. Інтерв'ю притягували увагу громадськості світу до трагічних подій 1932–1933 рр. Обстановку морального пригнічення в Харкові, довжелезні хлібні черги, тіла померлих селян навколо торгсинів згадала письменниця Ольга Мак (О. Н. Петрова) в інтерв'ю, опублікованому 2008 р. в Україні [197, с. 103].

Отже, при всій суб'єктивності спогади, інтерв'ю мали реальне підґрунтя, яке через офіційні заборони очевидці і учасники подій в інший спосіб не могли оприлюднити. Зважаючи на це, джерела були використані при проведенні дослідження.

Художні літературні твори, у яких висвітлюється торговельна мережа «Торгсин», склали **п'яту групу** джерел. Особлива роль у реконструкції поєднаних з Торгсином подій належить українським письменникам. Переважно авторами опублікованих творів були емігранти, які за власним досвідом проінформували західного читача про трагічні події в радянській Україні. Автобіографічні твори представників української діаспори О. Гай–Головка [219], З. Дончука [235], О. Звичайної та М. Млакового [242], О. Мак [272], І. М. Чинченка [323] цінні особистими враженнями, оцінками та наведеними маловідомими фактами.

Шоста група джерел — візуальна та предметно–речова, важлива для проведення історичної реконструкції з метою історичного аналізу. Ілюстрації адміністративних будинків, у яких розташовувалась ВУК «Торгсин», вітрин і фасадів магазинів, внутрішнього облаштування торгових залів, опубліковані у закордонних і вітчизняних періодичних виданнях, сприяли аналізу діяльності системи «Торгсин» у Харкові.

Зразки виготовлених Держзнаком спеціальних розрахункових «грошових одиниць», які були в обігу споживачів харківської обласної контори, ВУК «Торгсин», нині потрапили до приватних колекцій. Товарні ордери, розрахункові («заборні») та іменні розрахункові книжки використовувались протягом функціонування Торгсину і мали, на думку М. В. Гороха, подвійне призначення, приховуючи відкрите користування всередині СРСР золота, срібла, діамантів та чужоземної валюти як платіжного засобу [224, с.130]. У процесі дослідження ми звернули увагу на звороти товарних ордерів, які містили спеціальні правила для користувачів. Споживачі мали право на обмін невикористаних ордерів за місцем їх отримання і виключно у радянській валюті. Відпуск краму відбувався за цінами крамниці і у межах асортименту товарів, які були в наявності. Споживачів попереджали про те, що не підлягали розгляду заяви про втрачені товарні ордери. Зазначалося, що за спробу перепродажу товарних ордерів зі спекулятивною метою порушники підлягають кримінальній відповідальності. «Правила користування товарними ордерами» іншого змісту поміщалися на зворотах оригінальних ордерів Торгсину, які відправлялися з переказами клієнтів закордонних банків в Україну. В них сповіщали, що одержувачу переказу в УСРР було достатньо підтвердити документом особу без вимоги надання попередніх довідок Торгсином.

Рекламні проспекти В/О «Торгсин», етикетки та каталоги промислових товарів, плакати з рекламою товарів і послуг, поштові конверти та листівки з рекламною символікою, допомагають в уявному відтворенні епохи і подій, пов'язаних з темою дослідження.

Невід'ємною частиною публікацій закордонних видань, присвячених суспільно–політичним настроям населення і соціально–побутовим умовам життя в СРСР, було спотворене зображення радянської дійсності в політичних карикатурах. Цей важливий тип історичних джерел несправедливо залишається недостатньо вивченим у теоретичному та

емпіричному аспектах [227, с. 48]. З критичними жартами підходили до теми Торгсину друковані видання російської еміграції у Франції. Популярний карикатурист, виходець з м. Одеси М. О. Дрізо (творчий псевдонім Mad), роботи якого сучасники називали «літописом часу», у травні 1935 р. зобразив радянських лідерів Й. Сталіна та М. Калініна, нібито вивчаючих «французькі переклади» мовних новотворів — «ле совьєт», «ле колхоз», «ле торгсин» [163, с. 203]. Варварському вивозу до Франції цінних антикварних картин, на які в СРСР за характеристикою автора «приватної власності не існувало», була присвячена ще одна опублікована карикатура [163, с. 203].

Рідкісними є фотографічні документи із зображенням хлібних черг, злидених селян і мерців під крамницями Торгсину, про що повідомляли очевидці подій. Фіксація наслідків голоду могла коштувати фотографу свободи і навіть життя. Дослідження радянської дійсності австрійським інженером А. Вінербергером, підтвержене напівлегально зробленими в Харкові фотознімками, наочно свідчило про грабіжницький характер скуповування цінностей і валюти [351]. Фотознімки А. Вінербергера допомогли автору і знімальній групі BBC NEWS Україна при підготовці відеосюжету відшукати адреси колишніх магазинів у Харкові [334].

Зважаючи на історичний контекст, візуальні та предметно–речові джерела у багатьох випадках є важливою доказовою базою, яка доводить шахрайський характер функціонування Торгсину в Україні.

Отже, наявний комплекс документальних джерел є репрезентативним, дозволив системно проаналізувати проблему і надав можливість проведення всебічного дослідження теми.

1.3. Теоретико–методологічна база дослідження

Наукове дослідження побудоване на загальнонаукових принципах історизму, науковості, об'єктивності, міждисциплінарності, неупередженості, системності, детермінізму, що дозволило всебічно розглянути заснування

Харківської обласної контори «Торгсин», створення та функціонування торговельної мережі в поєднанні з суспільно–політичними та соціально–економічними процесами, які відбувались на Харківщині, в радянській Україні у 1931–1936 рр.

Основний, застосований у дисертаційній роботі принцип історизму уможливив дослідження діяльності Харківської обласної контори «Торгсин» як штучно створеного механізму викачки золотовалютних цінностей у населення в умовах Голодомору. Розвиток процесів і подій, пов'язаних з утворенням торговельної мережі, удосконаленням функцій обласної контори, завдяки історичному підходу розглянутий у динаміці та хронологічній послідовності.

Принципи системності, міждисциплінарності обумовили застосування комплексного вивчення всіх типів зав'язків і процесів, які відбувалися і відображалися на роботі харківського Торгсину. У процесі системного дослідження обласна контора була розглянута як цілісний об'єкт з певними внутрішніми закономірностями, які також досліджені у взаємодії із зовнішнім середовищем. Вживання принципу системності додало можливостей розгляду діяльності Торгсину не лише як широко розгалуженої торговельної мережі, яка обслуговувала чужоземців і платоспроможних радянських громадян, а за умов штучно створеного голоду виконала специфічні функції «добровільної» передачі цінностей державі. Вищі партійні, державні органи через директиви, вказівки, накази у закритих листах обласному державному апарату вміло прискорювали розростання торговельної мережі, а із зменшенням зиску уповільнили її роботу, скоротивши кількість крамниць і повністю припинили роботу.

Науковий підхід дозволив критично проаналізувати діяльність обласної контори Торгсину, відмежовуючись від сталих стереотипів і результатів перших спроб її узагальнення. Так, як з'ясувалося, Дмитро Соловей був одним із перших українських дослідників, який через опитування колишніх споживачів Торгсину спробував типізувати образ пересічного покупця.

На підставі дослідів він дійшов висновку про переважну більшість серед покупців містян, які володіли золотим запасом для обміну його на продукти. Критичний аналіз наукового підходу відкидає подібну тезу через вибірковість опитуваних, більшість яких були представниками міської інтелігенції. Оперуючи чималим колом джерел ми довели, що система Торгсин в радянській Україні вибудовувалась таким чином, щоб зібрати цінності саме у сільського населення.

Реалізація не менше важливого принципу об'єктивності можлива тільки через залучення широкого комплексу джерел. Віднайдені документальні джерела потребували вивчення, проведення їх верифікації та класифікації. Вживання принципів всебічності, неупередженості забезпечило проведення об'єктивного аналізу з отриманням висновків.

Принцип детермінізму дозволив розглянути функціонування Харківської обласної контори у взаємозв'язку з такими явищами, як зміна адміністративних кордонів на території Харківщини, проведення радянською владою хлібозаготівельних кампаній, застосування карткової системи.

У дисертаційній роботі для досягнення мети і вирішення поставлених завдань були використані такі загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження, як проблемно–хронологічний, статистично–аналітичний, історико–генетичний, порівняльно–історичний, типологічний, метод класифікації.

Використання проблемно–хронологічного методу дозволило у хронологічній послідовності дослідити певні періоди становлення Харківської обласної контори «Торгсин», що було обумовлено регіональними особливостями, столичним статусом Харкова, яке місто втратило в 1934 р. Переведення до Києва центральних установ, зокрема, ВУК «Торгсин», істотно позначилося на роботі обласної контори.

У дослідженні широко застосовувався статистично–аналітичний метод. Це стосувалося опрацювання статистичних даних про кадровий склад контори, його партійність, рівень освіти, соціальне походження, статевий

поділ, кількість звільнених і відсторонених від роботи, висвітлених у звітах і службових оглядах працівниками обласної контори. Найчастіше ці документи стосувалися певного звітного періоду. З метою відновити та узагальнити отримані дані, був використаний статистично–аналітичний метод. Також цей метод використовувався у дослідженні виконання планів з мобілізації золотовалютних цінностей Харківською обласною конторою. Річні плани надходили до Харкова від В/О «Торгсин», затверджувалися керівництвом ВУК «Торгсин», УЕН. Від управляючого обласною конторою вимагали регулярної звітності про перебіг виконання планів. Регулярність їх подання поступово зменшилася до десятиденного терміну. Проте копії звітів, які залишилися в Харкові і передавалися до ВУК «Торгсин», не повні і відображають діяльність торговельної мережі лише за певні часові відрізки. Дані збережених документів підлягали опрацюванню і підрахунку із використанням статистично–аналітичного методу. Це також стосувалося відомостей про надходження та реалізацію продуктового, промислового краму, перевірок фінансового стану контори, операцій з грошовими переказами. Крім основної діяльності, керівництво контори організувало освітні курси працівників, займалось розподілом пайків, грошової допомоги на оздоровлення, що також відображено в документах обласної контори і підлягало узагальненню.

У межах історичного підходу ми застосували порівняльно–історичний, історико–генетичний методи, що дозволило виявити схожість і відмінність між Харківською обласною конторою, конторами інших областей, у першу чергу, Київською обласною конторою, а також ВУК «Торгсин», В/О «Торгсин». Очевидною була спорідненість у створених структурах апаратів контор, розподілом функцій, визначенням задач і напрямків роботи.

Аналіз структури, розподілу функцій між часинами апарату обласної контори, уможливило вживання методу класифікації. Це дозволило прослідкувати генезу багатоступінчатого поділу досліджуваної системи,

виокремити її зміни, складові елементи, особливості внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

Дослідження комплексу документів, які включали чимало специфічних термінів, потребувало уточнення понятійного апарату. Вирішенню завдання сприяло застосування методів міждисциплінарного синтезу, термінологічного аналізу, операціоналізації понять.

Отже, поєднання загальнонаукових і спеціальних історичних методів у проведенні дисертаційного дослідження дозволило ґрунтовно і всебічно висвітлити діяльність Харківської обласної контори «Торгсин» з моменту створення в серпні 1931 р., успішного функціонування, до остаточного закриття в 1936 р.

РОЗДІЛ II. ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА КОНТОРА «ТОРГСИН»: ОРГАНІЗАЦІЯ, ФУНКЦІЇ, КАДРИ

2.1. Створення, організаційна структура та функції Харківської обласної контори «Торгсин»

Проголошений у 1925 р. радянською владою курс на індустріалізацію СРСР вимагав мобілізацію внутрішніх золотовалютних ресурсів, яких катастрофічно не вистачало. У 1926–1932 рр. імпорт істотно перевищив експорт і збалансування зовнішньоторговельних операцій потребувало 389 тонн золота [262, с. 278]. На початок 1930–х рр. кредитні зобов'язання СРСР складали 1400 мільйонів карбованців [198]. Економіка держави зіткнулась із дефіцитом валюти, золота як платіжного інструменту.

Значний розвиток золотодобувної промисловості не задовільнив швидко зростаючі потреби. Лідер більшовиків Й. В. Сталін у 1933 р. зазначив, що «ми могли б за невеликий час почетверити видобуток золота, коли б мали більше драг та інших машин» [198]. Проте виготовлення або закупівля за кордоном машинного устаткування також потребували серйозних фінансових вкладень. Перехід до режиму надзвичайної економії з максимальним скороченням імпорту призвів до здобуття необхідного позитивного сальдо зовнішньоторговельного балансу [262, с. 279].

Застосовані державою надзвичайні заходи змінили порядок постачання населення харчовими продуктами. Єдина централізована система карткового постачання міського населення, яка почала діяти з січня 1931 р., задовільняла потреби робітників і службовців державного апарату [262, с. 279]. У країні посилилась боротьба зі спекуляцією хлібом. Дозвіл на примусове вилучення золота у заможного населення отримало ОДПУ [270].

Керівництво СРСР намагалось винайти новий ефективний засіб викачки цінностей у населення. Їх добровільний обмін на харчові продукти

міг бути новим напрямком роботи з поповнення золотовалютних фондів. З цією метою за ухвалою партійно–державних органів використовувалась створена 18 липня 1930 р. «Спеціальна контора для торгівлі з іноземцями на території СРСР», загальновідома як Всесоюзне об'єднання «Торгсин» у складі НКЗТ СРСР. Контора володіла торговельною мережею з обслуговування за валюту чужоземних спеціалістів, моряків, туристів. Перший досвід роботи підтвердив розрахунки радянського керівництва, у планах якого було поширення системи Торгсину на території всіх республік, країв і областей Радянського Союзу. У 1931 р. об'єднання отримало дозвіл на обслуговування радянських громадян, зобов'язавшись забезпечити виплати валютних переказів, прийом побутового золота в обмін на харчові продукти [224, с. 35–39].

Однією з потенційно найпотужніших республік, здатною за певних умов задовільнити потреби держави, вважалася УСРР з столицею в м. Харків. Від правильно вибудованої організаційної структури та чіткого розподілу функцій підрозділів залежала якість роботи мережі Торгсину в Україні, що довели перші місяці діяльності відкритих В/О «Торгсин» філій в 1931 р. у містах Харкові, Києві, Одесі. Харківська філія почала практичну роботу в серпні 1931 р. відкриттям торгівлі в єдиній крамниці. Структура, службовий апарат філії не були визначені. Функціонально працівники Харківської філії тісно злилися з апаратом Всеукраїнської контори «Торгсин», з яким поділяли одне службове приміщення. Працювала Харківська філія під керівництвом уповноваженого представника Правління В/О «Торгсин», якому підпорядковувалась.

Уповноваженому Правління і 15 відповідальним представникам центрального апарату Торгсину, які почергово завітали до Харкова з Москви, не вдалося внести суттєвих коректив у розбудову структури, налагодження чіткості та оперативності в роботі [25, арк. 7]. Як було встановлено комісією з перевірки та чистки апарату харківського Торгсину у березні–травні 1932 р., установки керівництва замість письмових директив обмежувались

словесним інструктажем і не виконувались. Характерним, як зазначалось у висновках комісії, було те, що уповноважений Правління працював під безпосереднім наглядом і контролем НКЗТ СРСР, який також поділив відповідальність за стан справ у Харківській філії [25, арк. 8].

«З січня місяця проводиться спроба виокремити Всеукраїнську контору в самостійну одиницю і відокремити від Харківської контори. До квітня місяця не було ні чіткої структури, ні положення, функції апарату переплелись, ніхто не знав, чим він повинен займатись і за що він відповідає» [25, арк. 6]. Відчуття хаосу посилювали часті зміни керівників, плутанина та шарпанина супроводжували призначення фахівців на керівні посади. Так, за перші дев'ять місяців роботи змінилося п'ять керівників Всеукраїнської контори, п'ять директорів крамниці [25, арк. 7]. Всеукраїнська контора до квітня місяця 1932 р. юридично не була оформлена, її робота зводилася до керівництва крамницею в Харкові [25, арк. 9]. Кадрові працівники харківського Торгсину були задіяні у виконанні роботи колег. Так, за наказом № 38 заступника голови ВУК «Торгсин» Є. А. Альтшулера, заступник головного бухгалтера І. Г. Фейерштейн у лютому 1932 р. був звільнений від поточної роботи через велике завантаження у Всеукраїнській конторі [27, арк. 62].

Робота обласної контори проводилась хаотично через відсутність у персоналу комерційних знань, проведення обліку і контролю. Недоліки помножувалися на відсутність чіткої розстановки оперативних працівників, незнання ними функцій, плану роботи та їх низьку трудову дисципліну. Витрати на пайки співробітникам були великими, що привело до збитковості підприємства. Адміністративні витрати за п'ять місяців 1931 р. склали 38 947 карбованців 94 копійки, або 15,8 % до проданих товарів. Загальні торгові видатки в січні 1932 р. склали 18 425 карбованців 21 копійку, або 19,5 % до торгового обігу [27, арк. 36]. Колектив обласної контори у висновку комісії назвали «німечним апаратом», який за своєю суттю був дуже молодим і мав

колосальні перспективи, але через низькі результати не міг називатися апаратом [25, арк. 4].

Комісія констатувала, що внутрішня організація контори, її апарату, характеризувалася «нечіткістю структури, відсутністю положень, прав і обов'язків між частинами апарату та окремими працівниками, що призвело до паралелізму та безвідповідальності в роботі» [25, арк. 18]. Врахувавши, що побудовою апарату відкритої 1 серпня 1931 р. філії, надалі обласної контори, не опікувалися, адміністративного та методичного керівництва не було і організація розвивалася стихійно, комісія запропонувала впровадити структуру і службові обов'язки працівників, які розробили члени комісії разом з управлінням контори [25, арк. 19]. Визначали оптимальну структуру апарату беручи до уваги основне завдання, яке торговельна мережа мала виконати, залучив радянських громадян до магазинів, — побутове золото, яке після революції нібито втратило споживацьку цінність, «треба зібрати за допомогою системи «Торгсин» і спрямувати на службу інтересам пролетарської держави» [25, арк. 5, 6].

Запропонована схема була долучена до матеріалів перевірки харківської обласної контори. Очолював апарат керуючий, який мав заступника. Їм підпорядковувались п'ять відділів: організаційний і контролю виконання; планово–економічний; комерційний; обліково–фінансовий; управління справами. Штати відділів набиралися з фахівців і виконавців. Відділ організаційний і контролю виконання складався з інструкторів, планово–економічний включав економістів. Комерційний відділ поділявся на продовольчу та промтоварну групи, крім працівників груп, до його складу входили торговий інспектор і агенти. Обліково–фінансовий відділ включав групи оперативного та бухгалтерського обліку, фінансову частину, групу одержувачів грошових переказів і посилок. Відділ управління справами складався з відділу діловодства, машбюро, господарської частини. Безпосередньо керуючому був підвладний завідувач спецчастини, на якого покладалися питання особового складу працівників [27, арк. 145].

Управлінській частині підпорядковувалась торговельна мережа, яка мала складатися з торговельних точок у містах, на периферії, бази обласної контори, приймальних пунктів цінностей [27, арк. 145].

Оновленому апарату пропонувалося за короткий час подолати знеособлення в постановці кадрів, чітке розмежування їх функцій і надання конкретних планових завдань кожному працівникові. Основними недоліками були безплановість, стихійність і самоплив, коли роботу крамниці налаштовували, зважаючи на кількість завезених товарів, і контрольні цифри до продавців не доводилися. Планово–економічна робота вважалася провідною, актуальною в системі «Торгсин». Необхідно було відмежувати планування від лічильної та комерційної частин, налагодити бухгалтерський облік і звітність, які не завжди виконувались, тому що раніше «враховувати було нічого» [25, арк. 10]. Окремим завданням була розробка ефективного документообігу, щоб позбутися недбалого діловодства та характерних для працівників побоювань у роботі з документами, «виконання «абияк» без будь–якої системи, не дотримуючись, хоч і запізнілих, інструкцій Правління» [25, арк. 12]. Ці явища були характерними для харківської обласної контори і ВУК «Торгсин».

Зазначивши, що ВУК «Торгсин» займала проміжну позицію між обласною конторою і центром, комісія пропонувала ЦКК–НК РСІ УСРР оцінити доцільність існування ВУК «Торгсин» з ймовірною передачею її функцій уповноваженому Правління В/О «Торгсин» в УСРР з доданням йому невеликого апарату. Комісія не виключала можливим зробити уповноваженого одночасно і керуючим харківської обласної контори [25, арк. 20].

Впровадження структурних змін проводилося під час зміни статусу організації. У лютому 1932 р. була створена Харківська область, і 1 квітня 1932 р. замість філії була затверджена Харківська обласна контора «Торгсин» [19, арк. 3]. ВУК «Торгсин» на деякий час усувалася і за прийнятою 29 червня 1932 р. постановою УРЕН «Про утворення Всеукраїнської контори

Торгсину» [279, с. 90] поновила роботу в липні 1932 р. як філіал В/О «Торгсин» «із затвердженим положенням, але без будь-яких оперативних функцій» [19, арк. 3]. Керівництво ВУК «Торгсин» це не влаштувало, і воно вимагало від голови Правління В/О «Торгсин» А. К. Сташевського «категорично і беззаперечно заборонити та припинити безпосередні зносини секторів і товарних контор об'єднання з нашими обласними конторами або окремими торгодиницями, що шкідливим чином відбивається на всій системі Торгсину в Україні» [19, арк. 11 зв.].

Підпорядкування обласних контор Всеукраїнській конторі було проведено за постановою Правління В/О «Торгсин» від 31 травня 1933 р., на підставі якої ВУК «Торгсин» видала наказ від 25 червня 1933 р. Згідно з документом Всеукраїнська контора з 1 липня 1933 р. «переключається на безпосереднє адміністративне та господарчо-оперативне керівництво облконторами Торгсин на Україні» [18, арк. 263]. Обласні контори негайно припиняли будь-яке пряме листування з Правлінням В/О «Торгсин», його секторами та спецдиректорами. Як виняток, з особливо важливих або з термінових питань, їм дозволили зносини при обов'язковому повідомленні ВУК «Торгсин» змісту листування. Суворо заборонялося периферійним відділенням обласних контор направляти листи на адресу В/О «Торгсин». Лише у разі гострої потреби дозволялося звертатися до ВУК «Торгсин» за умов повідомлення обласної контори про зміст звернення.

Уся оперативна, статистична, фінансова, бухгалтерська звітність, а також кон'юнктурні огляди, інформаційні доповіді, протоколи оперативних нарад висилались у двох екземплярах на адресу ВУК «Торгсин». Сектори та функціональні відділи обласних контор були підзвітні відповідним структурам Всеукраїнської контори, завідувачі яких отримали право накладання адміністративних стягнень за невиконання їх розпоряджень.

Положення про ВУК «Торгсин» підтвердило, що «Всеукраїнська контора є філіалом В/О «Торгсин» для керівництва операціями з роздрібною торгівлі, які здійснюються обласними конторами на території УСРР

у відповідності з цілями і задачами, передбаченими Положенням про В/О «Торгсин» [5, арк. 391]. Структура ВУК «Торгсин» повторювала організацію В/О «Торгсин» [165, с. 13–19] і включала комерційний сектор, інспекцію, бухгалтерію, планово–економічний, фінансовий відділи, групу перевірки виконання, адміністративно–господарчу частину, сектор кадрів, бюро цін, управління закордонними операціями [5, арк. 391 зв.].

Основні кадрові призначення проводилися Правлінням В/О «Торгсин», який розглядав і затверджував претендентів на посади керуючого ВУК «Торгсин», його заступника, головного бухгалтера, начальника валютно–фінансового сектору, помічника керуючого з кадрів, директорів універмагів з обігом понад 1 мільйон карбованців. Керівництво Всеукраїнської контори узгоджувало з В/О «Торгсин» і призначало керуючих обласних контор, їх заступників, комерційних директорів, головних бухгалтерів, начальників валютно–фінансового сектору, начальників сектору кадрів [5, арк. 391]. За дорученням В/О «Торгсин», керуючі обласних контор отримували від ВУК «Торгсин» довіреності уповноважених, які вважалися підставою для ведення основної діяльності. Документ був типовим, і довіреність від 21 лютого 1933 р. керуючого харківської обласної контори О. В. Фалева [20, арк. 391] знайшла текстове повторення у довіреності керуючого київської обласної контори А. К. Луньова, виписаної 10 травня 1933 р. [20, арк. 176]. Керуючий ВУК «Торгсин» Й. П. Львов доручив керуючому обласної контори організувати підприємства та керувати торгівлею у межах області з чужоземцями та громадянами СРСР за чужоземну валюту, золото. Розбудувати торговельну мережу крамниць, розподільників, кіосків, складів, пунктів, експедиторських та допоміжних підприємств. Приймати та звільняти робітників і службовців з дотриманням Кодексу Законів про працю, укладати колективні договори з відповідними профспілками. Укладати будь–які необхідні в роботі і не заборонені законодавством угоди. Отримувати товари та вантажі від установ і підприємств, що надходили залізницею та іншими видами транспортного сполучення, відправляти товари

поштовими посилками без обмеження номенклатури на адреси громадян СРСР. Приймати чужоземну валюту у виплатах за товари, акцептовані Державним банком чеки та золоті монети дореволюційного карбування, золоті вироби та чеки для кредитування рахунків Правління «Торгсину» у Зовнішторгбанку, Держбанку за місцем знаходження відділення або на ім'я керуючого. Відкривати рахунки, отримувати позики та підписувати чеки в усіх кредитних установах області. Керуючий був уповноваженим представляти «Торгсин» в усіх адміністративних, судових, арбітражних установах і користувався всіма без винятку правами, наданими законодавством. Очільник контори мав заступника, референта, секретаря. Спеціальні функції виконував завідувач секретної частини.

До структури контори входили комерційний, інспекційний, планово-економічний, валютно-фінансовий відділи, бухгалтерія, група перевірки виконання з адміністративно-господарчою частиною, сектор кадрів, бюро цін, управління закордонними операціями. Одним з ключових підрозділів у структурі обласної контори вважалася бухгалтерія. Головний бухгалтер був відповідальним за проведення фінансової та облікової роботи, підготовку звітності. Провідними в роботі контори були плановий, комерційний відділи. На плановий відділ покладалися функції з підготовки квартальних, місячних, декадних планів мобілізації валюти, підготовка контрольних цифр та кон'юнктурних оглядів. До планового відділу стікалися напрацювання з районів, які підсумовувалися в узагальнені результати. Комерційний відділ відповідав за організацію постачання товарів. Працівники відділу, який складався з продуктової та промислової груп, налагоджували поставки краму, його облік, розподіл між універмагами та крамницями. Практика роботи довела, що в 1932–1934 рр. навантаження припадало переважно на продовольчу групу, товари якої користувалися найбільшим попитом споживачів.

Провідні фахівці обласної контори відповідно до положення «Про міські відділення В/О «Торгсин» від 31 травня 1933 р. були задіяні в роботі

ще однієї з центральних структур обласного Торгсину — міського відділу. Очолював його заступник керуючого обласної контори. Штат міського відділу був укомплектований за рахунок апарату обласної контори плановиком, фінансистом, товарознавцем, бухгалтерами, інспекторами, статистиком. Також у роботі був задіяний обслуговуючий персонал обласної контори.

Повноваження міського відділу Торгсину охоплювали торговельні точки, розташовані у межах міста. Апарат відповідав за виконання валютного плану, раціональну торгівлю, належне розташування і спеціалізацію магазинів, гнучке маневрування товарними фондами. Міський відділ виокремлювався обласною конторою і знаходився на повному госпрозрахунку із закінченим балансом, власним кредитуванням і обіговими коштами [3, арк. 27]. Його функції стосувались організації роботи, контролю та обслуговування торговельної мережі [3, арк. 27, 28].

Колосальні обсяги та стислі терміни виконання роботи потребували підготовлених спеціалістів, кількість яких збільшилася протягом 1932 р. За це дорікали керівникові харківської обласної контори. Контрольна комісія НК–РСІ, яка обслідувала обласні організації з метою скорочення зайвих секторів і службових посад, виявила в обласній конторі Торгсину перевитрати на утримання апарату на суму 14 900 карбованців [294]. Утім, головною причиною було недостатнє фінансування, яке не дозволяло, наприклад, своєчасно проводити необхідні ревізії та перевірки торговельної мережі. У звіті за 1934 р. керуючий конторою звернув увагу В/О «Торгсин» на «вкрай обмежений кошторис адміністративно–управлінських витрат, який позбавляє нас можливості мати необхідний бухгалтерсько–інструкторський апарат» [10, арк. 3].

Протягом 1934 р. структура обласної контори зазнала змін. Функції підрозділів також дещо змінились. Планові та фінансові завдання виконував один — планово–фінансовий відділ. Комерційний відділ був об'єднаний з обласною товарною базою з окремою бухгалтерією і самотійним балансом,

хоча такий досвід був визнаний невдалим через відірваність від апарату обласної контори. У 1934 р. була організована особлива інспекція — структура, яка підпорядковувалась Головній інспекції В/О «Торгсин», до обов'язків якої входило викриття зловживань і крадіжок у конторі [83, арк. 17]. Бухгалтерія, крім повсякденних завдань, займалася розробкою методологічних і організаційних питань, інструкторсько–ревізійною роботою. Роботу ускладнювала якість бухгалтерських звітів, які надходили з периферії. Часто матеріали не були систематизовані через брак відповідальних працівників, неосвіченість виконавців [10, арк. 3].

Скорочення торговельної мережі в 1935 р. суттєво вплинуло на кількість і якість апарату. Усе менше в директивах і вказівках В/О «Торгсин» надавав увагу структурі обласних контор, хоча це питання, як і раніше, непокоїло керуючого. У звіті за II квартал 1935 р. він нарікав на відсутність комерційного директора, недостатню укомплектованість оперативного апарату [22, арк. 3].

У зв'язку із запланованим обмеженням у наданні послуг споживачам Правління В/О «Торгсин» запропонувало обласній конторі на 1 січня 1936 р. продовжити роботу лише рентабельних крамниць у містах Харкові, Кременчуці, Лубнах, Пирятині, Полтаві, Сумах [88, арк. 45].

Натомість керуючий обласної контори Б. С. Фільчихіс 9 жовтня 1935 р. підготував керівництву В/О «Торгсин» пропозицію з оновлення структури контори з урахуванням вже запроваджених структурних змін. За розпорядженням В/О «Торгсин» від 22 березня 1935 р. відбулась реорганізація ВУК «Торгсин». Її замінило Українське представництво «Торгсин» і з 1 квітня 1935 р. обласні контори перебували у підлеглості уповноваженого В/О «Торгсин» [13, арк. 57]. Харківська обласна контора «Торгсин», на думку Б. С. Фільчихіса, підлягала ліквідації. Торговельна мережа скорочувалась до семи об'єктів у містах Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці і однієї торговельної бази. Основним напрямком роботи залишався прийом золотих монет царського карбування і валюти від

переказоодержувачів. Грошовий обіг мав досягнути приблизно 150 тисяч карбованців у I кварталі 1936 р. Керівні функції переходили уповноваженому В/О «Торгсин» в Харківській області, до апарату якого могли увійти найкращі спеціалісти обласної контори, затверджені на посади комерційного директора, завідувача планово-фінансового відділу, головного бухгалтера, керівника промтоварної групи, завідувача сектору кадрів. Штат на IV квартал 1935 р. включав 27 працівників обласної контори та 68 працівників бази. Б. С. Фільчихіс пропонував залишити 67 працівників, що дозволило зекономити лише на заробітній платі 21 тисячу карбованців за квартал. Пропозиції були направлені голові Правління В/О «Торгсин» М. А. Левенсону 11 жовтня 1935 р. [88, арк. 67], проте ухвалення урядом СРСР постанови про закриття торговельної мережі залишило плани реорганізації нереалізованими.

Ліквідація В/О «Торгсин» могла спричинити великі витрати з виплати компенсацій, списування майна і непроданих товарів. Майбутнє активів і пасивів Торгсину вирішувалося в Наркоматі фінансів. За його пропозиціями РНК СРСР 16 грудня 1935 р. затвердила постанову «Про апарат Торгсину» [292, арк. 486], якою зобов'язала перевести до НКВТ СРСР всіх колишніх торгсинівців, від керівників об'єднання до працівників обласних контор [292, арк. 247]. Діяльність Торгсину остаточно була припинена 1 лютого 1936 р. наказом НКЗТ СРСР № 46/179 від 23 січня 1936 р. [165, с. 425].

Завдання з розробки ефективного документообігу вирішувалося за наказами, вказівками та директивними листами, які надходили до обласної контори від В/О «Торгсин». На початку роботи діловодство Всеукраїнської та харківської обласної контор було єдиним, і комісія рекомендувала вивести із загального обігу таємні документи і такі, що не підлягали оприлюдненню [25, арк. 20]. Обов'язковою вимогою було поділення і впорядкування документів обліку, звітності, планів та підсумків їх виконання, обрахунків постачання товарів тощо.

Перегляду та уточненню потребувала професійна термінологія, якою користувались у діловодстві обласні контори протягом 1932 р. Торговельними точками, наприклад, називали всі без винятку торговельні об'єкти, які складали мережу, що спотворювало зміст. Конкретні роз'яснення про спеціалізацію торговельних точок були надані обласним конторам головою В/О «Торгсин» А. К. Сташевським у розпорядженні № 11 від 12 січня 1933 р. [3, арк. 170]. Найбільшою одиницею вважався універмаг — підприємство, яке торгувало всім асортиментом, було переведене на госпрозрахунок і мало самостійну бухгалтерську звітність. Магазином вважався заклад з продажу однорідних товарів, який мав певну спеціалізацію, був переведений на госпрозрахунок і мав самостійну бухгалтерську звітність. Торговельна точка — це заклад невеликих розмірів, підпорядкований найближчому універмагу або магазину, який торгував однорідними товарами (лабаз) або товарами розширеної номенклатури (кіоск, павільйон, ларьок). Важливою структурною одиницею були міжрайонні бази, які мали свій апарат, зобов'язаний отримувати товари і розподіляти їх по філіях. На 9 серпня 1934 р. у мережі Торгсину у Харківській області налічувалося 5 міжрайонних баз [5, арк. 439].

Діловодство Торгсину мало секретний характер і регламентувалося спеціальними інструкціями. Заступником голови В/О «Торгсин» Ю. С. Бошковичем 4 лютого 1933 року був розісланий цілком таємний директивний лист, у якому наводилися два переліки — секретних питань і тих, що не підлягали оголошенню [337, с. 50]. Загальна закритість Торгсину від суспільства проявилась у численних інструкціях, які забороняли публікацію аналітичних матеріалів і відкритий доступ до інформації про діяльність В/О «Торгсин» і обласних контор. Регламентуючі приписи про утаємнення відомостей поза сумнівом перевищували вимоги збереження державної таємниці. Прикладом замовчування теми були відповіді Й. Сталіна американському журналісту В. Дюранті у грудні 1933 р. Висвітлюючи питання джерел видобутку золота, придбання промислового устаткування,

сплати зовнішніх боргів СРСР лідер більшовиків усвідомлено обійшов згадки про Торгсін [198]. Розпорядженням керівництва В/О «Торгсін» від 7 грудня 1935 р. архів харківської обласної контори передали місцевим органам Наркомату внутрішньої торгівлі [88, арк. 82] і в подальшому документи перебували на секретному зберіганні.

Отже, всебічна закритість Торгсину включала такі складові, як джерела надходжень, якість і кількість цінностей, подальше їх використання. Цілковите утаємничення специфічної діяльності торговельного об'єднання пояснюється усвідомленим виведенням радянською владою з-під уваги громадськості теми Торгсину як одного з механізмів з викачки цінностей в умовах штучно організованого голоду.

Крім виконання завдань з мобілізації золота у поставленого в скрутні умови українського селянства в обмін на насильницьки відібраний хліб, на працівників обласного Торгсину покладались виїзди за партійними квотами на хлібозаготівлі. Залучення до участі в проведенні кампаній робітників і службовців радянських підприємств, установ набуло широкого розмаху на початку 1930-х рр. Ухилення від поїздок багатьох мобілізованих примушувало радянську владу вишукувати резерв у молодіжному, студентському середовищі [348], проте необхідної кількості активу завжди бракувало.

За ініціативою В. В. Молотова, Політбюро ЦК КП(б)У 18 листопада 1932 р. «мобілізувало» 600 комуністів до 50 районів Харківської, Дніпропетровської, Донецької, Одеської, Київської областей задля контролю над хлібозаготівлями, застосування адміністративно-репресивних заходів до нездавачів хліба [120, арк. 280]. Торгсінівці розгорнули в Україні «золоті жнива», збираючи у приймальних пунктах тони золота, через що отримали звільнення від поїздок на село. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 10 грудня 1932 р. «Про роботу «Торгсину» [28, арк. 154], телеграмою Харківського обкому КП(б)У від 14 березня 1933 р. мобілізації працівників Торгсину заборонялися [81, арк. 1]. На неприпустимості мобілізацій

наполягав голова РНК УСРР В. Я. Чубар у секретному директивному листі № 8501 від 17 лютого 1934 р. «До всіх облвиконкомів та РНК АМСРР» [61, арк. 3]. Наявність службовців на робочому місці була потрібна керівнику уряду для безперебійної роботи торговельної мережі, від якої очікували вчасного виконання завдань і перевиконання планів.

Перестороги вищих органів влади ігнорувалися на місцях, і торгсинівців включали до мобілізаційних списків. Від таких відряджень комуністи часто намагались ухилитись, наводячи особисті причини, зайнятість або прямо заявляючи про небажання їхати на село. Відмови нерідко призводили до дисциплінарних розслідувань і партійних покарань, як у разі з референтом ВУК «Торгсин» В. Я. Ваксом [48, арк. 141, 142]. На засіданні Харківської обласної КК КП(б)У 4 січня 1933 р. В. Я. Вакс пояснив, що 5 грудня 1932 р. отримав відрядження до смт Нові Санжари на хлібозаготівлю, але був залишений у Харкові адміністрацією установи, яка це рішення узгодила з ЦК КП(б)У. З формулюванням «за дезертирство з району хлібного фронту» В. Я. Вакс був виключений з партії і звільнений з роботи [48, арк. 142]. Контрольна комісія доручила притягти до партійної відповідальності заступника керівника ВУК «Торгсин», який «наперекір бюро обкому заборонив Ваксу негайно виїхати на село, тим самим порушив постанову обкому» [48, арк. 143].

Доводячи, що дотримання партійної дисципліни стосувалося всіх без винятку посадовців Торгсину, Харківська обласна КК КП(б)У розглянула 3 січня 1933 р. справу завідувача сектору кадрів ВУК «Торгсин» І. Т. Петрушевського, який не виїхав на хлібозаготівлі до Диканського району Харківської області. На засіданні з'ясувалося, що на час запланованої поїздки він уже знаходився у службовому відрядженні в м. Одеса, через що справу припинили [48, арк. 134]. Відмова від хлібозаготівлі коштувала директору крамниці № 3 у м. Харків М. М. Мокрушину виключення з КП(б)У і звільнення з посади, його справу Харківська обласна КК КП(б)У розглянула 23 січня 1933 р. [48, арк. 260].

Весняна посівна кампанія 1933 р. викликала нову хвилю мобілізацій службовців радянських установ. Масові набори мобілізованих включали від 50 до 2000 і більше спеціалістів, службовців і студентів [348, с. 78]. До харківської обласної контори надійшла інформація про постанову бюро Харківського обкому КП(б)У від 17 березня 1933 р. про мобілізацію з метою налагодження обліку та звітності до колгоспів Балаклійського, Білопільського, Великобурлуцького, Красноградського, Сахновщинського районів рахівників ізюмського, кременчуцького, охтирського відділень [63, арк. 24]. Керівництво обласної контори категорично вимагало повернення мобілізованих, яке за чинними правилами уможлиблювалося лише з дозволу партійного органу, який мобілізував того чи іншого працівника. На адреси секретарів місцевих комітетів КП(б)У керуючий вислав таємного листа з вимогою негайно звільнити працівників торгсинів від абсолютно всіх мобілізацій і повернути їх до роботи [81, арк. 1]. Попри це, Президія Харківської обласної КК–РСІ, яка проводила дізнання у зриві сільгоспробіт, постановою від 25 квітня 1933 р. направила «справу Торгсину» до партколегії, щоб визначити винуватця [63, арк. 24].

Практика мобілізації торгсинівців продовжувалась надалі. Численні клопотання обласної контори з погрозами оскаржити персональні рішення в ЦК КП(б)У надходили до міськкомів і обкомів партії. Так, у телеграмі до Сумського міського комітету КП(б)У заступник керуючого контори назвав наслідком мобілізації «зрив притягнення золотої валюти» [76, арк. 40]. У листі голові В/О «Торгсин» А. К. Сташевському, присвяченому результатам перевірки харківської обласної контори восени 1933 р., керуючий ВУК «Торгсин» Й. О. Братников скаржився на «продовження масових випадків відриву керуючого і технічного апаратів периферійних відділень на різні кампанії, всупереч категоричним директивам ЦК КП(б)У за підписом тов. Постишева П. П. про заборону мобілізовувати працівників системи Торгсин на які би то не було господарсько–політичні кампанії» [60, арк. 38, 39].

Рішення про направлення кадрів на село, тимчасові виїзди, відрядження на постійній основі приймали не лише партійні органи. Державні інтереси з переспрямування фахівців представляла Постійна комісія регулювання організованого набору робочої сили при РНК УСРР. 1 лютого 1934 р. до керівника харківської обласної контори надійшов лист з пропозицією негайно відрядити бухгалтера О. М. Неловибатька до Комісії з відбору робітників для МТС. У цьому рішенні голова комісії керувався «розпорядженням директивної організації про відрядження бухгалтерів до нових МТС та згідно з персональним списком, одержаним від згаданої організації» [87, арк. 12].

Таким чином, відкрита у серпні 1931 р. для обслуговування товарами чужоземців Харківська філія В/О «Торгсин» у перші місяці роботи не мала чіткої структури та визначених функціональних обов'язків працівників, що підтвердила перевірка комісії у березні–травні 1932 р. Відмінністю Харківської філії було структурне та функціональне зрощення апарату з розташованою в спільному приміщенні ВУК «Торгсин». Проведені структурні зміни у створеній харківській обласній конторі дали змогу налагодити ефективну, безперебійну роботу установи. Вибудована структурна вертикаль за директивами та вказівками В/О «Торгсин» підпорядкувала діяльність обласної контори його Правлінню. Зміни у структурі та функціонуванні, призначення відповідальних керівників обласної контори, як і ВУК «Торгсин», затверджувались у Москві. Намагання ВУК «Торгсин» зайняти провідні позиції у керівництві обласними конторами не досягли сталого результату. У ключових питаннях організації роботи керуючий консультувався з головою Правління, накази В/О «Торгсин» були обов'язковими до виконання на всій території УСРР. Підпорядкованість обласної структури В/О «Торгсин» діяла до закриття об'єднання. Секретні директиви та інструкції, які переважно забороняли оприлюднення інформації про діяльність В/О «Торгсин» і обласних контор,

утаємничили роботу організації, на тривалий час зробили її закритою від суспільства.

З'ясовано, що наприкінці 1935 р. керуючим обласною конторою були підготовлені пропозиції Правлінню об'єднання про суттєве скорочення апарату при реорганізації ВУК «Торгсин» в Українське представництво «Торгсин». Окреслені структурні зміни не відбулись через ліквідацію В/О «Торгсин».

2.2. Торговельна мережа Харківської обласної контори «Торгсин»

Особливу роль в діяльності Харківської обласної контори «Торгсин» відігравала торговельна мережа, створенню якої приділяло велике значення Правління В/О «Торгсин», вищі партійні та державні органи влади. З її розгалуженістю, кількістю і станом торговельних точок на пряму пов'язувалося вирішення основної задачі — виконання плану мобілізації валютних цінностей у населення України. Правління В/О «Торгсин» протягом 1931–1932 рр. організувало мережу торговельних точок на всій території СРСР. Початок роботи був покладений відкриттям магазинів, універмагів у крупних містах і портах. Збільшення торговельних операцій, надання населенню доступу до обміну цінностей на продукти та отримання валютних переказів підштовхнуло владу до прискореного збільшення мережі на території УСРР і передусім у столиці — місті Харкові.

У зверненні від 22 грудня 1931 р. до секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора нарком НКЗТ СРСР А. П. Розенгольц наполягав на підтримці місцевою владою розвитку Торгсину в Україні. Автор листа звернув увагу на організаційні недоліки при організації мережі в містах Харкові, Києві, Миколаєві, Маріуполі. Магазины зовні були недосконало оформлені, приміщення не відповідали вимогам, прийнятим В/О «Торгсин». Їх розміри не дозволяли задовільнити зростаючий попит покупців. Поява черг викликала численні скарги на низький рівень обслуговування чужоземців і

переказоодержувачів, що негативно вплинуло на розвиток торговельних операцій. Торговельні точки не мали складських приміщень, не вирішеним залишилося завдання з комплектації кадрами та постачання товарами української промисловості. Основною причиною, вважав А. П. Розенгольц, була відсутність підтримки органами влади нещодавно відкритої торговельної мережі, якій на 1932 р. були поставлені чималі завдання: мобілізація 40 мільйонів карбованців у чужоземній валюті в СРСР, 12 мільйонів з яких планувалося зібрати в УСРР [33, арк. 11]. А. П. Розенгольц чекав на «відповідне розпорядження українським організаціям про надання всебічної допомоги Торгсину в розгортанні його операцій, бо, якщо і в подальшому вказані вище недоліки в роботі не будуть усунуті, Торгсин буде дискредитований і, у кінцевому підсумку, валютний план виявиться невиконаним» [33, арк. 11 зв.].

У листі від 5 липня 1932 р. А. П. Розенгольц запевняв керівників РНК УСРР В. Я. Чубаря і ЦК КП(б)У С. В. Косіора в можливостях отримання через Торгсин значно більшої кількості золота та валюти в Україні, чим це було до цього часу. Він наголошував, що, з огляду на досвід Москви, «надходження прибутків від Торгсину залежить від розширення торговельної мережі. Відкриття нових магазинів Торгсину створює нове коло покупців і можливість нової виїмки золота та валюти» [33, арк. 3]. Розташування крамниць також мало велику роль. «Головне, прошу вас посприяти в отриманні кращих магазинів у центрі міста Харкова, Києва та Одеси. До сих пір були неприпустимі випадки, коли магазини в Харкові та інших містах розміщувалися тільки на околицях» [33, арк. 4].

Дієва всеохоплююча торговельна мережа вважалася запорукою виконання планових завдань з мобілізації цінностей, відповідальність за які ЦК КП(б)У покладало на секретарів партійних організацій. Центральними партійними органами, обласним комітетом КП(б)У були ухвалені постанови, які стосувалися створення мережі Торгсину. У постанові від 21 листопада 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У звернуло увагу секретарів на виконання

валютного плану в IV кварталі на 9,5 мільйонів карбованців і в 1933 р. на 30 мільйонів карбованців, вважаючи за необхідне «забезпечити торгіву мережу потрібною кількістю магазинів, для чого виділити в кожному місті кращі торгові приміщення, задовольнивши негайно заявки Торгсину на вказані приміщення» [29, арк. 90]. У постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про роботу Торгсину» від 10 грудня 1932 р. підкреслювалась необхідність значного збільшення торговельної мережі Торгсину, через що місцеві партійні організації зобов'язали «надати Торгсину найкращі магазини, а також складські приміщення в найкоротший строк, не припускаючи при цьому ніякої тяганини та зайвих формальностей» [28, арк. 154], заборонити зайняття будь-ким виділених Торгсину приміщень. Прокурору УСРР пропонувалося надати відповідну вказівку про сприяння у виділенні приміщень Торгсину. Невдовзі, 25 грудня 1932 р., така директива «Про сприяння роботі «Торгсину» була підготовлена Генеральним прокурором В. В. Поляковим [74, арк. 58].

Зі свого боку, Харківський обком КП(б)У 1 січня 1933 р. ухвалив постанову «Про виконання плану обласною конторою «Торгсину», якою зобов'язав партійний апарат Харкова, Полтави, Кременчука, Сум, Куп'янська, Ізюму, Лубен, Охтирки та Краснограда сприяти в наданні торгових і складських приміщень [45, арк. 34]. Ці документи слугували підставою керуючим обласної контори в розбудові мережі Торгсину.

Початок був покладений відкриттям 2 серпня 1931 р. крамниці в центрі Харкова на вулиці Московській, 17, яка спеціалізувалася на обслуговуванні чужоземців. З 15 серпня 1931 р. торгсинівці перейшли в приміщення біля будинку ВУЦВК [23, арк. 79]. Магазин був маленький, без складського приміщення. Крам зберігався всередині магазину. Коли дозволили торгувати не лише на валюту, а й на золото, збільшився приплив покупців, які витіснили чужоземців. Закордонні спеціалісти, у більшості з трестів «Сталь» і «Вугілля», надалі обслуговувались у крамницях «Інснабу» [23, арк. 80].

Торгівля показала, наскільки великим був попит з боку радянських споживачів. Оголошення «Всім громадянам у необмеженій кількості експортні товари за експортними цінами з 10-ї до 18-ї години» [176] привертало увагу не лише платоспроможних громадян, а й просто допитливих. Задля отримання краму за золото або валюту споживачі витрачали цілі дні, щоб увійти в крамницю з великим труднощами [27, арк. 152].

Довжелезні черги і натовп у крамниці № 1 наочно показали, як назріло питання розширення мережі. На 1 квітня 1932 р. працювали два магазини, два пункти з приймання золота, одна товарна база. На 1 травня були засновані філіали в містах Полтава і Кременчук. У гонитві за прибутками час роботи крамниць продовжили до 21-ї години, приймалися попередні замовлення, а також споживачам пропонувалася доставка краму додому [176].

Відкриттю нових магазинів завадила відсутність у обласній конторі постійного керівника і фахових управлінців. Виділене міською радою Харкова ще в листопаді 1931 р. приміщення підготували під магазин № 4 тільки до 1 травня 1932 р. «Це результат відсутності наполегливості з боку керівників «Торгсину» у реалізації постанови директивних органів», — зазначалось у матеріалах обстеження діяльності Всеукраїнської та харківської обласної контор, проведеного бригадою ЦВК НК РСІ УСРР з перевірки та чистки апарату [25, арк. 9].

Мережа Торгсину використовувала існуючу торговельну мережу крамниць на території Харківської області. Географія її поширення залежала від наявності транспортного сполучення і місць продажу. Низова торговельна мережа 1932 р., метою якої було обслуговування сільського споживача, малодосліджена. На 1924 р. п'ять адміністративних округів на території Харківської губернії обслуговували три види торговельної мережі: постійна зі сталими крамницями, напівпостійна, яка складалася з періодичних базарів, а також ярмарки [166, с. 1]. Частина торговельних

точок, які безпосередньо обслуговували сільське населення, була незначною і складала лише 22,5 %. Набагато більше розташовувалося в м. Харків — 58 % від загальної кількості і 74,8 % порівняно з окружними центрами. Передовим у розвитку торговельної мережі був Харківський округ, який включав 71 % усіх торговельних закладів. За ним слідували значно «бідніші»: Сумський (9,7 %), Ізюмський (7,9 %), Охтирський (6,1 %) та Куп'янський (5,3 %) [166, с. 2].

Незначною мірою була представлена мережа в периферії, 90 % сіл були позбавлені крамниць. Харківський округ на 1 липня 1924 р. складався з 19 районів, Сумський — з 17 районів, Охтирський та Куп'янський — з 12 районів, Ізюмський — з 10 районів [166, с. 5]. Більша частина районів мала незначну мережу з обслуговуванням понад 1000 осіб однією торговельною точкою, 14 районів обслуговували однією крамницею більше 3000 селян [166, с. 3]. Понад 60 % від загальної кількості сільських крамниць розташовувались у районних центрах. Приватній торгівлі на селі належало 1864 торговельні точки (78,7 %), на кооперативну припадало 462 торговельні точки (19,5 %) і лише 42 — на державну торгівлю (1,8 %) [166, с. 4]. Із 70 районів державною торгівлею та кооперацією не обслуговувався 51 район. Значною залишалася доля приватної торгівлі: 130 населених пунктів з 480 обслуговувалися винятково приватним капіталом [166, с. 5].

Базари та ярмарки як види торговельної мережі відігравали незначну роль у забезпеченні населення в 1920–ті роки. Із 4041 населених пунктів в Харківській губернії базари проводилися в 91 населеному пункті, що складало лише 2,2 % від загальної кількості [166, с. 8]. Навіть ця невелика кількість базарів нерівномірно розподілялася по районах: 49 проводилися в районних центрах, а деякі райони не влаштували жодного [166, с. 9]. Ярмарки традиційно проводилися в Сумському та Харківському округах, і найчастіше предметами торгу була сільськогосподарська продукція. Зі скороченням товарообігу важливість ярмарків знизилася до місцевого значення.

Зникнення приватного капіталу з легальних форм підприємницької діяльності, початок процесу колективізації, підсилення ролі радянської централізованої командно–адміністративної системи в Україні призвели до закриття приватної торгівлі, перетворення торговельних точок споживчої кооперації на державні заклади торгівлі.

Створення за адміністративно–територіальною реформою 27 лютого 1932 р. Харківської області з чотирьох міст обласного підпорядкування, 78 (83 на 1935р. [152, с. 7]) районів на території колишніх округів, відтворило в торгівлі тенденції, які існували в 1920–х роках. Торговельна мережа в обласному центрі, на ту пору столиці УСРР, майже дорівнювала кількості крамниць в містах і містечках, які одночасно обслуговували споживачів кількох районних центрів. Хоча всі колективи торгсінів, за суттю, виконували одні завдання, великі універмаги з декількома спеціалізованими відділами переважали скромні сільські крамниці обсягами товарообороту, асортиментом товарів.

Розгортання торговельної мережі Торгсину проводилось одночасно з кампанією хлібозаготівлі 1932–1933 рр. і підсиленням репресій до незадавачів хлібу. Одним з найбільш дієвих засобів примусу вважалося запровадження «товарних репресій». Телеграмою від 6 листопада 1932 р. ЦК КП(б)У постановив провести скорочення завозу товарів районам, найбільш відсталим з виконання плану хлібозаготівлі. У телеграмі був наведений перелік восьми районів Харківської області з відсотком виконання плану 1932 р. [112, с. 374, 375.]. Бюро Харківського обкому КП(б)У постановою від 14 листопада 1932 р. про припинення завезення товарів у села, які не виконують планів хлібозаготівель, розширило список районів, збільшивши його до дванадцяти. Одночасно було вирішено звернутися до торговельних організацій з пропозицією вивезти зі складів гостродефіцитні товари [112, с. 386]. Також припинялося відвантаження товарів 45 районам, які попередили про можливе застосування тих самих репресивних заходів, як у дванадцяти покараних [112, с. 387]. Постановою була затверджена низка

заходів щодо перерозподілу товарів, призначених районам, що відставали у хлібозаготівлі, на користь районів, які виконали план [112, с. 387]. Надалі через незадовільні результати хлібозаготівлі Політбюро ЦК КП(б)У постановою від 15 грудня 1932 р. «Про завіз товарів на село» визначило 22 райони Харківської області, разом з районами Дніпропетровської, Чернігівської, Одеської, Донецької областей, до яких застосовувалася «товарна репресія» [28, арк. 126].

Універсальні крамниці обласної контори 25 липня 1932 р. розпочали роботу в районних центрах — містах Ізюмі, Куп'янську, Лубнах, Ромнах, Слов'янську, Сумах. Газети повідомляли покупцям, що у крамницях, які відкриваються, чужоземці та всі громадяни Союзу РСР можуть купити за доступними цінами продукти та товари в необмеженій кількості за чужоземну валюту, золото старого карбування, лом побутового золота та перекази, що надійшли з-за кордону [175]. Основними продовольчими товарами, які користувались попитом сільського населення, були хліб, борошно, крупи. Після оголошення в грудні 1932 р. вільного продажу в необмеженій кількості вагового хліба [177], до торгсинів масово потягнулися голодні селяни.

Швидке зростання мережі торгсинів доводять статистичні дані ІV кварталу 1932 р., на початок якого вона складала 12 торговельних одиниць: 4 — у Харкові, 8 — в області (в Ізюмі, Кременчуку, Куп'янську, Лубнах, Полтаві, Ромнах, Слов'янську, Сумах), а на кінець кварталу збільшилась на одну одиницю в Харкові й на три — в області (у Краснограді, Охтирці, Старобільську) [52, арк. 27]. На початку 1933 р. до новоствореної Чернігівської обласної контори був переданий універмаг у м. Ромни, передача якого мала завершитися до 1 грудня 1932 р. [225, с. 81].

Відкриття нових крамниць потребувало дієвої підтримки органів влади. Розширення торговельної мережі Торгсину обговорювалося на засіданнях республіканських і обласних економічних нарад, виконкомів, контрольних комісій РСІ. Численні постанови про допомогу в роботі Торгсину не

виконувались, директиви ігнорувались. Ще 29 грудня 1932 р. УЕН ухвалила постанову про заборону зайняття приміщень Торгсину [33, арк. 12], проте на засіданні Харківської обласної Експортної наради 22 квітня 1933 р. був наведений «ганебний факт», коли у м. Вовчанськ було відібране торгове приміщення Торгсину, до якого вже був завезений крам [57, арк. 15]. Експортна нарада звернулась до Харківського ОВК з проханням «запропонувати Вовчанському, Гадяцькому, Миргородському райвиконкомам, Полтавському [міськвиконкому] негайно виділити крамниці Торгсину, попередивши тих, що в разі невиконання цього розпорядження справу буде передано прокуратурі» [57, арк. 15].

Можливо, запровадження товарних блокад дезоріентувало представників влади, проте були й інші причини, які перешкоджали налагодженню роботи крамниць. Орендарі часто не бажали поступатися приміщеннями, навіть коли були винесені ухвали на користь Торгсину. Так, Харківська міськрада доручила органам міліції забезпечити в адміністративному порядку в установлені терміни виконання постанови від 27 квітня 1933 р. «Про поширення торговельної мережі Торгсину», ухваливши передачу конторі робітничими кооперативами та «Вукоопкнигою» приміщень під три торговельні точки [82, арк. 33]. Підставою для апеляції могла бути ухвалена РНК УСРР у листопаді 1932 р. постанова «Про заборону відносити приміщення, зайняті виробничими підприємствами промкооперації, до розряду торгівельних» [147].

З 15 грудня 1932 р. у Харкові розпочався прийом побутового срібла [178]. Усебічній допомозі Торгсину з наданням торгових приміщень державними органами влади присвячена директива уповноваженого НКЗТ СРСР в Україні М. А. Каттеля від 19 грудня 1932 р., спрямована уповноваженим областей України. М. А. Каттель доручив підлеглим негайно добитися від обласних партійних комітетів конкретних вказівок міським і районним парткомам про максимальне сприяння в наданні Торгсину до 25 грудня 1932 р. кращих приміщень під магазини і склади. У роботі він

пропонував спиратися на постанову ЦК КП(б)У від 10 грудня 1932 р., до підготовки проекту якої був причетний, яка «міцно озброює вас для різкого покращення роботи всієї системи і надає до ваших рук зброю боротьби з тими, хто недооцінює значення цієї системи» [55, арк. 38]. Під скупку срібла в Харкові був відкритий 21 пункт з приймання цінностей. Вони повністю себе виправдали і при незначних витратах принесли вагомий зиск [75, арк. 89].

Гірше рухалась справа в районах області, у яких на потреби Торгсину місцева влада намагалася не звертати уваги. Директор ізюмської районної контори І. С. Голубцов 1 серпня 1933 р. сповіщав секретаря Балаклійського райкому КП(б)У Науменка про труднощі, з якими зіткнулася контора під час виконання постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 10 грудня 1932 р. у частині розширення торговельної мережі. Очікування І. С. Голубцова на сприяння та допомогу радянських органів з виділення найкращих приміщень, поповнення колективу мобілізованими комуністами, до яких належав він сам, наштовхнулися на черствість і нерозуміння відповідальних осіб. Офіційним листом від 8 липня 1933 р. Ізюмське відділення «Торгсин» звернулося до Балаклійського РВК з проханням надати приміщення у центрі м. Балаклія, у якому містилася книжкова крамниця. Натомість минали тижні, поки 22 липня 1933 р. бюро Балаклійського райкому КП(б)У постановило виділити Торгсину приміщення скоб'яної крамниці, яка належала райспоживспілці. Практично питання не вирішувалося, «голова райспоживспілки т. Скорик гальмував цю справу» [92, арк. 5]. Обласна контора Торгсину 25 липня 1933 р. викликала І. С. Голубцова обговорити обладнання нового приміщення, а 1 серпня 1933 р. зобов'язала надіслати перший звіт про роботу крамниці, приміщення під яку так і не виділили. Посилаючись на особливі повноваження, І. С. Голубцов продовжив наполягати на передачі приміщення книгарні під торгову точку [92, арк. 5 зв.].

Розміщення крамниць у центральних частинах міст і містечок дозволяло влаштувати торгсини в придатних для торгівлі і давно опанованих

продавцями приміщеннях, зробити міський Торгсин зручним і привабливим місцем для покупців, одночасно вигідним для спостереження органами ДПУ, карного розшуку та міліції. Дотримуючись цієї установки, харківська обласна контора на 1934 р. надмірно завантажила центральну частину Харкова. Три крамниці — № 1, № 2, № 6 — знаходилися разом у готелі «Червона» на вулиці 1 Травня, торговельні точки зв'язували цілі квартали, перетиналися в роботі і не давали очікуваного ефекту. Утримання такої мережі вважали нерентабельним представники НКЗТ СРСР і пропонували скоротити, а в разі підвищення попиту покупців подовжити часи роботи наявних магазинів [17, арк. 8]. Відкриття торгсинів у районних центрах, між спорожнілих магазинів і чайних, віталось споживачами. Як «оазис ситого життя серед злиднів і голоду» охарактеризував торгсин у м. Богодухів мешканець П. Горішній [193, с. 104]. Сама зміна стандартної назви радянського магазину на привабливу «Торгсин», яка спокушала кожного, закарбувалась у пам'яті багатьох. Торгсин у м. Куп'янськ приблизно однаково згадали багато років потому куп'янчани В. В. Ткаченко і В. П. Луб'яна як магазин, розташований у районі Заоскілля на місці відомої крамниці «Господарка», у який в обмін на хліб люди здавали золото, срібло. Спогади доповнили деталі. Василь Ткаченко стверджував, що вхід до торгсину був збоку [192, с. 126.], Валентина Луб'яна пригадала коштовний посуд, який на рівні з цінностями прийняли у сусідки [95, арк. 11].

Зріст мережі, наплив клієнтів супроводжувало значне збільшення плану. У таємному листі від 13 січня 1933 р. «До питання розвитку торговельної мережі» голова Правління В/О «Торгсин» А. К. Сташевський повідомив керуючого харківської обласної контори, що встановлений валютний план на 1933 р. у 2,5 рази перевищив план попереднього року. Допомогти його виконанню мало збільшення торговельної мережі. Очільник В/О «Торгсин» наполягав на зростанні до 35 торговельних точок [75, арк. 40]. Керівник ВУК «Торгсин» Й. П. Львов у 1933 р. зобов'язав обласні контори

щомісяця повідомляти про розвиток мережі торговельних точок [3, арк. 79]. Уже 20 березня 1933 р. новий керуючий конторою О. В. Фалев відзвітував В/О «Торгсин» про 36 працюючих торговельних точок [78, арк. 2]. За даними планово–економічного сектору ВУК «Торгсин», план I кварталу 1933 р. розгортання торговельної мережі в Україні та Молдові був виконаний на 96 %, причому Харківська область досягла 103 % [3, арк. 115].

Утім, 1933 р. у керівництва обласною конторою у справі організації мережі залишилися ті самі труднощі, що і торік. Про це свідчить низка постанов Харківського ОВК, присвячених пріоритетним напрямкам організаційної роботи Торгсину. Так, 24 січня 1933 р. Харківський ОВК постановив зобов'язати міськради та райвиконкоми надати найкращі торгові та складські приміщення, а обласну контору Торгсину — протягом декади лютого довести мережу в м. Харків до 12 одиниць, в області — до 18 одиниць і відкрити в обласному центрі 6 підсобних господарств: швацьких, взуттєвих, годинникових майстерень. Окремим пунктом постанови зобов'язали Харківську міськраду «за всяку ціну забезпечити Торгсин потрібними торгприміщеннями» [57, арк. 6]. Вдруге Президія Харківського ОВК доручила Харківській міськраді розглянути та затвердити конкретні пропозиції Торгсину зі збільшення торговельної мережі та надання кращих торгових приміщень секретною постановою від 25 березня 1933 р. «Про роботу Харківської обласної контори «Торгсин» [57, арк. 9, 9 зв.]. Секретною постановою від 22 квітня 1933 р. «Про план «Торгсин» на II квартал 1933 року» Президія Харківського ОВК зобов'язала Богодухівський, Вовчанський, Карлівський, Пирятинський райвиконкоми у п'ятиденний термін надати кращі торгові приміщення магазинам Торгсину [57, арк. 13].

Рішення, ухвалені Харківським ОВК, директиви керівних партійно–державних органів вчасно не були виконані. УРЕН у постанові від 31 травня 1933 р. «Про роботу «Торгсину» 1933 р. і про заходи до поліпшення роботи» однією з основних причин незадовільних результатів виокремила відсутність уваги до роботи Торгсину з боку обласних організацій через «явну

недооцінку роботи Торгсину, незважаючи на постанови ЦК КП(б)У і РНК УСРР» [57, арк. 27]. Голову обласної Експортної наради зобов'язали перевірити і до 15 червня повідомити УРЕН про виконання постанови ЦК КП(б)У і РНК УСРР про відведення Торгсину кращих приміщень для крамниць.

Пропоновані приміщення далеко не завжди відповідали призначенню або потребам Торгсину. Так, у протоколі розпорядчого засідання Харківської міської ради від 31 березня 1933 р. в питанні «Про розгортання Торгсинової мережі» зазначалося, що керівництво Торгсину двічі відмовилось від запропонованих приміщень під обласну контору, пояснивши це замалою наявною площею [51, арк. 33]. Вибаглива позиція була виправданою, апарату контори було потрібно розмістити 40 працівників в одному приміщенні [52, арк. 46].

Небажання чиновників на місцях виконувати державні рішення про розвиток мережі Торгсину, гальмування очікуваної підтримки та відверте саботування урядових постанов викликало реакцію управлінців високого рівня. У секретному директивному листі від 17 лютого 1934 р. голова РНК УСРР В. Я. Чубар, уповноважений ЦК КП(б)У на проведення заходів щодо забезпечення безперебійного виконання планів постачання Торгсину [28, арк. 153], звернув увагу голів облвиконкомів України на зовсім незадовільну участь радянських організацій, особливо обласних виконкомів і міських рад, у допомозі крамницям Торгсину [84, арк. 6]. В. Я. Чубар покладав особисту відповідальність на голів облвиконкомів, від яких вимагав доручити керівникам обласних організацій конкретні завдання, які мали сприяти успішному виконанню плану Торгсином.

«Важелем у боротьбі за виконання планів» назвав цей документ керуючий ВУК «Торгсин» Й. П. Львов [84, арк. 7]. «Урахуйте, що при наявності цієї директиви всі Ваші заяви про ненадання Вам приміщень під крамниці та склепи, про мобілізацію автотранспорту, на реалізацію нарядів і таке інше — анулюються. Такого роду заяви ми будемо розглядати як

невміння по–більшовицьки боротися за виконання директиви, наданої Головою Раднаркому тов. Чубарем» [84, арк. 7]. Лише у виняткових випадках, при категоричній відмові місцевих обласних радянських організацій у сприянні та здійсненні цієї директиви, Й. П. Львов доручав керуючому обласної контори безпосередньо звертатися до В. Я. Чубаря за допомогою для вжиття відповідних заходів.

Утім вважалося, що брак торгових приміщень не завжди був наслідком байдужого ставлення органів влади. Бригада ЦКК–НК РСІ УСРР з перевірки харківської обласної контори 22 лютого 1934 р. встановила провину керівництва контори в «недостатньо виявленій ініціативі у пошуку необхідних приміщень для розвороту торговельної мережі, якщо не враховувати низку клопотань і прохань, викладених у доповідних записках на адресу міськради, облвиконкому, міськпаркому, облпарткому, обл. РСІ» [23, арк. 26].

Максимальною торговельна мережа в Харківській області була у вересні 1933 р. Починаючи з 34 торговельних точок у I кварталі 1933 р., у II кварталі вона зросла до 36 точок. У III кварталі збільшилась на 9 точок і на 1 вересня включала 54 торговельні точки. Мережа складалася з торговельних одиниць у центральних містах (Харкові, Гадячі, Ізюмі, Краснограді, Кременчуці, Куп'янську, Лубнах, Охтирці, Полтаві, Сумах) і підпорядкованих їм торговельних об'єктів у населених пунктах Балаклії, Барвінковому, Білопільці, Богодухові, Вовчанську, Зінькові, Золочіві, Кобеляках, Краснопільці, Крюковому, Лебедині, Лозовій, Лохвиці, Лубнах, Миргороді, Миропільці, Нових Санжарах, Пирятині, Сахновщині, Тростянці, Хоролі [2, арк. 38]. На території УСРР харківська торговельна мережа поступалася кількістю торговельних об'єктів лише київській, яка на 1 жовтня 1933 р. включала 65 одиниць [2, арк. 41].

Стурбоване значним зниженням прибутку в IV кварталі 1933 р. і перспективою невиконання планів I кварталу 1934 р., зростанням витрат на обслуговування збільшеної торговельної мережі, керівництво Торгсину

вимушене було скоротити кількість торговельних об'єктів. На службовій нараді у виконуючого обов'язки голови В/О «Торгсин» Г. І. Муста 13 квітня 1934 р., на якій обговорювалося виконання річного плану, керуючий ВУК «Торгсин» Й. О. Братников висловив пропозицію про припинення відкриття нових точок Торгсину до отримання з цього приводу остаточного рішення в спеціальній директиві В/О «Торгсин» [5, арк. 124]. Таке рішення було оформлене розпорядженням № 138 В/О «Торгсин» від 7 квітня 1934 р., наказом № 206 НКЗТ СРСР від 4 квітня 1934 р. Усі районні торговельні точки з фактичним обігом за останні три місяці до 300 карбованців підлягали ліквідації. Обслуговування покупців цих районів покладалося на довколишні торгсинівські крамниці запровадженням фургонної торгівлі [5, арк. 128].

У продовження обраного курсу на скорочення торговельної мережі Торгсину РНК УСРР була прийнята постанова «Про роботу Торгсину в Україні», затверджена ЦК КП(б)У 21 липня 1934 р. [32, арк. 258, 259]. Український уряд взяв до відома оцінку про можливість зменшення мережі в 1934 р. на 81 торгову одиницю та погодився скоротити її на 31 торгову одиницю в червні–липні і на 50 одиниць — до кінця року. Торгсинівська мережа в Харківській області скорочувалась на 11 торговельних одиниць [32, арк. 258]. У червні 1934 р. Наркомпостачу УСРР у Харківській області були передані три торговельні точки: промтоварний ларьок магазину № 5 у м. Харків, точки в м. Тростянець та м. Хорол [32, арк. 260]. На липень була намічена передача магазину в м. Богодухів [32, арк. 261]. Отже, торговельна мережа Торгсину в Харківській області станом на 15 липня 1934 р. включала 38 торговельних точок (19 — у Харкові, 19 — в області) і 5 міжрайонних товарних баз.

Контроль за розпочатим процесом скорочення покладался на уповноважених НКЗТ СРСР. Керівник групи «Торгсин» НКЗТ СРСР М. Г. Заммель 23 серпня 1934 р. надіслав листа уповноваженим з пропозицією підготувати список магазинів, закриття яких не впливало на виконання валютних планів. М. Г. Заммель пообіцяв, що план I кварталу

1935 р. буде залишений на рівні попереднього, IV кварталу 1934 р. [5, арк. 290].

Згортання мережі прискорили рішення Політбюро ЦК ВКП(б) про відміну карткової системи на хліб з 1 січня 1935 р. [157]. З 1 жовтня у вільному продажі з'явилися м'ясні та рибні продукти, жири, цукор і картопля, в наслідок чого знизився інтерес радянських покупців до торгсинів [159].

Таємною директивою від 28 січня 1935 р. В/О «Торгсин» пропонувало керуючим передивитися діючу систему і повідомити, які торговельні точки втратили ефективність і були нерентабельні. Закриттю у II півріччі підлягали ті магазини, які за результатами роботи 1934 р. не виконали встановлений річний план залучення цінностей. Насправді не виключалася можливість ліквідації нерентабельних торгсинів уже наприкінці I та II кварталів. Правління Всесоюзного об'єднання орієнтувало керуючих на рішення щодо закриття торговельних точок, з огляду на зменшення плану залучення цінностей у цілому в системі В/О «Торгсин». У відсотковому співвідношенні передбачалося зниження прибутку в II кварталі до 90 % від плану I кварталу, у III — до 70 %, у IV — до 52 % [88, арк. 2]. У списку торговельних точок, які підлягали закриттю, пропонувалося вказати намічені терміни ліквідації, фактичний грошовий обіг у III і IV кварталах, грудні 1934 р. і січні 1935 р., витрати обігу, чисельність працівників, помісячний обіг валюти за переказами 1934 р., адреси відділень, до яких спрямовувалися переказоодержувачі [88, арк. 2].

У відповіді керуючий конторою Н. І. Зінцов повідомив про 18 торговельних об'єктів у м. Харків та області, намічених до ліквідації протягом 1935 р. Таким чином, на 1 січня 1936 р. планувалося залишити 15 торговельних точок у Харкові, Ізюмі, Краснограді, Кременчуці, Куп'янську, Лубнах, Полтаві, Сумах [88, арк. 10 зв.]. Н. І. Зінцов також повідомив, що за рахунок ліквідованих торгсинів конторою передбачалося отримати приміщення в новозбудованому Нагірному районі, у якому «є значний

контингент переказоодержувачів і утримувачів цінностей, забезпечити культурну крамницю в цьому районі, у якому раніше ми не мали» [88, арк. 10 зв.]. Сподівання Н. І. Зінцова знайшли підтримку Харківської міської Експортної наради, яка на засіданні 2 березня 1934 р. ухвалила рішення про надання торгового приміщення Торгсину в Нагірному районі [69, арк. 33]. Проте міськпостачвідділ Харківського МВК відповів, що не суперечить такій пропозиції, але через брак вільного торгприміщення в цьому районі пропонує Торгсину звільнити будь-яке на вулиці Карла Лібкнехта або Пушкінській вулиці (тобто в історичному центрі Харкова, у якому вистачало здавачів цінностей і переказоодержувачів) та обміняти [69, арк. 33].

Суто конфіденційна інформація про згорання торговельної мережі циркулювала в секретному діловому листуванні з 1934 р., залишаючись утаємниченою від рядових працівників системи. Голова Правління В/О «Торгсин» М. А. Левенсон попередив управлінців, що в разі її оприлюднення керівник контори буде притягнутий до кримінальної відповідальності за розголошення секретних відомостей [88, арк. 22]. Утім, на загальній міській конференції працівників Торгсину в Харкові 28 липня 1935 р., за присутності представника ВУК «Торгсин» І. Т. Петрушевського, керівництвом контори обговорювалося скорочення мережі на 11 торговельних точок у II півріччі в Харкові і в області [15, арк. 50].

Циркулярним таємним листом від 15 червня 1935 р. «Щодо перспектив торговельної мережі» голова Правління В/О «Торгсин» М. А. Левенсон звернувся до керуючого обласної контори В. Ф. Тахтамишева з пропозицією надіслати докладні відомості про стан, ліквідність торговельних точок контори на 25 червня 1935 р. «у інтересах обґрунтованого вирішення питання про подальшу дислокацію нашої торговельної мережі» [88, арк. 44]. М. А. Левенсон повідомив, що в 1936 р. мережа Торгсину буде обслуговувати лише переказоодержувачів і здавачів «ефективної чужоземної валюти». Торговельні точки, які залишалися на периферії, мали надати від 500 карбованців місячного обігу переказів в ефективній валюті.

Отоварювання клієнтів планувалося проводити у промтоварних і продуктових відділах великих міських магазинів [88, арк. 44].

Правління В/О «Торгсин» запропонувало харківській обласній конторі залишити крамниці в Харкові, Кременчуці, Лубнах, Пирятині, Полтаві, Сумах [88, арк. 45]. Керуючий обласної контори припускав достатнім залишити три магазини в Харкові та по одній торговельній точці в Полтаві, Сумах і Кременчуці. Решта — крамниці в Білопідлі, Ізюмі, Краснограді, Куп'янську, Лубнах, Охтирці, Пирятині — не мали достатньої кількості обігу для забезпечення рентабельного існування [88, арк. 48]. Обговорювалась також можливість передачі харківській обласній конторі торговельних мереж Донецької та Дніпропетровської обласних контор [88, арк. 70].

Подальші консультації з керівництвом В/О «Торгсин» переконали нового керуючого Б. С. Фільчихіса в доцільності закриття Харківської обласної контори «Торгсин» 1 січня 1936 р. з передачею керівних функцій апарату уповноваженого в Харківській області, якому мала підпорядковуватися мережа з семи торговельних точок і торговельної бази. Пропозиції були направлені голові Правління В/О «Торгсин» М. А. Левенсону 11 жовтня 1935 р. [88, арк. 67], проте наступні події примусили переглянути план.

Публікація постанови РНК СРСР від 14 листопада 1935 р. «Про ліквідацію Всесоюзного об'єднання «Торгсин» з 1 лютого 1936 р. і передачу торговельної мережі Наркомату внутрішньої торгівлі [143, с. 21], тобто повне та остаточне припинення його діяльності було несподіванкою для керівника харківської обласної контори. Наприкінці робочого дня 15 листопада 1935 р. керуючий Б. С. Фільчихіс отримав радіограму за підписом голови Правління В/О «Торгсин» М. А. Левенсона про негайне припинення прийому цінностей. Цю дату можна вважати офіційним припиненням діяльності торговельної мережі в тому вигляді, у якому вона існувала.

Б. С. Фільчихіс віддав розпорядження підлеглим про обмеження роботи з опрацюванням грошових переказів, роз'яснив колективу значення

урядової постанови, домовився з органами НКВС про підсилення контролю за мережею під час її ліквідації [88, арк. 78, 79]. На адресу обласної контори від керівництва В/О «Торгсин» надійшли тексти оголошень покупцям про закриття «Торгсину» [14, арк. 6]. Таємним листом від 20 листопада 1935 р. керуючий Б. С. Фільчихіс повідомив М. А. Левенсона про ажіотаж з боку споживачів, різкий зріст попиту на всі види товарів і падіння курсу торгсинівського карбованця [88, арк. 76].

Валютні перекази надходили на Торгсин до 15 грудня 1935 р. Надалі вони направлялися до відділень Держбанку СРСР і виплачувались одержувачам у радянських карбованцях [292, арк. 236]. Операції з отоварювання торгсинівських книжок, які офіційно припинялися 1 лютого 1936 р., затягнулися до літа [292, арк. 235].

Закриття торгсинів не обговорювалося в радянській пресі. Натомість одне з провідних офіційних видань «Вісті ВУЦВК» на початку 1936 р. опублікувало низку статей про безумовну перемогу радянської внутрішньої торгівлі, які мали перевести увагу споживачів на інші крамниці, призвичаїти до нових реалій [229]. Тезу «Товарів стало більше, купівельна спроможність трудящих набагато зростає» ілюстрували статистичні дані про дострокове виконання і перевиконання планів товарообороту минулого року і малювали райдужні перспективи на новий 1936 р. Держава мала ресурси товарів і забезпечувала задоволення потреб усіх покупців. «Відійшла в минуле система двох цін на товари. Тепер усі товари — і продовольчі, і промислові — продаються повсюдно всім громадянам за єдиними радянськими цінами» [305].

Отже, доведено, що мережа Харківської обласної контори «Торгсин» створювалась однією з перших в УСРР за ухвалою вищих партійних і державних органів майже одночасно з рішенням про дозвіл на обслуговування радянських громадян наприкінці 1931 р.

У дослідженні вперше проаналізовано, наскільки розбудовники торговельної мережі Торгсину враховували та використовували особливості

наявної торговельної мережі крамниць на території Харківської області. Висвітлено зміни при проведенні адміністративно–територіальних реформ.

Встановлено, що торговельна мережа в Харківській області досягла максимуму на 1 вересня 1933 р. і включала 54 торговельні точки, поступаючись тільки київській, яка на 1 жовтня 1933 р. включала 65 одиниць.

За постановою РНК УСРР «Про роботу Торгсину в Україні», затвердженою ЦК КП(б)У 21 липня 1934 р., торговельна мережа підлягала скороченню. Контроль за процесом покладался на уповноважених НКЗТ СРСР. Встановлено, що керівники Харківської обласної контори «Торгсин» впродовж 1934–1935 рр. намагалися зберегти її, пропонуючи В/О «Торгсин» залишити рентабельні торговельні точки у обласному, районних центрах і містах обласного підпорядкування. Наприкінці 1935 р. обговорювалися зміни, викликані закриттям обласної контори, підпорядкуванням мережі уповноваженому В/О «Торгсин» в Харківській області з доданням торговельних точок у Донецькій та Дніпропетровській областях, що не відбулось через ліквідацію В/О «Торгсин».

2.3. Кадрова політика у Харківській обласній конторі «Торгсин»

Кадрова політика В/О «Торгсин» вважалась одним із визначальних напрямків роботи. З вирішенням кадрового питання пов'язували успіхи і невдачі виконання планів роботи обласних контор і в цілому ВУК «Торгсин». У плануванні роботи з кадрами керівництво Торгсином керувалось рішеннями партійно–державних органів. Вислів секретаря ЦК Й. В. Сталіна в доповіді на XVII з'їзді ВКП(б) «кадри вирішують все» набув широкої популярності і використовувався пропагандистами як гасло. Керівники НКЗТ СРСР розібрали текст доповіді на цитати, якими зарясніли сторінки документів і відомчих видань. «Ці карбовані слова поставили низку нових завдань перед країною», — впевнено стверджував часопис «Внешняя торговля» [249, с. 1].

Надмірна політизованість як характерна риса в роботі з підбору кадрів для радянського апарату на початку 1930–х рр. була притаманна системі Торгсину. Підводячи підсумки першої п'ятирічки на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 7 січня 1933 р., Й. В. Сталін у доповіді охарактеризував радянську торгівлю як особливу, «якої не знала до сих пір історія і яку практикуємо тільки ми, більшовики, за умов радянського розвитку» [140, с. 1]. Особливій торгівлі потрібен був винятковий підхід. Й. В. Сталін наполягав на вилученні з колективів так званих колишніх людей — «представників вимираючих класів», серед них «торгівців та їхніх прибічників» [140, с. 2]. На його думку, представники цієї категорії «розповзлися й приховалися» на радянських підприємствах і установах, «накинувши маску «робітників» і «селян», причому дехто з них проліз навіть до партії» [140, с. 2]. На основі хибної тези загострення класової боротьби, шаленого опору залишків експлуататорських класів, Й. В. Сталін вважав їх здатними на боротьбу злочинними, шахрайськими методами. «Завдання полягає в тому, щоб вибити цих колишніх людей з наших же власних підприємств та установ і остаточно їх знешкодити. Не можна сказати, щоб колишні люди могли будь що змінити своїми шкідницькими та злочинськими махінаціями в нинішньому становищі в СРСР. Вони надто слабкі й немічні для того, щоб протистояти заходам радянської влади. Але коли наші товариші не озброюються революційною пильністю і не виженуть з практики міщансько–благодушного ставлення до фактів крадіжу та розкрадання громадської власності, то колишні люди можуть наробити чимало капостей» [140, с. 2]. Другим завданням, паралельним з перевітками та викорінюванням «ворожого охвістя», були відбір до роботи і підготовка на службове підвищення нових кадрів. Принцип відбору відбився у гаслі «Поставимо на дільниці радянської торгівлі кращих працівників!» [109]. Однак кадровики повинні були пересвідчитися в політичній благонадійності претендентів на відповідальні посади, дізнатися про їх життєві принципи, настрої і політичні погляди, відсіюючи морально в'ялих, кар'єристів і боягузів [249].

Початковий період діяльності Харківської філії В/О «Торгсин» з 1 серпня 1931 р. до 1 квітня 1932 р. відомий за результатами перевірок і рішень, винесених контролюючими органами в 1932 р. Він характеризувався надзвичайною заплутаністю документації, яка стосувалася всіх сфер діяльності контори, плінністю кадрів і частою зміною керівництва. Першим її керівником був Бронштейн, до кінця 1931 р. змінилося п'ять керуючих конторою [120, с. 474].

Комісією НК РСІ УСРР з чистки апарату «Торгсину» в Харкові з 15 березня до 25 травня 1932 р. була проведена масштабна перевірка персоналу харківської та Всеукраїнської контор, крамниць, пунктів прийому і бази. Її здійснили спеціалісти, запрошені зовні. За результатами, які стосувалися кадрового складу, були виявлені глибокі недоліки, які призвели до безладу в роботі [25, арк. 6]. Спекуляції крамом, зловживання з боку персоналу, штучно створена плутанина обліку, безлад у бухгалтерській і управлінській звітності відобразилися на результатах роботи, невиконанні плану.

Кадровий апарат контори не був укомплектований спеціалістами. Не вистачало плановика–економіста, головний бухгалтер не справлявся з роботою, завідувач комерційного відділу виявився людиною нерозпорядливою і в роботі Торгсину себе не виправдав. До негативних моментів, з якими потрібно було негайно розпочати боротьбу, комісія занесла наявність 31 працівника, які не були членами профспілки, двох позбавлених права голосу. Встановити точну кількість колишніх торговців, які працювали в Торгсині, було неможливо через недбало заповнені трудові списки і приховування працівниками соціального минулого.

Однією з основних причин хаосу і безвідповідальності в роботі контори вважався самоплив у роботі з кадрами. У харківській конторі з 1 січня до 10 квітня 1932 р. було звільнено 30 осіб, що дорівнювало 41 % загалу. Штати контори налічували 187 осіб на 1 квітня 1932 р., з них 32 працювали в службовому апараті. Партійна частина включала 20 членів КП(б)У і

кандидатів у члени партії, 9 комсомольців. Вищу освіту мали 3 працівники, середню — 72. За національністю: євреї — 99, українці — 56, росіяни — 40, двоє німців і 4 особи інших національностей [279, с. 91].

У висновках комісія відзначала, що факти неприпустимо–потворного стану апарату і торговельних точок Торгсину в Харкові були результатом невмілого, безпланово–безгосподарного та безвідповідального керівництва з боку Всеукраїнської та харківської контор. Цьому сприяли як часті зміни керівництва обох контор, так і невдалий вибір керівників, які не вміли зорієнтуватися в поставлених Торгсину задачах. Комісія констатувала неефективне керівництво харківської контори Правлінням В/О «Торгсин», відсутність достатньої уваги до оздоровлення системи з боку уповноваженого Правління НКЗТ в УСРР Г. Л. Котляревського.

Отже, кадровий склад харківської обласної контори, який не відповідав вимогам через непрофесійність і соціальне походження, підлягав заміні. Від керівника контори вимагали досконалого відбору кандидатів на посади, «комунізацію апарату», дотримання вказівок керівних державних органів.

У 1932 р. кількість працівників харківської обласної контори зросла і становила 1420 осіб, 32 з них мали вищу освіту, решта початкову [279, с. 92]. Великий апарат підлягав ретельним перевіркам, перш за все на політичну благонадійність. «Вигорнути ворожі кубла чужих куркульсько–непманських елементів, які засіли для розбазарювання товарних фондів і проведення спекулятивної роботи, — закликав уповноважений НКЗТ в УСРР М. А. Каттель. — Злісних зривачів планів, розкрадачів соціалістичної власності (краму, грошей) через ДПУ, прокуратуру заарештовувати та інформувати про це всю периферію» [55, арк. 35]. Його заступник П. П. Лусь у директивному листі від 15 серпня 1932 р. радив використовувати планове скорочення апарату для звільнення «від підозрілого й чужого елементу» [55, арк. 18]. Перевіряти штати, структуру та їх відповідність до фактичної потреби Торгсину наставляв обласну КК–РСІ уповноважений НКЗТ в Харківській області І. П. Сітов. У листі від 28 листопада 1932 р. він звернув

увагу на перевірку порядку добору апарату і якості складу кадрів [55, арк. 34 зв.]. Наскільки важливою вважалася робота з відбором кадрів, свідчить характеристика, надана І. П. Сітовим у 1933 р. заступнику керуючого харківської обласної контори Красновському: «Як заступник займався головним чином відбором кадрів і адміністративними питаннями, як адміністратор задовольняє, кадри відібрані погано». Цього було досить до негайної його заміни [55, арк. 2].

До термінової перевірки, уважного ставлення до підбору працівників закликав Харківський ОВК 10 листопада 1932 р. у постанові «Про роботу Харківської обласної контори «Торгсин» [54, арк. 24], Харківський обком КП(б)У в постанові від 1 січня 1933 р. «Про виконання плану обласною конторою Торгсину» [45, арк. 34]. Конкретні вказівки про критерії перевірок розроблялися Наркоматом зовнішньої торгівлі, якому підпорядковувався Торгсин. У таємному наказі НКЗТ СРСР № 54–с, копія якого надійшла до Харкова у грудні 1933 р., наводились категорії працівників торгсинів, що підлягали звільненню: колишні торговці, куркулі, адміністративно вислані, меншовики, есери, троцькісти, дворяни, поліцейські, особи духовного звання, позбавлені виборчих прав, особи, які перебували під судом за кримінальні злочини [80, арк. 68]. Дія цього наказу, підготовленого для портових міст, розповсюджувалась на всю територію країни, крім районів, у яких застосовувалася праця адміністративно висланих і працюючих під контролем ДПУ [80, арк. 68]. Особиста відповідальність за виконання покладалась на керуючого обласною конторою [80, арк. 67].

Завідувач сектору кадрів Всеукраїнської контори І. Т. Петрушевський 25—26 серпня 1933 р. на нараді за результатами діяльності ВУК «Торгсин» за I півріччя 1933 р. навів статистику «вичищених» у ході перевірок працівників. Харківська контора з 18,7 % потрапила до списку найбільш «засмічених» областей [21, арк. 31]. Це перевищило середній показник в Україні — 16,3 %, який складався з 7,2 % чужих елементів і 9,1 % некваліфікованих кадрів [21, арк. 34]. Середній показник виявлених і

«вчищених» у 16 обласних конторах СРСР у квітні 1933 р. був значно менший і склав 10,1 % від загальної кількості перевірених, тому не випадково постановою колегії НКЗТ СРСР від 4 травня 1933 р. сектору кадрів наркомату доручалось у місячний термін відібрати і виділити в розпорядження Торгсину «експортних керівників» із числа тих, хто повернувся з-за кордону, «особливо для зміцнення мережі України і Північного Кавказу» [76, арк. 11].

У доповіді І. Т. Петрушевський звернув увагу на низьку кваліфікацію директорів універмагів, крамниць і торговельних точок, яких відрядили партійні органи без врахування фаху і стажу роботи. «Якщо Вам присилають непотрібну людину, Ви повинні мужньо повернути цю людину і сказати, що він Вам не підходить. А для Вас нібито закон, якщо Партком присилає до Вас людину, Ви повинні його обов'язково узяти, а в результаті така засміченість, невиконання планів» [56, арк. 33]. Він пропонував комісіям з чистки управлінського апарату перевірити директорів кущових центрів і сільських крамниць у Харківській, Вінницькій, Київській областях, у яких перевірка охопила всього 40 % периферії [21, арк. 32]. Водночас І. Т. Петрушевський закликав збільшувати партійний прошарок у колективах. У Харкові, за його даними, у 1933 р. партійна складова колективів зменшилася з 13,5 до 10,3 % [21, арк. 35]. Робітничий прошарок працівників також був невисоким і підлягав збільшенню, зокрема, через заміну старих кадрів приймальників-оцінщиків золота молодими підготовленими працівниками.

Відповідаючи на закиди, керівник харківської обласної контори Б. В. Розовський повідомив, що при Харківському обкомі КП(б)У була створена спеціальна комісія з перевірки апарату. За результатами її роботи були замінені 8 з 17 директорів крамниць. Заміни торкнулися також завідувачів відділів, продавців за рахунок прибулих партійних і безпартійних, направлених кооперативними організаціями, місцевими торгами. Велику допомогу в цьому харківський Торгсин отримав від спеціальної комісії при Харківському облвідділі праці. Проте з прийнятих на

роботу 46 продавців 15 були звільнені за крадіжки та інші неподобства [21, арк. 37]. У харківській обласній конторі проводилася робота з підготовки та перепідготовки кадрів на спеціальних курсах. З 60 направлених на навчання осіб закінчили курси 48, з яких 5 були членами КП(б)У, 7 — комсомольцями, 36 — позапартійними [21, арк. 37].

Подальша динаміка змін у партійній частині працівників простежується за даними сектору кадрів харківської обласної контори. Станом на 1 серпня 1933 р. колектив з 1009 працівників включав 106 членів КП(б)У (10 %) і 57 членів ЛКСМУ (5,6 %) [23, арк. 9]. У таємному листі від 14 вересня 1933 р. керівництво ВУК «Торгсин» повідомило харківську обласну контору про рішення ЦК ЛКСМ України виділити 100 комсомольців на роботу в Торгсин, з яких 70 планувалося прийняти до роботи продавцями, 15 — контролерами і 15 — рахівниками [80, арк. 43]. Керівникові контори пропонувалося вжити всіх заходів до відбору найкращих з працюючих у торговельній системі Харківської області [80, арк. 5]. Однак кількість працівників обласної контори суттєво скоротилася через ліквідацію частини крамниць, зменшення апарату і на 1 лютого 1934 р. склала 799 осіб. Членів КП(б)У налічувалося 92 (11,5 %), членів ЛКСМУ — 70 (8,9 %) [21, арк. 9]. Отже, проти намагання керівництва ВУК «Торгсин» збільшити кількість працюючих членів КП(б)У і ЛКСМУ їх загальна кількість у конторі зменшилась при зрості відсотку партійної частини колективу.

Праця у сфері торгівлі не вважалася престижною серед комуністів та комсомольців. На обговоренні підсумків пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У в жовтні 1932 р. секретар ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвич визнав, що «нині склад працівників торговельного апарату часто поганий, багато комуністів та комсомольців вважають за нижче своєї гідності йти працювати до торговельних органів. З таким комчванством, несерйозним «лівацьким» підходом до цієї справи треба нещадно боротися. Робота торговельного апарату на даному етапі така сама важлива й відповідальна, як у будь-якій іншій галузі» [141].

Зменшення кількості персоналу із одночасним зберіганням основних тенденцій у кадрових питаннях Торгсину показали результати обстеження, проведеного бригадою уповноваженого НКЗТ в Харківській області. Станом на 1 січня 1934 р. значилося 890 працівників крамниць і службовців апарату обласної контори. На 1 квітня 1934 р. кількість працюючих зменшилася до 778 осіб, тобто на 12 %. Службовці обласної контори склали 6 % від загальної кількості звільнених, працівники крамниць — 10 %, приймальники золота й срібла — 10 %, рахівники — 20 %, обслуговуючий персонал — 5 %. [17, арк. 18]. Соціальний склад працюючих виглядав так: робітники — 30,3 %, службовці — 66,2 %, селяни — 3,5 % [17, арк. 18]. У відсотковому відношенні стаж роботи в торгово-кооперативних установах працівників крамниць дорівнював до 1 року — у 16 %, до 3 років — у 17%, до 5 років — у 14 %, понад 5 років — у 53 %. Серед завідувачів крамниць відсоток працівників зі стажем понад 5 років досягнув 50 %, завідувачів відділень і відділів — 66 %, продавців — 44 %. Національний склад був таким: українці — 40 %, євреї — 30,4 %, росіяни — 30 %, представники інших національностей — 3,6 % [17, арк. 18, 19]. Надалі кількість працівників контори зменшувалась і на IV квартал 1935 року штат складався із 27 працівників в обласній конторі, 68 — в обласній базі і транспорту [88, арк. 66]. На 1 січня 1936 р. керуючим харківської обласної контори був закладений кошторис на 67 працівників обласної мережі Торгсину. Помітне скорочення персоналу було пов'язане із закриттям, запланованим на лютий 1936 р. [88, арк. 67].

В установі, яка спочатку спеціалізувалась на обслуговуванні чужоземців, працівників зі знанням іноземних мов на 1 квітня 1934 р. було лише 46 осіб, що було відверто замало. Кількість жінок дорівнювала 226 особам, із яких 123 працювало в апараті, решта була порівну розподілена між продавцями і обслуговуючим персоналом. Як зазначалося у висновку бригади уповноваженого НКЗТ в Харківській області, завідувачі крамниць не були повноправними і відповідальними господарями своїх кадрів. Навіть

рядових працівників набирала до роботи обласна контора. Необхідно було фактично надати завмагам право самим приймати, звільняти і відповідати за весь штат крамниці, підкреслювалося в документі [17, арк. 19]. До таких пропозицій дослухалось Правління В/О «Торгсин», надавши деякі права директорам торговельних точок.

Керуючий харківською обласною конторою Зісканд у листі від 19 лютого 1934 р. роз'яснив підлеглим особливості порядку прийняття і звільнення персоналу. Номенклатурні працівники, які обіймали посади директорів, їх заступників, завідувачів відділів, відділень, старших бухгалтерів, інспекторів, приймалися і звільнялися з роботи відділом кадрів обласної контори. Прийняття і звільнення працівників торговельної мережі проводились безпосередньо директорами крамниць, баз і контрольного бюро. Претенденту на посаду необхідно було надати особисті документи, трудовий список, паспорт, військовий квиток. Працівникам торговельної мережі необхідно було мати рекомендації двох членів партії, обслуговуючому персоналу — двох членів профспілок. Кандидатури перевірялись органами ДПУ і кримінальним розшуком [87, арк. 15].

Перевірки особового складу завжди супроводжували діяльність обласних контор і ніколи не припинялися. Про остаточну перевірку всієї системи Торгсину керуючих обласних контор повідомили постановою Президії ЦКК ВКП(б) і Колегії НК РСІ СРСР від 2 січня 1934 р. Від керівника Торгсину А. К. Сташевського вимагалось завершити повну перевірку особового складу до 1 березня 1934 р. Проте у продовження контролю за кадрами 20 жовтня 1934 р. Правління В/О «Торгсин» надіслало керуючим обласними конторами таємного директивного листа за № 19/106—с про деяке послаблення уваги до ретельних перевірок на місцях з переліком необхідних заходів, які повторювали попередні вказівки. Лист завершувало нагадування про особисту відповідальність керуючих за проведення перевірки, результати якої очікувало В/О «Торгсин» [87, арк. 39].

Відповідно до директиви керуючий харківською обласною конторою 22 листопада 1934 р. розіслав директорам, завідувачам крамниць, складів і баз розпорядження про перевірку підлеглих, що стосувалася всіх працівників Торгсину, крім обслуговуючого персоналу (прибиральниць, сторожів) [87, арк. 40]. Звіт про виконання потрібно було висилати керуючому обласною конторою, завідувачу секретною частиною, за чиїми підписами було підготовлено розпорядження.

До обласних контор надходили цілком таємні «Списки співробітників, звільнених у порядку чистки апарату від класово-чужих і ненадійних елементів, яким забороняється працювати в системі Наркомзовнішторгу» [87, арк. 65]. За поррахунками, відомо п'ять таких списків, які протягом 1934 р. надійшли до Харкова; імен колишніх працівників харківської обласної контори в них не було. Практика складання списків «ненадійних елементів» була апробована московською обласною конторою і, за розпорядженням голови об'єднання А. К. Сташевського, поширилась на всю мережу. Інформація заносилася до облікової книги-алфавіту, щоб «звільнені із однієї крамниці Торгсину не змогли потрапити на роботу в інші крамниці або бази» [87, арк. 9]. У 1934 р. список колишніх торгсинівців харківської обласної контори з короткими довідками на 128 осіб був надісланий до Москви [87, арк. 6–9].

До трудових списків звільнених з роботи за політичними мотивами, раніше не засуджених працівників вносився запис, затверджений таємною постановою РНК СРСР № 1500–237с, у якому причиною звільнення вказувалась невідповідність цієї особи вимогам підприємства згідно особливих постанов уряду [88, арк. 53].

Специфіка роботи системи торгсинів вимагала підбору на місця керівників, підготовлених для чіткого виконання наказів центру, які мали партійний стаж і користувалися певною довірою керівництва. Відчутний брак спеціалістів вимусив наркома НКЗТ СРСР А. П. Розенгольца листом від 5 липня 1932 р. звернутися до голови РНК УСРР В. Я. Чубаря, першого

секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора з проханням про відрядження до обласних контор Торгсину 15 перевірених комуністів [33, арк. 3]. Постановою «Про роботу «Торгсину» від 10 грудня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У включило до номенклатури ЦК посади керуючого обласною конторою та його заступників, до номенклатури обкомів — директорів великих універмагів і баз [279, арк. 91]. Кандидатури на посади керівників затверджувалися партійними органами. У 1935 р. голова об'єднання М. А. Левенсон з метою уточнення прав і обов'язків Всеукраїнської контори «Торгсин» видав розпорядження по В/О «Торгсин», у якому наводився порядок призначення управлінського складу [12, арк. 64, 65]. Керуючі обласних контор в Україні затверджувалися В/О «Торгсин» за представленням ВУК «Торгсин», яка здійснювала попереднє узгодження кандидатур з українськими директивними організаціями. Решта номенклатурних працівників обласних контор затверджувалася Всеукраїнською конторою «Торгсин» [12, арк. 64].

Партійні органи мали безперечний вплив на розстановку кадрів у Торгсині, їх вказівки були обов'язковими до виконання. Так, 20 лютого 1934 р. керуючому харківською обласною конторою надійшов лист від комісії Жовтневого райпарткому КП(б)У м. Харків з пропозицією зняти з роботи як класово-чужий елемент працівників Благовіщенського і Незовибатька і доповісти про виконання [87, арк. 2].

Робота «на передових фронтах п'ятирічки», до якої відносили систему Торгсину, була своєрідним лакмусовим папірцем, за яким визначалася подальша доля людини. Торгсин міг бути трампліном для кар'єри службовця або, навпаки, закрити шлях просування сходами в державному або партійному апараті.

Один із очільників у 1933—1934 рр. ВУК «Торгсин» Й. П. Львов до роботи в українському Торгсині працював уповноваженим Наркомзовнішторгу СРСР при Раднаркомі УСРР. На 1956 р. він проживав у м. Київ, перебував на обліку партійної організації контори

«Укрголовпродпостач» Головного управління матеріально–технічного постачання при Держплані УРСР [35, арк. 258], що свідчило про його успішну кар'єру. Колишній начальник обласного контрольного бюро Торгсину Д. Я. Куксо рішенням бюро Харківського обкому КП(б)У від 2 вересня 1934 р. був затверджений відповідальним інструктором відділу радянської торгівлі обкому партії, про що копією листа повідомили обласну контору Торгсину [87, арк. 34]. Подальшому кар'єрному зросту Д. Я. Куксо завадили негативні епізоди його роботи в Торгсині. Постановою бюро Харківського обкому КП(б)У від 4 листопада 1934 р. він був знятий з партійної роботи «у зв'язку із надходженням матеріалів про неетичні проступки тов. Куксо на його попередній роботі» [47, арк. 117]. Краще складалася службова кар'єра харків'янина Д. В. Пушкаренка. Не маючи середньої освіти, після служби в царській армії рядовим він працював чоботарем і тільки з 1929 р., до влаштування в 1932 р. завідувачем крамниці Торгсину в Харкові, працював завідувачем відділу взуття спілки «Спілхутро», потім «Вукопхутро» [46, арк. 12 зв.]. Постановою бюро Харківського обкому КП(б)У від 6 жовтня 1934 р. Д. В. Пушкаренка призначили на посаду завідувача райвноторгу Печенізького району [86, арк. 6].

Керівництвом В/О «Торгсин» штучно створювались покращенні умови роботи та відпочинку працівників, які зводилися на системі стимулювання. Надання пільг і пайків додавало керівникові важелі управління і робило підлеглих керованими та прогнозованими. Відповідальні працівники Торгсину з листопада 1933 р. мали змогу відпочити на курорті, отримавши путівку [83, арк. 34]. Крім продуктового пайку, прикріплення до розподільнику, керуючий конторою, його заступник, відповідальний працівник планової або комерційної частини за умови членства в ВКП(б) мали право на отримання так званого «літературного пайку» [83, арк. 54]. Працівники обласної контори користувались особливими грошовими фондами, отримували премії, допомогу на лікування. Фахівцю Торгсину,

який займався продажем квартир, призначалася додаткова заохочувальна нагорода у розмірі 5 % від валютного обороту з реалізації житлової площі [83, арк. 40 зв.].

Найбільшим заохоченням вважалися продуктивні пайки, які призначалися за місцем роботи. Необхідність у підтримці державою працівників торгівлі визнавали партійні лідери. «Матеріальний стан працівників торговельного апарату поганий. Через працівника торговельної сітки проходить усе постачання, а йому постачають найгірше», — резюмував у жовтні 1932 р. секретар ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвич [141].

Про значимість пайку для сімейного бюджету свідчить звернення від 17 квітня 1935 р. до голови Правління В/О «Торгсин» працівниці зі стажем 3,5 роки Л. Аносової, яка фактично стояла біля витоків торгсинівського руху. У клопотанні видати пайок за лютий і березень Л. Аносова повідомила про важкий матеріальний стан, коли «сім'я на даний час ледь животіє у напівголодному стані» [15, арк. 64]. Жінка розповіла, що була єдиною працюючою у сім'ї, на утриманні якої залишалися літні батьки і неповнолітня дочка. Архівні документи РАЦСу свідчать, що недостатнє харчування загострювало хронічні хвороби і мало летальні наслідки у сім'ях торгсинівців, як у разі смерті батька працівниці крамниці № 6 м. Харків К. Гунька, який 5 травня 1933 р. помер від грипозного запалення легень і міокардиту [100, арк. 49].

Спеціальні інструкції регламентували видачу пайків працівникам торговельної системи В/О «Торгсин». Норми і розмір пайку залежали від відсотків виробітку працівника. За інструкцією 1934 р. пайки поділялися на чотири літерні категорії: «А», «Б», «В», «Г». Найнижчою була категорія «А», за якою отримували при виконанні плану до 60 %. Норма «Б» була розрахована на залік виконаної роботи на 61—79 %, «В» — на 80—100 %, «Г» видавався при перевиконанні плану. В інструкції була розписана покрокова процедура нарахування пайків, надані норми видачі продуктів. Таблиця базових продуктів пайку налічувала 14 позицій, 15-м підмінним

служувала олія, якою можна було замінити будь-який крам. Різниця літерних пайків полягала у ціновому еквіваленті продуктів, який збільшувався від початкової категорії «А». Якість і сорт краму, який отримували різні категорії працівників, інструкцією не закладалися. Вартість пайків встановлювалася за кооперативними цінами і складала: «А» — 28 карбованців, «Б» — 42 карбованці, «В» — 56 карбованців, «Г» — 70 карбованців [15, арк. 119–121].

Також на норми пайків впливав обсяг торгового обігу крамниці. Чим більшим він був, тим збільшувався і базовий пайок. Право на пайок мали директора універмагів, крамниць, їх заступники, два рахівника (зазвичай, головний бухгалтер і заступник), продавці спеціалізованих антикварно-художніх магазинів, учні продавців, касири, контролери, персонал приймальних пунктів при умові вчасного виконання плану і подання звітності. Управлінський апарат обласних контор отримував пайки за списками, складеними керуючим і затвердженими в апараті голови об'єднання. Усім іншим категоріям працівників універмагів, крамниць і торговельних точок, не згаданим в інструкції, пайок не передбачався. Видача пайків припинилася з 1 жовтня 1935 р. [15, арк. 27 а].

Моральний клімат у харківській обласній конторі, колективах крамниць Торгсину відображав особливості часу, коли ідеологічні догми впливали на професійні відносини, втручалися в особисті стосунки. Виправдовуючись пропагандистським гаслом «підвищити пильність», працівники нерідко дозволяли собі дорікати колегам за їх непролетарське походження. На «чистках», зборах трудових колективів висловлювали один до одного претензії, не соромлячись виносили на обговорення особисте і переказували почуте в довірчих бесідах наодинці. Особливо комісіями з «чисток» цінувався зібраний заохочуваними недоброзичливцями «фактаж» про листування з родичами, які проживали за кордоном, знайомства зі спекулянтами тощо.

Морально розкладені особи використовували прагнення влади до викриття ворогів, збираючи чутки і оприлюднюючи їх як мотив до звільнення нелюбого керівництва. У травні 1935 р. у скарзі «Про шкідників Полтавського Торгсину» на адреси голови В/О «Торгсин» і уповноваженого в Харківській області Комісії радянського контролю при РНК СРСР працівник полтавської контори З. Зелицький навів десятки прізвищ, особливо виокремлюючи директора відділення Стрільника і головного бухгалтера Піглянського [71, арк. 4–6]. Тільки один викладений автором випадок про використаний та поламаний директором коштовний торгсинівський патефон і приховання цього факту бухгалтером натякав на схожість із актуальним розслідуванням про зловживання в кабінеті зразків Торгсину в Москві. Винні в центральному апараті Торгсину понесли сувору відповідальність. Згідно з розпорядженням наркома НКВТ СРСР А. П. Розенгольца, відповідальність за викриті порушення була покладена на звільненого з посади заступника голови Правління В/О «Торгсин» Г. І. Муста [153, с. 9–10].

Працівники крамниць переважно не мали спеціальної освіти, що відбивалося на щоденній роботі обласних контор. Покращити стан були покликані тримісячні курси директорів магазинів і працівників прилавку на базі обласних контор, на проведення яких В/О «Торгсин» наприкінці 1933 р. виділяло кошти, готувало навчальні програми. У Харківській області курси зіштовхнулися з труднощами, про які завідувач сектору кадрів ВУК «Торгсин» І. Т. Петрушевський заявив: «Керівники контори ставилися до курсів так, що це зайва витрата грошей, і не хотіли організувати курси» [23, арк. 81]. За даними ВУК «Торгсин», Харківська область була чи не єдиною в Україні, у якій курси Торгсину не відбулись [23, арк. 65 зв.]. Керівництво обласної контори пояснило це тим, що колективи крамниць периферії, на які було розраховане навчання, переважно складались із завідувача крамниці, завідувача відділом і продавця, а частина крамниць не була укомплектована [23, арк. 70]. Курси все ж відкрили 15 жовтня 1933 р., але замість 60 найкращих ударників, які проявили себе в процесі роботи та

виявили схильність та здібності в дорученій справі, на навчання прибуло 15 продавців і 3 директори з областей УСРР, крім Харківської. Керівництво контори не зуміло влаштувати навіть такий скорочений штат курсантів, і 21 жовтня курси припинили роботу.

Зневірені курсанти поскаржилися до редакції газети «Правда», і справа отримала розголос. До Харкова направили комісію НК–РСІ СРСР, центральне бюро скарг якої провело виїзне засідання під головуванням Н. І. Дубового [23, арк. 81]. Присутні керівники Всеукраїнської та обласної контор знімали з себе провину і перекладали на інших. Засідання ухвалило рішення покарати за безвідповідальне ставлення до організації курсів керуючого обласної контори, його заступника, завідувачів фінансового сектору та відділу кадрів. Керуючому Зісканду доручили відкрити курси, керівництву ВУК «Торгсин» — проконтролювати виконання [23, арк. 83].

Система підготовки кадрів у вищій школі не мала спеціальних навчально–методичних програм. На 1934/35 навчальний рік для вузів, що готували спеціалістів зовнішньої торгівлі (Інститут зовнішньої торгівлі в Ленінграді, зовнішньоторговельний факультет Інституту імені Н. Н. Наріманова в Москві), навчально–методичною радою НКЗТ не було затверджено жодної програми зі спеціальних предметів. Їх викладали практики, які не мали викладацького досвіду і підготовки. Випускники вишів часто не отримували роботи за фахом і залишали систему зовнішньої торгівлі [321]. У Харкові на початку 1930–х рр. працівників Торгсину мали готувати Харківський інститут керівних працівників радянської торгівлі, Харківський плановий інститут ім. Я. М. Дудника, але це достеменно невідомо через брак документів про діяльність вишів у фондах ДАХО.

Закриття Торгсину в 1936 р. з переведенням працівників до системи внутрішньої торгівлі надало привід фахівцям підвести деякі підсумки роботи. У статті часопису «Внешняя торговля» зазначалося, що Торгсин за 5 років відіграв важливу роль у справі виховання значної кількості кваліфікованих кадрів торговельних працівників [340, с. 5].

РОЗДІЛ ІІ. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОНТОРИ «ТОРГСИН»

3.1. Господарча діяльність Харківської обласної контори «Торгсин»

Ставлення до українського споживача як утримувача цінностей, які за невеликих витрат обов'язково мають перейти до державної скарбниці, превалювало при визначенні планів і впровадженні заходів керівництвом В/О «Торгсин» на території радянської України. Діяльність торгсинів прирівнювалася до хлібозаготівлі з тією відмінністю, що голодний селянин «добровільно» позбавлявся сімейних цінностей. Торгові відносини відбувалися за відомою з доіндустріальних давен схемою, яка дозволила метрополіям отримати максимальний зиск із колоній шляхом нерівноправної торгівлі. За відомостями, приведеними одним із основоположників світ-системного аналізу Фернаном Броделем, Іспанія за п'ять років активної торгівлі вивезла до колоній товарів на 40 мільйонів турських ліврів, отримавши золота, срібла та цінного краму на 150 мільйонів [209, с. 141]. Зиск, отриманий Тогсином в Україні внаслідок нерівнозначного, насильницького обміну, був у рази більшим, що підтверджують архівні документи.

Виконуючи завдання з мобілізації ефективної валюти та валютних побутових цінностей, харківська обласна контора в 1932 р. зосередилась на таких основних напрямках: приймання побутового золота, срібла, валютних переказів, торгівля за чужоземну валюту.

Згідно з даними ВУК «Торгсин» 1932 р., харківська обласна контора у лютому виконала план з реалізації товарів на 72,1 % і скупки золота на 95,8 % [1, арк. 215]. При досить пристойних показниках, особливо із закупівлі золота (одеська контора виконала план на 49 %, київська — на 25,5 % [1, арк. 215]), до харківської контори виникли суттєві зауваження з

приводу недовиконання, що знайшло відображення в кон'юнктурному огляді ВУК «Торгсин». Загалом в Україні план з реалізації товарів було виконано на 61,9 %, зі скупки золота — на 57,5 % [1, арк. 203.].

Невиконання плану харківською обласною конторою мало низку суб'єктивних причин. З отриманням дозволу на торгівлю з радянськими покупцями всі торговельні операції проводилися в невеликому приміщенні одного магазину в Харкові, навколо якого створювалися величезні черги. Покупці заважали дістатися вікна приймального здавачам коштовностей, через це певна кількість золота конторою була недоотримана. Коли це стало очевидним, приймальний пункт був перенесений до іншого приміщення, але можливості з виконання плану були втрачені [1, арк. 216, 217]. Основною ж причиною вважалось недостатнє охоплення території області торговельними точками і пунктами прийому золота. Відсутність дієвого керівництва, часті зміни персоналу крамниць також не сприяли налагодженню роботи.

Завищені плани, які систематично не виконувались, надходили до харківської обласної контори від В/О «Торгсин». З 1 липня 1932 р. обласні контори в Україні були підпорядковані новоствореній ВУК «Торгсин» [18, арк. 263]. Звітність контори збереглась епізодично, остаточні результати роботи дослідити неможливо. План мобілізації валютних цінностей за III квартал 1932 р. був виконаний на 52,7 % [75, арк. 16]. Навантаження, а також відсоток виконання валютного плану розподілялися по торговельних точках створеної мережі дуже нерівномірно. Так, якщо харківська крамниця № 1 і надалі користувалась увагою споживачів і виконала планове завдання на 73,2 %, то крамниця м. Куп'янська — на 27,4 %, а м. Сум — на 24 % [75, арк. 16].

У IV кварталі 1932 р., одному з «ударних» за попитом на харчові продукти, була запланована мобілізація валютних цінностей на 1115 тисяч карбованців. За підсумками роботи план не був виконаний. Керівництво харківської обласної контори звітувало про мобілізацію валютних цінностей

на 719,81 карбованця з недовиконанням по всіх позиціях, що склало 64,5 % від запланованого [75, арк. 126].

Відомо, що Харківська область, як і Київська, були найбільшими постачальницями золота в УСРР. За даними В. І. Марочка, харківська обласна контора протягом трьох перших кварталів 1932 р. отримала ефективної валюти 860,6 тисяч карбованців, золотих монет дореволюційного карбування — на 623 тисячі карбованців, побутового золота — на 908,8 тисяч карбованців, за зовнішньоекономічні операції здобула 813,3 тисяч карбованців [279, с. 96]. Загальне надходження склало 3205,7 тисяч карбованців [279, с. 96].

Підготовлені керівництвом ВУК «Торгсин» плани на місцях не переглядалися, доцільність і обґрунтованість не обговорювались, контрольні цифри затверджувалися місцевими радянськими та партійними органами і доводилися до керівництва обласної контори. План мобілізації валютних ресурсів на 1933 р. — 7200 тисяч карбованців — був затверджений Харківським обкомом КП(б)У 2 січня 1933 р., який ухвалив також низку заходів за сприяння виконанню плану обласною конторою [75, арк. 38].

Перше півріччя 1933 р. не могло не бути «врожайним», зважаючи на стан, у якому опинилося українське село. На 1 травня 1933 р. харківська обласна контора надала звіт В/О «Торгсин», у якому були наведені розрахунки прибутків і збитків за чотири місяці поточного року. Прибуток у 2501 тисячу карбованців [4, арк. 91] значно перевищив витрати на три приймальні пункти, які дорівнювали на квітень лише 169 тисячам карбованців, а за чотири місяці 1933 р. склали 313,1 тисячі карбованців [4, арк. 92].

Невиконання планів мало певні причини в кожному окремому випадку. Керівники харківської обласної контори та її відділень повідомляли про недопоставку краму або доставку неходового, несезонного товару. Вони скаржилися на якість товарів, неможливість вплинути на ціноутворення, неухвалене ставлення місцевих органів влади до потреб Торгсину, починаючи

з відмов у виділенні зручно розташованих і прилаштованих до роботи приміщень.

У доповідній записці від 14 травня 1933 р. завідувач Зіньківського відділення Торгсину С. Я. Сметана пояснив причину «загрозливої ситуації» в крамниці, яка склалася через припинення завозу товарів з бази в м. Охтирці. Унаслідок втрати можливості повноцінної торгівлі денний виторг магазину дорівнював усього 20–40 карбованцям. С. Я. Сметана запевняв, що цей показник можна було підвищити до 400–500 карбованців за добу. Прикладом слугували крамниці у містах Богодухові та Тростянці, які регулярно постачалися з Охтирки. «Головною перешкодою у відсутності краму в нашому агентстві є відсутність залізниці в м. Зінькові та потрібного автотранспорту. Зіньків не має в районі жодної власної районної автомашини з перевозок вантажів», — скаржився С. Я. Сметана [81, арк. 9]. Заборгованість Зіньківського відділення покупцям та організаціям досягла 2 тисяч карбованців і постійно збільшувалась. Систематичними стали затримки у видачі пайків і заробітної плати працівникам крамниці. Ситуація зі зривом мобілізації валютних цінностей в Зінькові отримала розголос. Голова Харківського ОВК І. С. Шелехес вимагав до 20 травня 1933 р. ліквідувати заборгованість [81, арк. 13], однак керівник обласної контори віддав відповідні розпорядження лише 2 липня 1933 р. [81, арк. 17].

Надходження неходового, несезонного краму до товарної бази, звідки він розповсюджувався по торговельним точкам, мало місце і в Харкові. Про це свідчать публікації у відкритих джерелах, архівні документи. Харківська обласна контора з 8 до 25 січня 1933 р. спробувала виправити стан, продаючи залишки товарів осіннього сезону за значно зниженими цінами в універмазі № 4 на майдані Тевелева [179]. Перелік товарних груп у рекламних оголошеннях свідчить, що, крім взуття і одягу, розпродавалися посуд і господарчі товари, хутро, парфумерія. Цей розпродаж був продовжений до 1 лютого 1933 р. [181]. Зі скидкою від 25 до 60 % з 8 до 25 березня 1933 р.

універмагом № 1 проводився розпродаж «несезонних промислових товарів» і залишків одягу та взуття [183], який продовжили ще до 5 квітня 1933 р. [184].

Виконанню плану мало сприяти відкриття нових приймальних пунктів золота та срібла, продовження роботи крамниці № 6 під готелем «Асторія» до півночі, універмагу № 7 на вулиці Свердлова — до 21:00 [180]. Дирекція контори оголосила набір ювелірів на посади приймальників [182]. Проте швидкого зростання результатів роботи не відбулось. Однією з основних причин млявої торгівлі Торгсину було надзвичайне затоварювання на суму 899 тисяч золотих карбованців, виявлене під час рейду Харківської міської КК–РСІ на базі в Харкові, про що комісія звітувала на III Харківській міській конференції [66, арк. 75].

Результати перевірки обговорили 26 лютого 1933 р. на засіданні Харківської міської КК–РСІ [50, арк. 180, 181]. Накопичений товар включав несезонне літнє взуття, дорогий одяг, який не користувався попитом, неякісні трикотажно–галантерейні вироби. Як вказано в постанові «Про затоварювання в торгмережі «Торгсину», це призвело до заборгованості харківської обласної контори на 400 тисяч і невиплат на 100 тисяч радянських карбованців. Винуватцем визнали В/О «Торгсин», основними причинами — завіз товарів без попередніх замовлень, без уточнення його кількості та асортименту. Таким чином, починаючи з листопада 1932 р., у складських приміщеннях накопичилися товари на суму 365 820 золотих карбованців. На думку членів Харківської міської КК–РСІ, до ситуації байдуже поставилося керівництво контори і орендне управління Харківської міськради, яке не виконало рішень партійних органів про надання приміщень, потрібних Торгсину для відкриття крамниць [50, арк. 181].

У постанові відзначалось, що допущені помилки були причиною невиконання обласною конторою плану з мобілізації золота. У жовтні 1932 р. замість запланованого прибутку в 540 тисяч карбованців контора отримала 339,2 тисячі карбованців, що склало 62,8 %. Ще меншими були грошові надходження в листопаді, коли замість 675 тисяч карбованців надійшло 272,5

тисячі карбованців — 36,8 %. У грудні план був виконаний на 39,2 %, коли замість 875 тисяч карбованців контора отримала 342,6, у січні 1933 р. замість 650 тисячі карбованців — 443,13, що склало 68,1 %. За 20 днів лютого до харківської обласної контори замість запланованих 782 тисяч карбованців надійшло лише 391,7, що склало 47 % [50, арк. 180].

Президія Харківської міської КК та колегія РСІ ухвалили рішення звернутися до ЦКК–РСІ СРСР з проханням притягнути до відповідальності керівників В/О «Торгсин», які здійснювали контроль і постачання товарів харківській обласній конторі. Також було вирішено запропонувати орендному управлінню Харківської міськради задовільнити замовлення про надання приміщень під торговельну базу та крамниці Торгсину, обласній прокуратурі та органам міліції — сприяти в цьому, а партійній колегії Харківської МКК — притягнути до відповідальності організації, які затягнули передачу приміщень Торгсину. Також було ухвалене рішення звернутися до ЦКК–РСІ УСРР з проханням «вжити заходів до послаблення затоварювання в Торгсині, а за рахунок переоцінки та розбронювання частини товарів зміцнити його кредитоспроможність» [50, арк. 180].

Найбільшим попитом покупців користувалися товари продуктової групи. Це підтверджують дані виконання планів з реалізації товарів у IV кварталі 1932 р., коли продаж краму продуктової групи був виконаний на 50,9 %, промислової групи — на 25 % [51, арк. 28]. Питома вага продуктів від проданих товарів у жовтні 1932 р. склала 84,7 %, у листопаді — 82 %, у грудні — 86,2 %, а в січні 1933 р. досягла 92 % [51, арк. 28]. Виконання плану харківською обласною конторою на дві третини залежало від наявності хлібно–фуражних та борошно–крупових продуктів, зазначалося в звіті особливої інспекції ВУК «Торгсин» за травень 1934 р. [17, арк. 6 зв.]. Саме ця товарна група займала перше місце продажів, що підтверджувалось оперативними даними. У квітні 1934 р. продаж хліба торгсинами області становив 103 тисячі карбованців при загальній реалізації товарів на 296 тисяч

карбованців, у травні — 218 тисяч карбованців при загальній сумі реалізації 322 тисячі карбованців [17, арк. 6 зв.].

Вище керівництво держави цікавило збільшення зиску з налагодженої системи з викачування грошей у голодного та дуже збіднілого населення. Планування виходило з прогнозів кількості коштовностей, які потенційно могли залишатися у здавачів. Невиконання планів Торгсином часто розцінювалося державними органами як незадовільна робота керівників контор, яким були надані всі необхідні можливості. У постанові Української республіканської експортної наради від 31 травня 1933 р. «Про роботу Торгсину і про заходи до поліпшення роботи» були визначені такі причини: комерційна неповоротність і негнучкість обласних контор і торговельної мережі, відсутність уваги з боку обласних організацій, несвоєчасне постачання товарів [76, арк. 13].

Динаміка надходжень валютних цінностей у 1933 р. і 1934 р., за даними ВУК «Торгсин», зазнала різкого падіння. Якщо отримане українським Торгсином золото в січні 1933 р. прийняти за 100 %, то у червні його кількість зросла до 214,5 %, а в грудні знизилася до 49,7 % [7, арк. 6]. Аналогічна динаміка поступового зниження надходжень зберігалась у 1934 р. У січні надходження золота склали 50,4 %, у червні — 54 %, але починаючи з липня спостерігався різкий спад до 38,7 %, і в грудні цей показник знизився до 37,1 % [7, арк. 6].

За інерцією, наприкінці 1933 р. від керівництва обласної контори продовжили вимагати позитивних результатів роботи. На 20 грудня 1933 р. кварталний план прийому побутового золота був виконаний на 28,4 %, золотих монет — на 34,7 %, срібла — на 58,4 %, коштовного каміння — на 16,5 %. Загалом виконання плану дорівнювало 36,2 % [68, арк. 5]. Експортна нарада при Харківській міській раді у 1935 р. за доповіддю заступника директора харківської обласної контори В. В. Розовського ухвалила спеціальну резолюцію, у якій були визначені основні причини низького виконання плану: падіння попиту товарів у широких верств

населення, високий врожай сільськогосподарських культур, надання державою дозволу на вільну торгівлю хлібом, покращення планового постачання крамниць інших торговельних мереж [68, арк. 5].

Після обрання в 1934 р. партійно–державним керівництвом СРСР курсу на згортання торговельної мережі Торгсину із перспективою закриття основних напрямків її роботи, обласні контори отримали секретні директивні листи про зменшення валютних планів. Як вказувалося в директиві заступника наркома НКВТ СРСР М. І. Фрумкіна від 7 червня 1934 р., в СРСР передбачалося закриття протягом року 550 крамниць із подальшою їх передачею Наркомату постачання [61, арк. 8].

На початку 1934 р., коли прийом побутових цінностей суттєво зменшився, були скореговані плани I кварталу. Харківська обласна контора 7 лютого отримала листа ВУК «Торгсин» зі змінами планових завдань [84, арк. 5]. Відповідальність за виконання плану I кварталу 1934 р. покладалася на голів облвиконкомів, про що листом від 17 лютого 1934 р. повідомив голова РНК УСРР В. Я. Чубар [84, арк. 6]. Причинами невиконання планів у 1933 р. В. Я. Чубар вважав незадовільну організаційну роботу і недостатню підтримку Торгсину радянськими виконавчими органами.

Скорочення торговельної мережі, втрата зацікавленості з боку споживачів змушували керівництво ВУК «Торгсин» протягом короткого проміжку часу вносити зміни до планових завдань. У листі від 26 грудня 1934 р. ВУК «Торгсин» сповістив керуючого обласною конторою про ануляцію плану, надісланого 10 грудня, і повідомив про оновлений план мобілізації валютних цінностей у I кварталі 1935 р. [84, арк. 36].

У 1934 р. харківська обласна контора виконала валютний план на 97,2 % [6, арк. 11]. Проте валютні надходження за 1934 р., за даними керуючого ВУК «Торгсин» Й. О. Братникова, порівняно з 1933 р. впали до 63,8 % [6, арк. 3]. Водночас, за цим показником харківський Торгсин перевищував результати роботи інших крупних мереж. У Київській області валютні надходження за 1934 р. порівняно з 1933 р. склали 60,1 %, у

Одеській області — 60 % [6, арк. 3]. Зазнала змін кількість і співвідношення загальних надходжень цінностей від населення до приймальних пунктів торгсинів. У 1933 р. найбільшою категорією зданих до ВУК «Торгсин» коштовностей було золото — 43,5 %. У 1934 р. показники золота знизилися і склали 27,2 %, а найбільший зиск український Торгсин отримав від грошових валютних переказів, які становили 33,2 % [6, арк. 6].

У 1935 р. валютний план обласним конторам Торгсину був скорочений. Директивою заступника наркома НКЗТ СРСР М. А. Логановського «Про валютний план Торгсину на 1935 р. і I квартал 1935 р.» від 31 серпня 1934 р. обласні контори сповістили про затверджений урядом СРСР валютний план на 40 мільйонів карбованців, який був зменшений на 25 мільйонів карбованців порівняно з попереднім роком. Конторам доручалося негайно приступити до опрацювання річного плану, виходячи з 65–70 % валютного плану на 1934 р. [61, арк. 9].

За даними особливої інспекції ВУК «Торгсин», навіть значно скорочений валютний план мережею обласної контори не виконувався. За квітень 1935 р. шість магазинів у Харкові виконали валютний план на 64,4 %, торговельна мережа в області (Ізюм, Кременчук, Куп'янськ, Полтава, Суми) — на 77,6%. Загалом Харківська область виконала валютний план на 67,1 % [16, арк. 68]. План реалізації товарів у квітні 1935 р. був виконаний магазинами в Харкові на 63,9 %, в області — на 84,7 %. Загальний відсоток виконання плану складав 67,5 % [16, арк. 70]. У жовтні 1935 р. три торговельні точки в Харкові, магазини в Кременчуці, Сумах і Полтаві виконали план реалізації товарів на 91,2 %, надходження валюти — на 89,9 % [16, арк. 34]. Внесок у виконання плану обласної контори крамницями в Харкові та на периферії був приблизно однаковим, з деякою перевагою обласного центру. Харківські магазини виконали план реалізації товарів на 92,8 %, надходження валюти — на 90,1 %. Крамниці на периферії — відповідно на 83,8 % і 88,7 % [16, арк. 34].

Не менш важливим напрямком роботи, виконання якого безпосередньо не залежало від Торгсину, було надходження валюти через поштові та банківські перекази з-за кордону. Відправниками грошей громадянам УСРР переважно виступали приватні особи, їх родичі та знайомі, а також громадські, релігійні організації. Найбільше грошей до Харкова надходило зі США та Канади, Польщі, Франції, Палестини, Німеччини. Перекази на українські торгсини відправляли з банківських відділень Великої Британії, Китаю, Литви, Монголії, Туреччини та інших країн. Тільки за 1934 р. до харківського Торгсину надійшли 31 093 перекази на загальну суму 360 644 карбованці [7, арк. 7].

СРСР не вважався видобувачем коштовного і напівкоштовного каміння, яке цінувалося на світовому ринку, — алмазів, сапфірів, рубінів [118, с. 389–400]. Традиційно відомими в Україні були родовища такого каменю, як лабрадор, який використовувався як облицювальний камінь, у біжутерії та виробах художнього промислу. Зразки лабрадору були представлені на виставці експортного товару у квітні 1933 р. в Харкові [238]. Проте у приватних осіб зберігалось коштовне і напівкоштовне каміння, що мало велику цінність на світовому ринку. Зміни у попиті, які залежали від пропозицій інших країн, стимулювали накопичення державного запасу цих цінностей [237, с. 57]. У 1933 р. за постановою В/О «Торгсин» у Харкові відкрився прийом коштовного каміння.

У липні 1934 р. харківська обласна контора отримала розпорядження В/О «Торгсин» про дозвіл з ведення операцій з продажу житлових квартир у новобудовах радянським громадянам і здачі житлової площі в оренду чужоземцям на термін до трьох років [83, арк. 40]. Такі операції впроваджувались лише у восьми містах СРСР: Москві, Ленінграді, Харкові, Києві, Вінниці, Тифлісі, Ростові–на–Дону, Мінську. Продаж квартир у Харкові як напрямок роботи не отримав розвитку й у звітних документах не був відображений. Вірогідно, це було пов'язано з втратою містом столичного

статусу, внаслідок чого багато службовців адміністративних установ і працівників підприємств переїхало до нової столиці [123].

Значне зростання цінних надходжень до всієї мережі Торгсину в Україні спостерігалось в розпал Голодомору в 1933 р., коли обсяги та вартість прийнятого збільшувалися в рази. У 1933 р. зібране на Харківщині побутове золото досягло найвищих показників серед обласних контор [18, арк. 50]. Золоті монети дореволюційного карбування склали 23,1 %, срібло — 33,9 %, коштовне каміння — 64,8 % [11, арк. 50]. За деякими оцінками, у 1933 р. харківська обласна контора залучила 4,8 мільйона валютних карбованців [120, с. 475]. У 1934 р. в населення було придбано побутового золота і золотих монет на 1,3 мільйона карбованців, срібла — на 1,5 мільйона карбованців. Отримана валюта складала 148 тисяч карбованців, придбане коштовне каміння — 52 тисячі карбованців [120, с. 475]. У I півріччі 1935 р. надходження значно зменшились і склали 864 тисячі карбованців замість запланованих 1,1 мільйона карбованців [120, с. 475].

Таким чином, господарча діяльність Харківської обласної контори «Торгсин» охоплювала такі основні напрямки роботи: приймання від споживачів побутового золота, срібла, коштовного каміння, обслуговування валютних переказів, торгівля за чужоземну валюту харчовими продуктами та промисловими товарами. Ці напрямки були обрані Правлінням В/О «Торгсин», яке планувало роботу та затверджувало обласній конторі планові завдання.

Встановлені у Москві планові показники ухвалювались партійними, радянськими органами області. При обговорюванні планів корективи не вносились. З'ясовано, що на практиці плани не виконувались. Основними причинами невиконання було недостатнє охоплення території торговельною мережею Торгсину; неврахування при плануванні або відсутність можливостей транспортного забезпечення підвозу товарів при відкритті торговельних точок; неефективне розташування крамниць у населених пунктах; облаштування приміщень без врахування специфіки торгсинівської

торгівлі; недостатнє і невчасне постачання товарів, особливо продовольчої групи, які користувалися найбільшим попитом споживачів; завезення несезонних промислових товарів; затоварювання баз і складських приміщень товарами, які не знаходили попиту покупців; часті зміни персоналу, їх низька кваліфікація; повільність у роботі керуючих обласної контори.

Заходами, спрямованими на поліпшення торгівлі, було всебічне сприяння обласній конторі органами прокуратури, міліції, радянської влади та партійними органами на місцях у справі безперервної роботи Торгсину, тобто передачі зручних, пристосованих для торгівлі приміщень, вчасного завозу дефіцитного краму, забезпечення автотранспортом тощо; розширення торговельної мережі; продовження часу роботи крамниць; заміна керуючих обласної контори.

Діяльність Торгсину була оголошена справою державного значення. Відмова у сприянні, перешкоджання в роботі загрожували винуватцям партійним і кримінальним покаранням.

Звіти з результатами роботи надсилалися до Москви. Щорічні звіти обласної контори включали основні напрямки діяльності і відрізнялись кількістю отриманого прибутку. Аналіз планових завдань і їх виконання конторою дозволяє умовно поділити господарчу діяльність на два періоди. Перший охоплює 1932–1933 рр., коли завдяки проведеним заходам з впорядкування безперервної роботи оновленого апарату контори, з розгортанням торговельної мережі на території області була налагоджена ефективна господарча діяльність. За результатами роботи в 1933 р. зібране харківською обласною конторою побутове золото досягло найвищих показників серед обласних контор у радянській Україні.

Отриманню високих результатів роботи сприяли специфічні умови, у яких працював Торгсин. Зокрема, карткова система розподілу продуктів, хлібозаготівлі на селі, столичний статус м. Харків. Їх зміни призвели до падіння золотовалютних надходжень до обласного Торгсину за всіма напрямками діяльності.

Другий період господарчої діяльності починався з IV кварталу 1933 р. і тривав до закриття Торгсину в 1936 р. Він відрізнявся зниженням золотовалютних надходжень, зменшенням переказів з-за кордону, падінням показників торгівлі, скороченням продажу житлових квартир. З 1934 р. офіційно був обраний курс на згортання торговельної мережі. Припинилася практика затвердження планів за результатами минулого року. Корегування планів проводилось протягом поточних кварталів. Причинами скорочення золотовалютних надходжень визнали зменшення попиту на товари; збільшення врожайності; дозвіл на вільну торгівлю хлібом; покращення постачання товарами інших торговельних мереж.

Зниження планових завдань і намічене Правлінням В/О «Торгсин» максимальне скорочення кількості торговельних точок із залишенням рентабельних припинилося наприкінці 1935 р. оголошенням про закриття Торгсину.

3.2. Реклама в діяльності «Торгсину»

Відкриття першої в Харкові крамниці Торгсину супроводжували певні організаційні труднощі та прорахунки. Реклама офіційно не входила до пріоритетів у вирішенні основного завдання, що ставилось об'єднанню керівництвом радянської держави, — здобуття валютних коштів, золота і дорогоцінностей від чужоземців. Роль її підвищилася в 1932–1933 рр., коли до торгсинівських обмінників були допущені радянські громадяни і в гонитві за надприбутками обласним конторам були поставлені завищені плани надходження цінностей від жителів сіл і міст в обмін на продовольство [336, р. 32].

Обласній конторі бракувало фахівця з реклами, необхідні заходи майже не проводилися. Крамниця № 1 розташувалась у невеличкому приміщенні з торговою залогою та підсобкою, у якій працював бухгалтер. З відкриттям

приймального пункту, доступ клієнтів до якого здійснювався через торговий зал, умови обслуговування клієнтів різко погіршилися.

Необхідні вказівки, які стимулювали рекламну роботу, надійшли з Москви. Ще в грудні 1931 р., зважаючи на набутий досвід роботи, нарком зовнішньої торгівлі СРСР А. П. Розенгольц вимагав від партійного керівництва УСРР покращити зовнішнє оформлення магазинів, а також збільшити їх торгову площу, що впливало на обслуговування покупців і відображалось на розвитку торговельних операцій Торгсину [33, арк. 11].

З розширенням торговельної мережі — відкриттям крамниць і приймальних пунктів — виникла необхідність у отриманні під торгсини приміщень відповідно до значущості державного завдання. У цьому керівництво Торгсину очікувало підтримки держави. «Головне, прошу Вас сприяти Торгсину в отриманні найкращих магазинів у центрі міста в Харкові, Києві та Одесі. Донині були неприпустимі випадки, коли крамниці в Харкові та інших містах розташовувались тільки на окраїнних вулицях», — звертався А. П. Розенгольц до голови уряду радянської України В. Я. Чубаря і першого секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора в червні 1932 р. [33, арк. 3–4]. Опубліковані у міських, республіканських, відомчих телефонних довідниках адреси крамниць також слугували рекламою.

Зовнішньоторговельна реклама СРСР на початку 1930–х рр. перебувала у стадії формування і розробки. Розвиток цього напрямку в радянській торгівлі призупинився в 1927 р. через гострий дефіцит промислових і продовольчих товарів, втрату інтересу споживачів, внаслідок чого реклама здавалася непотрібною [265, с. 233].

Провідну роль у накопиченні досвіду, пошуку нових методів і форм роботи відіграло Бюро торгової пропаганди, створене у вересні 1929 р. при Всесоюзно–Західній торговій палаті [233, с. 104].

Виробництвом рекламної продукції займалося засноване в 1931 р. Всесоюзне об'єднання «Внешторгиздат», яке забезпечувало зовнішньоторговельні організації поліграфічною продукцією [165, с. 393],

потужності якого використовувало і В/О «Торгсин». У Москві знаходилась художня майстерня Всесоюзної торгової палати, яка приймала замовлення на виготовлення різного роду експортної реклами: плакатів, етикеток, торгових знаків, обкладинок тощо [174, с. 42].

Рекламою в системі Торгсину займався сектор Інформації та пропаганди центральної контори об'єднання в Москві. Підрозділ під керуванням Правління В/О «Торгсин» готував циркуляри керівникам обласних контор з пропозиціями щодо запровадження реклами. Від них вимагали надання планів рекламної роботи на рік, півріччя, квартал; відомостей про виділені кошти і їх витрати; інформацію про фахівця з реклами і його обов'язки; дані про безпосередні результати роботи керівництва обласної контори; використання в рекламі торгової марки об'єднання [336, р. 33].

Поступово зростала значимість рекламної роботи. Протягом 1932 р. оголошення в газетах сповіщали про відкриття нових магазинів, розширення послуг, набір працівників, знижки на сезонні групи товарів, завіз краму тощо. У квітні 1933 р. витрати на рекламу потрапили до основних показників діяльності обласної контори. Вони склали 1600 карбованців, а за чотири місяці 1933 р. становили 3300 карбованців [4, арк. 92].

У багатьох випадках рекламна робота обласних контор обмежувалася рекламними оголошеннями. Аналітичні матеріали, які стосувалися здобичі, транспортування і ціни на золото в СРСР, вважалися таємними і були заборонені до публікації (див., наприклад, циркуляр уповноваженого РНК СРСР з охорони військових таємниць у пресі від 11 вересня 1934 р.) [67, арк. 55–60]. Брак публікацій розцінювався керівництвом як серйозні недоліки в роботі. У листі Правління В/О «Торгсин» від 15 липня 1933 р. наголошувалось, що здебільшого обласні контори недооцінили важливості рекламної роботи і не провели жодних рекламних заходів [20, арк. 154]. Насамперед, Правління наполягало на обов'язковому використанні

в рекламній роботі торговельної марки «Торгсин». До циркуляра додавалося зображення для виготовлення кліше [20, арк. 154].

Графічне зображення торговельної марки «Торгсин» було виконане у поширеному в 1920–ті рр. стилі конструктивізму, з використанням червоного, чорного, білого кольорів [336, р. 33]. Як вважають сучасні фахівці, поєднання рекламистами в одному зображенні двох або трьох кольорів цілком доцільне [300, с. 114–120]. Завдяки природним характеристикам впливовості червоного кольору на свідомість людей, зображення торговельної марки «Торгсину» було покликане привернути увагу і активізувати покупця, стимулюючи до дій [336, р. 34].

Зображення містило напис «Торгсин ССРСР» від російських абrevіатур: «Торговля с иностранцами Союза Советских Социалистических Республик». Прийнята в Москві назва не перекладалась і автоматично переносилась у рекламу українських видань, якою б мовою вона не друкувалась. Виразності та динаміки зображенню додавала діагональ, схожа зі спрямованим вгору зростаючим графіком показників. Лаконічна форма напису, висвітлені внутрішні кути асиметричної заголовної літери «Т», прямий шрифт без зарубок зробили «Торгсин» розпізнаваним і таким, що добре запам'ятовувався. Декодуванню слугував художній прийом «виворотки» із заміною темних кольорів світлими в чорно–білим поліграфічним варіанті [336, р. 34]. Особливість зображення «Торгсин» полягала у відмові від традиційних політичних символів, які у 1920–1930–ті рр. превалювали в діловодстві, державному друці. Наприклад, Всеукраїнська торговельна контора експорту та імпорту «Держторг УСРР» республіканського наркомату торгівлі в графічну символіку включила відомий візуальний символ поєднання союзу робітників і селян — перехрестя серпа і молота з доданням шестерні і колосся [336, р. 34].

Торговельна марка «Торгсин» використовувалась у діловодстві, друкувалась на поштових листівках, зображувалась на промислових товарах, виготовлених на замовлення контори. Так само помічалися товарні ордери —

«бони», а з введенням у 1933 р. — розрахункові книжки, які називали «заборними книжками». З рекламною метою торговельну марку «Торгсину» зображували на вивісках фасадів магазинів [336, р. 34].

Утім термін «реклама» дуже повільно стверджувався в торгсинівському середовищі, часто зіштовхуючись з непоступливою політичною пропагандою. Як відзначали дослідники, «характерна риса радянської реклами полягала в тому, що вона була скоріше пропагандою певного способу життя, ніж рекламою у нашому сучасному розумінні цього слова» [215, с. 14]. Особливу увагу партійне і державне керівництво приділяло внутрішньому оздобленню крамниць і торгових відділів з включенням елементів політичної пропаганди. Спроби працівників її позбавитися, обмежившись «німою рекламою» табличок і цінників у залах, викликали бурхливі протести, погрози про неминуче покарання. У фейлетоні «Дипломати» з Торгсину» був жорстко розкритикований безпрецедентний випадок прийняття одноголосного рішення зборами колективу Київської обласної контори про відмову від розміщення на внутрішніх стінах крамниць портретів вождів партії та пролетарської революції, пропагандистських гасел [245, с. 3].

За версією газети «Комуніст», така пропозиція надійшла від комерційного директора контори Юхима Мстиславова, який задля збереження кількості відвідувань торгсинів представниками капіталістичних країн запропонував колегам уникати ситуацій, які давали б капіталістам привід звинувачувати радянську сторону в агресивності. «Чи можуть портрети вождів привабити до торгсинівських крамниць чужоземних капіталістів, дипломатів? Що вони скажуть, коли стіни торгсинівських крамниць будуть прикрашені портретами вождів пролетарської революції, які нагадуватимуть їм про завтрашній день? Як вони поставляться до того, що на стінах торгсинівських крамниць красуватимуться гасла: «До праці й оборони готовий». Або: «Ми — за загальне навчання!» Я запитую вас, чи зміцнюватиме це справу миру?» [245, с. 3].

Автор фейлетону І. Ільїн сповіщав про викриття цих фактів партійною комісією, яка прийняла рішення про «вчищення всіх переродженців і ворогів партії», яким він зажадав «суворої кари пролетарського суду» [245, с. 3]. Іншої думки були фахівці, які вважали, що на внутрішньому ринку рекламисти мали можливість відобразити героїку революції, індустриальні мотиви, але при оформленні робіт на зовнішній ринок повинні були врахувати «політичні уподобання тих посередників буржуазії, через яких надходять наші товари до чужоземного споживача» [248, с. 11].

Одним із основних чинників ефективності реклами є її мова. На думку української лінгвістки І. Б. Іванової, «принциповим для сучасного дослідження текстів реклами є врахування її сутності — спрямованості на колективного реципієнта, людину як споживача» [244, с. 11]. Всеохоплюючим і загальнодоступним у радянській Україні видом реклами вважалися оголошення в періодичних виданнях. Залежно від розрахунку на певну читацьку аудиторію, оголошення поміщали в щоденні газети, часописи, спеціальні фахові видання. Рекламні оголошення обласних відділень і В/О «Торгсин» друкувалися за певними схемами двома мовами: українською та російською [336, р. 35].

Всесоюзне об'єднання «Торгсин» повідомляло про можливості переказів з-за кордону, указуючи назви закордонних банків і країни розташування [170]. Одержувачам необмежених переказів пропонувався великий вибір краму у відділах Торгсину в будь-якому з 200 пунктів СРСР. В інших за змістом оголошеннях обласної контори читачам надавалися довідкові дані приймальних пунктів і детально роз'яснювався порядок обміну валюти та золота на харчові продукти та промислові товари [171]. Розраховані на найнижчий освітній рівень потенційного споживача, рекламні звернення стилістичною побудовою нагадували інструкцію. «Крамниці «Торгсину» видають товари на надхідну валюту з-за кордону на адресу одержувача через «Торгсин». Переказувати може всякий, у бажаному розмірі», — повідомляла газета «Вісті ВУЦВК» восени 1932 року [171].

Рекламними оголошеннями автори намагалися охопити щонайбільшу споживацьку аудиторію: «Торгсин» у своїх крамницях продає товари також і за золото–лом (різні вироби із золота, монети тощо), для цього Вам треба здати Ваше золото–лом у скупівні пункти «Торгсину» [171]. У рекламі, як і в діловодстві, найуживанішими мовними зворотами були «пункт з прийому», приймальні, скупівні пункти побутового золота й срібла в обмін на торгсинівські бони, тобто держава свідомо не припускала натяка на прямий еквівалентний обмін між скупником і продавцем.

Проста і доступна сприйняттю схема «золото — продукти» не потребувала декодування та додаткової інтерпретації. Вона тільки підказувала напрямок платоспроможному голодному споживачеві. Завдання радянських рекламистів полягало у складанні реклами Торгсину, здатної спонукати споживача до дій, потрібних владі. Низький рівень реклами свідчив про культурну і освітню підготовку рекламистів, які не брали до уваги гармонізацію інформації, її етнокультурний, національний, естетичний, етичний виміри [336, р. 35].

На якісній рекламі, яка мала звернути увагу власників коштовного каміння, наполягав у грудні 1933 р. заступник голови Правління В/О «Торгсин» М. Н. Азовський. У листі до керівництва харківської обласної контори він констатував, що відкриття прийому діамантів не виправдало сподівань і під загрозу потрапило виконання плану. Головне і необхідне, вважав М. Н. Азовський, «належним чином рекламувати прийом цього нового різновиду цінностей» [79, арк. 58].

Обмежені технічними можливостями, складачі оголошень користувалися різними за розміром і видом шрифтами, виділяючи певні слова і ключові фрази. Повідомлення про початок прийому срібла у грудневому номері газети «Вісті ВУЦВК» 1933 р. починалося промовистим текстом із виділенням слів «УВАГА! ТОРГСИН СРІБЛО» [173]. Художники вдовольнялися зображенням рекламованого предмету, через що інформація ризикувала залишитися зовсім непоміченою. Рекламознавці відзначали

низьку якість паперу, від якого залежав загальний успіх і добіркою якого завжди займались їх закордонні колеги [289].

Більшості оголошень, опублікованих переважно республіканськими та обласними газетами, бракувало загальноприйнятих прийомів, впроваджених світовою пресою. На рекламній площі «The Jewish Western Bulletin» поміщалося графічне зображення краму або малюнок, який нагадував про сезонність запропонованого розпродажу. Доречним вважалося надання переліку цін основних груп товарів. Рекламодавці часто відходили від кліше торгової марки, дозволяючи змінювати розміри та пропорції літер, прописуючи текст латиницею.

Радянські періодичні видання початку 1930–х рр. використовували рубрикацію, тематично систематизуючи матеріали, класифікуючи їх за змістом і розміщуючи тематичними групами. Завдяки цьому до номеру «Вістей ВУЦВК» від 27 грудня 1932 р. потрапила інформація з натяком на наявність продовольчого дефіциту в столиці радянської України. Редакція газети використала простий прийом суміщення в одному блоці реклами Торгсину і повідомлення про посилення репресій щодо спекулянтів продуктами сільського господарства та предметами масового вжитку. За публікацією постанови ЦВК і РНК УСРР про зміни в статті 127 Кримінального кодексу в бік збільшення міри відповідальності на виконання постанови від 22 серпня 1932 р. «Про боротьбу зі спекуляцією» була розміщена реклама Харківської обласної контори «Торгсин», яку публікували далеко не в кожному номері [172]. Таким чином напрошувався висновок, що зимою 1932/33 р. в умовах суттєвого погіршення харчового забезпечення спекуляція складала конкуренцію торгівлі торгсинів.

Оцінка споживачами роботи торговельної мережі майже не висвітлювалась у пресі. Укладачі рекламної продукції «Торгсину» іноді прибігали до маніпулятивної технології, коли в рекламних виданнях позитивні відгуки респондентів подавалися в цитатах листів, складених від імені вигаданого персонажу, або з використанням документів, які не були

прямими «відгуками вдячних покупців». Так, автори проспекту «Торгсин СРСР» у 1934 р. сповістили, що, незважаючи на відносно нетривалий термін роботи, Торгсин через високу якість широкого асортименту товарів завоював поміж своїх клієнтів велику популярність. Рациональна постановка справи, за прикладами найкрупніших торгових фірм і найкращих універмагів Європи та США, дозволила мінімізувати витрати та максимально обмежити терміни виконання замовлень. Підтвердження акуратного виконання Торгсином товарно–грошових доручень наводились у витягах із листів семи респондентів. За формою і змістом лист дописувача із м. Чудніва Калмана Крупніка виглядав звичайною розпискою, яку за правилами пересилки були зобов'язані залишати клієнти [167, с. 4].

Вимоги Правління В/О «Торгсин» до зовнішньої реклами завжди стосувались якості оформлення вітрин. Підбір і розстановка продуктів, освітлення вітрини оцінювалися в актах контролю роботи крамниць. Бригада уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР під час перевірки крамниці у м. Кременчуці була неприємно здивована станом вітрини одного з кращих периферійних відділень харківської обласної контори. «Вітрини, що знаходяться всередині крамниці, а також всі дзеркальні полицки та скло забруднені мухами, у вітрині засиджений мухами крам. Абсолютно не використані величезні можливості влаштування вуличної вітрини» [17, арк. 16]. Випадки занедбаності, відсутності уваги були непоодинокими і фіксувалися в актах обслідувань майже всіх периферійних крамниць. Натомість взірцевою була вітрина головної торгсинівської крамниці, розташованої у центрі Харкова.

У документальній двотомній повісті «Ворог народу», яка здобула першу нагороду конкурсу Українського літературного фонду ім. Івана Франка в Чикаго 1967 р., українські письменники Олена Звичайна та Михайло Млаковий (за справжнім прізвищем — подружжя Джулів) майстерно порівняли вітрину достатку з навколишнім безладом і суцільним лихом, викликаним голодом. «А в самому центрі цього харчового багатства,

як справжній господар становища, як пан над панами, ясніло білесеньке борошенце з червоною етикеткою "000"» [242, с. 282].

Автори твору використали сюжетно–стилістичний прийом, який дозволив акцентувати увагу на певних деталях, що викликало чуттєву реакцію читача. Схожі засоби вживали радянські плакатисти, спокусливо зображуючи продукти в обрамленні щасливих облич сучасників. Робота не вимагала від художника великого творчого напруження в пошуку образного вирішення теми, коли було достатньо максимально точно, у деталях скопіювати зовнішній вигляд рекламованого об'єкту. У цьому рекламисти наблизилися до «творців закордонної масової буржуазної реклами», яку піддавали критиці як продукт конкурентної боротьби [271, с. 10]. Переважно такі плакати замовлялися зовнішньоторговельними організаціями і були розраховані на закордонного платоспроможного споживача.

З поліпшенням ситуації з наявністю харчів у продуктових магазинах у 1934–1935 рр., а звідси падінням інтересу покупців до асортименту торгсинів, персонал крамниць значно менше уваги приділяв якості оформлення вітрин. Особливо це стосувалося сіл і райцентрів, куди підвоз краму завжди був ускладненим. Завідувачам торговельних точок на місцях часто дорікали на зовнішній стан крамниць. Заслухавши доповідь керуючого обласної контори про виконання плану в квітні–травні 1935 р., Харківська міська експортна нарада рекомендувала «з метою підвищення культурного обслуговування покупців підсилити роботу в області реклами, художнього оформлення вітрин, прилавків, полиць» [89, арк. 26 зв.].

Сутність торгсинівської торгівлі не завжди була зрозумілою мешканцям периферії. Необізнаність радянських покупців задовольняли роз'ясненнями, використовуючи можливості радіомовлення [8, арк. 53]. На початку 1930–х рр. радянська влада вбачала в радіо впливовий технічний засіб і намагалася охопити мережею якнайбільшу аудиторію міст і сіл України. Радіомовлення виконувало державні завдання з агітації, пропаганди та організації мас, допомагало обслуговуванню суспільно–політичних і

господарських кампаній [221, с. 80], зокрема роботі торгсінів. Проте така реклама мала суттєві недоліки. Вузьке використання пропагандистських методів, механічна підміна радіо оголошеннями рекламної роботи, не дозволили повною мірою використати наявний творчий і технічний потенціал.

Заохочувальна реклама часто не досягала очікуваного ефекту і навпаки завдавала моральної та фізичної шкоди через відчуття неповноцінності у голодних споживачів. Сформований внутрішній протест виливався в зразки «чорного гумору». Неупереджене ставлення споживачів до торгсінів простежується на прикладах народної творчості, які передавалися з вуст у уста не одним поколінням українців. І. Бугаєвич пережив голод у районному центрі Диканька на Полтавщині. У спогадах він навів текст розповсюдженої в Україні співанки «Чи ви чули про «Торгсіна», І що значить той зворот? «Товарищі! Революція гине — Сталін істребляє народ!» [188]. Таке «розшифрування» назви суворо каралося радянською владою. У колекції документів Володимира Маняка на сайті НРЕС зберігається лист колишньої студентки Харківського індустріально–технологічного технікуму громадського харчування К. Н. Гребеніченко, яка в 1989 р. повідомила журналіста про арешт і розстріл органами ДПУ свого колеги у Харкові в 1933 р. [132]. Уродженець с. Курмани Недригайлівського району Д. Г. Білоус через голод опинився у дитячій трудовій колонії Антона Макаренка в Харкові. Хлопчиною він на все життя запам'ятав почутий «міський російськомовний фольклор щодо сумнозвісних торгсінів» [194, с. 203].

Недоліки в рекламній роботі були притаманні не лише мережі Торгсину. Як відзначав у 1932 р. часопис «Внешняя торговля», за дванадцятирічну практику зовнішньої торгівлі реклама так і не стала її складовою частиною, функціональним елементом оперативної роботи торговельних підприємств [266, с. 5].

У структурі всіх об'єднань Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР існували сектори торгової пропаганди. Робота з її проведення поділялася на

три основні частини: попередню підготовчу, практику здійснення реклами і з'ясування її ефективності [266, с. 6]. Проте розповсюджене між рекламодавців невірне твердження «про рекламу згадують тільки тоді, коли справи рухаються погано», заважало ефективній роботі на всіх її стадіях. Хибним було адміністративне ведення рекламної справи. Дуже багато часу займало складання і затвердження рекламних планів. Ще гіршими були справи із своєчасним виділенням усіх коштів на рекламну роботу, затвердженням кошторису і отриманням керівниками прав самим проводити рекламні кампанії на місцях. Багато перспективних напрямків роботи так і залишилися нерозробленими. Не бездоганною була і якість виготовлення рекламних засобів: текстів, плакатів, брошур [336, р. 36].

Наскільки дієвою була реклама «Торгсину», могла показати систематизація даних, отриманих при вивченні ринку. З'ясування ефективності реклами — завдання досить складне, а найбільш правдиві результати можливо було отримати за підсумками рекламних кампаній кількох років [266, с. 5–7]. У 1932–1933 рр. рекламісти Торгсину вирішували негайні задачі, а зі зменшенням мережі після 1933 р. все менше приділяли увагу дослідженню ефективності реклами. Голод був основним регулювальним фактором, який вплинув на відвідуваність крамниць.

У травні 1932 р. зі столичного Торгсину почали надходити тривожні звістки про критичне зменшення чужоземних відвідувачів крамниць — до 2—3 % від звичайної кількості споживачів [25, арк. 7]. І це в Харкові, де були зосереджені консульства, торговельні представництва, великі підприємства, які запрошували технічних спеціалістів із капіталістичних країн. Ситуація погіршилася в 1933 р. Розвідниця, за сумісництвом співробітниця консульства Республіки Польща в Харкові, Ольга Осмульська 16 лютого 1933 р. інформувала польську сторону, що «брак предметів першої необхідності на ринку і в крамницях змушує населення віддавати свої залишки срібла чи золота до «Торгсину», який переповнений населенням.

Переважно люди купують борошно чи хліб. Часто перед «Торгсином» можна бачити торгівлю хлібом, купленим в «Торгсині» [142, с. 480].

Катастрофічне становище, коли головним питанням для більшості населення було здобуття шматка хліба, зберігалось протягом тривалого часу по всій Україні. Про це свідчив у річному звіті 4 грудня 1934 р. німецький консул в Одесі, підкреслюючи, що ситуація «істотно вирізняється від тієї картини, яку змальовує радянська пропаганда» [113, с. 325]. Фотографічне свідоцтво черги голодних радянських покупців у Харкові залишив австрійський інженер А. Вінербергер [333].

Проте визнати об'єктивні причини виникнення ситуації навколо торгсинів не насмілювалися навіть контролюючі органи, зводячи причини до «викривлення класової лінії». «Спекулянт витіснив із крамниць «Торгсину» чужоземця–покупця, були створені в центрі міст колосальні черги у дверей крамниць «Торгсину» за борошном, тим самим в очах чужоземця, який заходив у крамницю «Торгсину», [працівники] дискредитували і кидали пляму на нашу дійсність, яка відображалась у кривому дзеркалі «Торгсину», фігурувало в акті перевірки мережі торгсинів у Харкові в травні 1932 р. [25, арк. 8].

Таким чином, рекламна діяльність ВУК «Торгсин» як складова частина реклами НКЗТ СРСР на початку 1930–х рр. перебувала на початковому етапі розробки. У виборі напрямків і форм впровадження реклами Всеукраїнська контора підпорядковувалась вказівкам центрального апарату об'єднання. Керівництво рекламною роботою обласних контор покладалося на сектор Інформації та пропаганди В/О «Торгсин». Розбудовою рекламної роботи, виготовленням коштовної рекламної продукції займалися створені НКЗТ СРСР у 1920–1930–х рр. установи, які розміщувались у Москві.

Правлінням об'єднання було затверджено виконане у стилі конструктивізму графічне зображення торговельної марки «Торгсин», покликане привернути увагу і активізувати споживача, стимулюючи до покупок. Її використання в рекламній роботі стало об'язковим.

Невміле поводження з рекламним інструментарієм недосвідчених спеціалістів обласної контори, втручання у форму і зміст оголошень керівництва В/О «Торгсин» відсувало рекламу на другий план роботи. Практично, вона виконувала допоміжну функцію, сприяючи «мобілізації побутових коштовних надходжень». Потенціал і можливості рекламної роботи залишилися недооціненими керівництвом обласної контори, що обмежило її розвиток.

У дослідженні проаналізовано зміст і мову рекламних оголошень. Оголошення подавались українською та російською мовами. За стилем рекламні тексти наближались до ділової мови.

Ефективність рекламної роботи не вивчалась запроваджувачами. Публікації скупих за обсягом і змістом рекламних оголошень задовольняли керівництво обласного Торгсину. Проте основні користувачі торгсинівським обміном — українські селяни — про існування та специфіку роботи Торгсину дізнавались від сусідів, родичів, знайомих.

Торгсинівська реклама спадкувала методи агітації, пропаганди, які у попередньому десятилітті набули сталих матеріальних форм і мали виразний або прихований ідеологічний підтекст. Оформлення торгових залів портретами більшовицьких лідерів, радянськими пропагандистськими гаслами було однією з головних вимог влади до працівників Торгсину. Дискусії в колективах стосовно доречності політичної пропаганди на стінах крамниць рішуче придушувались, незгодні піддавались гонінням.

Зовнішня реклама, яскраво оформлені вітрини крамниць на тлі повсюдного зубожіння порушували гуманістичні моральні норми, підривали довіру до радянського ладу і викликали реакцію суспільства. Критика розцінювалась владою як антирадянська пропаганда, тому помічених у висміюванні репресували каральні органи.

3.3. Категорії споживачів Торгсину

Новостворена мережа крамниць торгсинів від початку була зорієнтована на обслуговування чужоземців і дипломатичних представництв. Довкола відкритої в серпні 1931 р. валютної крамниці в Харкові ходили чутки, що магазин «Торгсин» буде продавати товари за інвалюту радянським громадянам. Через це одержувачі валютних переказів з-за кордону відмовлялися від одержання радянських карбованців і вперто наполягали на видачі їм валюти, про що Всеукраїнська контора «Торгсин» сповістила московське керівництво. «Якщо до цього часу ми могли переконати нашу клієнтуру в тому, що їй інвалюта не потрібна, так із відкриттям магазину «Торгсин» нам це ніяк не вдається, і ми, певно, змушені будемо виплачувати по всім без винятку переказам готівкову валюту», — зауважили торгсинівці про ситуацію в Держбанку [291, с. 49–50]. У відповіді з Москви керівництво В/О «Торгсин» дозволило у випадках, коли одержувач погрожував повернути валютний переказ відправникові, переказувати гроші на валютний рахунок «Торгсину». Офіційний дозвіл радянським громадянам на грошові операції в «Торгсині» був наданий 18 вересня 1931 р. [291, с. 49].

Одержувачами грошових переказів були переважно громадяни, родичі яких жили за кордоном. З неофіційних джерел вони дізнавалися про голод в СРСР і допомагали рідним, використавши банківську систему та поштовий зв'язок. У 1932–1933 рр. до окремих відправників переказів долучилися закордонні благодійні організації, які намагалися фінансовою підтримкою максимально охопити голодуюче населення.

Особливою категорією, яка привернула до себе увагу та змусила радянську владу вжити невідкладних репресивних заходів, були німецькі колоністи. На їх численні прохання з Німеччини до торгсинів почали надходити посилки з продуктами харчування та грошові перекази, які отримали назву «гітлерівської допомоги». За даними зведеного оперативного звіту ВУК «Торгсин» за 1934 р., надходження грошей до Харківської області

з Німеччини займало друге місце від загалу. Кількість переказів склала 2931 (15,3 %) на суму 29 683 карбованці (10,5 %) [7, арк. 7].

Рішуче налаштована керівна партійна верхівка мала намір покласти край грошовій допомозі з Німеччини. Постановою «Про німецьку кампанію голоду», затвердженою опитом 25 липня 1934 р., Політбюро ЦК ВКП(б) доручило комісії у складі наркома закордонних справ, керівників Держбанку і Торгсину зробити конкретні пропозиції про заходи щодо затримання грошових переказів із Німеччини, спростувати заяву німців про угоду з Торгсином у пресі та на радіо [134, с. 549].

У газеті «Харківський пролетар» був опублікований відкритий лист колгоспників, які виступили категорично проти «зухвалої наклепницької кампанії гітлерівців проти СРСР про «голод» і «жах», що ніби переживають німці в Радянському Союзі» [111, с. 3].

Державне керівництво СРСР усіма можливими засобами намагалося завадити «гітлерівській допомозі». Відповідні доручення були направлені Правлінню В/О «Торгсин», яке підготувало директиви обласним конторам. Таємний лист стосовно заборон в обслуговуванні німецьких колоній обговорювався на зборах керуючими обласних контор ВУК «Торгсин» 2 серпня 1934 р. Прийнята ухвала була розглянута нарадою директорів крамниць харківської обласної контори. Про це цілком таємним листом від 8 серпня 1934 р. до В/О «Торгсин» сповістив керуючий обласною конторою М. А. Дворін. У листі був наведений висновок наради: «Повідомляємо, що в місцевостях нашої області, які обслуговуються, німецьких колоній немає» [83, арк. 65].

Поява перших німецьких колоній на території Харківщини наприкінці XIX століття пов'язана з міграцією етнічних німців переважно з території Таврійської губернії. Переселенці зберігали знання німецької мови, дотримувались усталених звичаїв і традицій. Займались землеробством, скотарством, ремісництвом. Реєстр селищ національних меншин України за 1925 рік включав населені німцями колонії Харківщини, такі як Тавежня,

Судиха, хутір Кам'яний Великобучківського району Красноградського округу, Африканівка, Григор'ївка, Гусарівка, Дубово, Лачиново, Наумівка, Нова Іванівка, Нова Петрівка, Рижово Барвінківського району, Горохівка Одрадівського району [137]. За даним Всесоюзного перепису населення 1926 р., на Харківщині німці проживали у Аполонівській, Велико-Коломицівській, Жовтнянській, Іванівській, Катеринівській, Новодмитрівській, Куцоганебнівській сільрадах Сахновщинського району [136, с. 138]. Католики, лютерани, меноніти підтримували зв'язок з історичною батьківщиною і в голодні роки чекали на допомогу релігійних громад.

Навіть невеликі грошові перекази (5–10 німецьких марок) давали змогу купити продукти першої необхідності. Репресована шкільна вчителька О. М. Радченко, яка пережила Голодомор на Харківщині, 24 жовтня 1932 р. записала у щоденнику, що на три долари сім'я купила в торгсині 6 кілограмів пшеничного борошна, 2 кілограми цукру, 3–4 кілограми рису, кілограм манної крупи [160]. Намагання мешканців німецьких колоній отримати грошову і продуктову допомогу наштовхнулись на заборони та репресії.

Наймасовішою категорією радянських громадян — користувачів торгсинів були утримувачі коштовностей, зібраних в умовах дорадянського вільного ринку. «Монети дореволюційного карбування» нарівні з золотим ломом були бажаною сировиною приймальних пунктів, про що повідомлялось у всіх рекламних оголошеннях. Царські золоті червінці вважались твердою валютою, яку тезаврували в сім'ях заможних селян, кваліфікованих робітників, міської інтелігенції.

Корисними для реконструкції подій, пов'язаних з торгсинівською торгівлею, є художні твори українських письменників, які були очевидцями особистих трагедій. Як відзначає О. Л. Рябченко, художня література досить вірогідно відтворює соціальне середовище і морально-психологічну атмосферу часу [311, с. 22]. Створені на основі типових сімейних розповідей,

художні твори дозволяють не лише відтворити події, а й показати мотивацію, психологічний стан людей, які вимушені були користуватися торгсинами.

Зокрема, героїня оповідання І. М. Чинченка «Втрачене золото» переповіла показову історію появи золотого запасу сім'ї. За царату її чоловік мав прибуткову адвокатську практику. Захищав у судах усіх, хто звернувся за його заступництвом, — селян, робітників, студентів, купців, поміщиків. Заощаджені кошти подружжя вклало в невеличкі зливки золота. Їх вдалося переховати вдома в роки Першої світової війни та всіх політичних змін. Коли голод торкнувся родини, вони вимінювали золоті та срібні речі на продукти в «Торгсині». Чергове відвідування крамниці скінчилося обшуком помешкання та арештом господаря [323, с. 4].

Художні замальовки побаченого навколо харківського Торгсину закарбувалися у творах українських письменників. У документальній двотомній повісті «Ворог народу» автори оповідь про голод супроводжували описом головної крамниці «Торгсин», що містилася на центральному майдані [242, с. 282].

Письменниця Ольга Мак (Ольга Нилівна Петрова, удова репресованого вченого—мовознавця В. О. Дорошенка) відверто згадувала Харків 1933 р. «як щось таке подібне до величезної могили, де половина людей ще живе, а половина людей вже мертва» [197, с. 103]. Сюжет повісті «Каміння під косою» побудований навколо коштовностей, які в умовах штучно створеного голоду є чи не єдиним засобом врятувати життя. У діалозі шляхетної українки Лідії Сергіївни Чернявської зі спасенним сільським підлітком Андрієм письменниця розмірковує про роль, відведену торгсинам радянською владою [272, с. 146]. На її думку, обмінні пункти торгсинівських крамниць слугували становленню тоталітаризму. Змушені виживати, українці не замислюючись робили внесок у зміцнення режиму, забувши про національну гідність і державну незалежність.

У реальному житті селяни майже не вдавалися до роздумів про використання сталінським режимом зібраних селянських коштів.

Домінуючим у голодних людей було прагнення за будь-що здобути харчові продукти. Селяни не завжди усвідомлювали різницю між спеціалізацією точок, у яких можна було виміняти продукти. Згадуючи Голодомор, мешканка с. Печеніги Печенізького району Харківської області Є. П. Грищенко порівняла торгсин з ломбардом, «куди здавали люди золото та срібло» [97, арк. 73]. Відповідно, ломбард і торгсин асоціювалися з вікном видачі, яке дозволяло вижити в надзвичайних умовах крайнього голоду.

Згідно затвердженого 1929 р. УЕН типового статуту, ломбард створювався, «щоб надати біднішій міській людині змоги користати з доступного та дешевого кредиту» [122, с. 250]. У звіті харківського ломбарду за 1934 р. клієнти за соціальним станом розподілилися так: робітники — 50 %, службовці — 45 %, студенти, військові, інваліди, пенсіонери — 5 % [70, арк. 3]. Відзначалося, що соціальний стан клієнтів, порівняно з попередніми роками, не зазнав змін. Отже, низький рівень прибутків при постійному підвищенні потреб у купівлі продуктів в умовах карткової системи зблизили основну масу робітників і службовців. Налаштовані на прямий обмін цінностей, селяни оминали ломбард, обираючи торгсини.

Дмитро Соловей протягом 1947–1948 рр. опитав представників української інтелігенції, які пережили голод у радянській Україні та після Другої світової війни опинилися в британській окупаційній зоні на території Німеччини. На запитання, що стосувалися відвідування торгсинів, відповіли 119 українців, близько 50 з яких були професорами та доцентами вишів [234, с. 68]. Д. Ф. Соловей систематизував отримані відповіді. Виявилось, що 43 особи з різних причин не користувалися торгсинами, 11 на запитання не відповіли. З тих, хто відповів стверджувально, золоті коронки зубів і зубні протези здали торгсинівським приймальникам 16 осіб (13,4 %), шлюбні золоті обручки 4 особи (3,4 %), натільні золоті хрести — 6 (5,1 %), оклади з образів — 2 (1,7 %), срібні речі — 9 (13,4 %). Різноманітні коштовності, такі, наприклад, як сережки, колекцію старих монет, ланцюжки, годинники, портсигари, брошки, ложки, виделки, здали 28 осіб (23,4 %). Таким чином,

переважна більшість (54,6 %) висококваліфікованої інтелігенції вимушена була користуватися крамницями, майже 26 % не мали для того коштів, 10,1 % опитаних мали і не послуговувалися торгсинами [234, с. 69].

Окремо 41 особа із 119 відповіла на запитання, чи втратила вона від голоду близьких родичів, які проживали в сільській місцевості. Як з'ясувалося, 1932–1933 рр. померли батьки, матері, брати, сестри у 26 опитаних, що склало 63,4 %. [234, с. 69.]. Відомий український математик Х. С. Рябокінь, який у 1930–ті рр. працював у Харківському державному університеті, розповів історію померлої від голоду сім'ї сестри Орини, якій він не зміг допомогти вижити [317, с. 55–57]. Отже, висококваліфікована українська інтелігенція хоч і купувала продукти в торгсинах, не мала змоги їх надіслати рідним, щоб зберегти від загибелі.

«Селянство, як правило, не користувалося «Торгсином», бо воно не мало чого туди нести» [234, с. 68], припускав Д. Ф. Соловей на підставі спогадів Павла Лютаревича [267, с. 82] і власних спостережень. Не маючи цінностей, мешканці сіл намагалися врятуватися, відшуковуючи золото у давніх похованнях заможних людей, переважно священників, яких ховали з великими золотими або срібними хрестами. Пограбування поховань інколи закінчувалося сварками між могильних злодіїв. «У той час мало лишилося на Україні таких могил не торкнених», — вважав він [234, с. 70].

Отже, на думку Д. Ф. Солов'я, серед відвідувачів торгсинів, які здавали цінності в обмін на харчові продукти, переважали містяни, які мали цінні заощадження. Такий висновок мав певні вади з об'єктивної причини. Проведене дослідження ґрунтувалося на представленій нерепрезентативній вибірковій сукупності, яка не давала можливості узагальнити отримані результати. Опитували інтелігенцію, переважно викладчів вишів, які були незадоволені становищем в СРСР і в умовах Другої світової війни обрали Захід шляхом порятунку від більшовизму. Неохопленими виявилися соціальні групи переважно старшого віку, які встигли накопичити певні статки за часів царату і мали змогу скористатися ними в торгсинах. Учений

також не представив вікові категорії опитаних, що видається суттєвим при аналізі результатів дослідження.

Беручи до уваги соціально–економічні умови початку 1930–х рр., очевидно, що радянська влада відтіснила від джерел поповнення матеріального добробуту категорії «колишніх людей» і суттєво вплинути на склад споживачів Торгсину вони не могли. Те саме стосувалося непманів, які перебували на обліку радянських спецслужб, зазнали гонінь і репресій, через що всіляко намагалися приховати свій матеріальний стан [218, с. 98].

Отже, як зазначив С. В. Кульчицький, «держава розраховувала в обмін на хліб одержати побутове золото не тільки від невеликої кількості непманів і «колишніх людей», а й від багатомільйонного селянства, серед якого в основному осіли вилучені з обігу в 1914 р. золоті монети царського чекану» [262, с. 280], тому черги з відвідувачів торгсинівських крамниць складалися переважно з селян.

Таку позицію підтверджують висновки науковців, здійснені на їх власному досвіді. Спостерігаючи за ситуацією навколо крамниць, М. Вербицький припускав, що «чужоземців у Харкові не було, крім кількох невеличких консульств. Але «Торгсини» відкрито в усіх найменших містах, навіть у деяких більших селах, де чужеземців навіть ніколи не було» [212, с. 93]. К. С. Кононеко вважав, що «головне завдання колективізації – здобути для індустріалізації Росії хліб коштом утримання українського селянства на півголодному існуванні» [253, с. 17].

У перших новітніх наукових розвідках В. І. Марочко переконливо довів, що діяльність «Торгсину» в умовах штучно створеного голоду була спрямована на викачку цінностей переважно з селянських родин [279, с. 90–103.]. О. О. Осокіна, аналізуючи діяльність «Торгсину» на території СРСР, підкреслила, що в 1932 р. сільське населення, в першу чергу України, пережило жахливий голод. Селян штучно обрали категорією, яка мусила поповнити золоту скарбницю держави. «Саме в 1933 році Торгсин, який на початку був підприємством виключно міської та портової торгівлі, став

селянським» [291, с. 94]. Дослідниця О. Ю. Мельничук уточнила, що за рахунок українського селянства «найвдалішими» були 1932–1933 рр. діяльності «Торгсину» [283, с. 281–283].

Активна торгівля борошном і хлібопродуктами, просування приймальних пунктів побутового золота в села підтверджуються статистичними даними, документами архівів.

За попередніми підсумками Всесоюзного перепису 1926 р. сільське населення в Україні склало 236333632 особи або 81,8 % загалу [136, с. XIII]. У сільськогосподарських районах цей показник був ще вищим. На Харківщині сільське населення склало в Ізюмському окрузі 96,9 %, Кременчуцькому окрузі 89,1 %, Куп'янському окрузі 95,8 %, Полтавському окрузі 87,1 %, Сумському окрузі 86,8 %. У густонаселеному Харківському окрузі сільське населення склало 64,5 %. Цей показник був досить високим для промислової Харківщини. Нижчим був відсоток сільського населення Київського округу 63,7 %, значно нижчим Одеського округу — 50,5 % [136, с. XIII].

Утім не лише особливості заселення сільської місцевості України переважно хліборобськими господарствами були визначальним фактором організації торгсинівської торгівлі. Важливу роль відіграли політичні чинники. Доступними засобами радянські пропагандисти спотворили соціальний портрет українського хлібороба, наприкінці 1920–х рр. вигдав образ потенційного ворога «куркуля», який нібито щосили намагався шкодити заходам радянської влади [227, 51–52]. Саме куркуль став на заваді індустріалізації, приховав цінності від держави. Така «логіка» ошуканства виправдовувала будь-які надзвичайні заходи: розкуркулення, конфіскації майна, позбавлення селян волі і політичних прав. На «викачку» цінностей з українських сіл як виконання необхідного і цілком доцільного завдання керівництво держави налаштовувало працівників Торгсину. Представник НКЗТ СРСР Д. Г. Євсєєв по завершенню інспекторської поїздки в Україну, у листі від 15 липня 1933 р. керуючому ВУК «Торгсин» Й. П. Львову, висловив

позицію працівників українського Торгсину щодо виконання плану III кварталу. Вона полягала в тому, що «найпершу увагу потрібно приділяти селянству, яке зараз приносить приховане на чорний день золото, і якщо ми, мовляв, не зуміємо його взяти, так з новим врожаєм воно від нас зовсім упливе» [20, арк. 222]. Підтримуючи таку думку, з метою швидкої концентрації валютних цінностей Д. Г. Євсєєв пропонував наблизити специфічні торговельні точки до села [20, арк. 222].

Спогади постраждалих від голоду переконливо засвідчують, що українське селянство через неспроможність прогодувати сім'ї створювало черги до торгсинів. Очевидець Голодомору, колишній мешканець с. Великий Бобрик Краснопільського району Харківської області А. Г. Косарев вказав на торгсини як останню надію на виживання. «В кого було золото, ті за золото купували в Торгсині харчі і спасалися від голодної смерті, в кого не було золота, ті помирали» [302, с. 197]. Сукупність двох ключових факторів порятунку від голоду визначила у спогадах Є. А. Головченко, яка десятирічною дівчинкою проживала в с. Маслівка Чугуївського району Харківської області: близькість розташування домівки від міської крамниці і наявність царських монет. Сім'я Головченків чітко розуміла штучний і несправедливий характер обміну, «адже в той час було поставлено завдання забрати в голодного населення золото, срібло, на яке можна було одержати якийсь кілограм борошна в особливому магазині — «торгсин» [189, с. 262].

Соціальний склад клієнтів харківського Торгсину вирізнявся строкатістю і спочатку включав представників усіх верств населення. Співробітники закордонних консульств, чужоземні спеціалісти, яких у Харкові було чимало на початку 1930-х рр., поступово залишили «Торгсин» і в подальшому обслуговувалися в «Інснабі» [279, с. 100]. Їх місце зайняли голодні, знесилені селяни. На це звернули увагу працівники нижньої ланки харківського універмагу № 1 і поділилися побаченням з членами комісії з чистки персоналу в 1932 р.

Приймальниця Левітан була стурбована змінами та пропонувала керівництву врахувати наплив сільської клієнтури. «Я вважаю, що ми на сьогоднішній день обслуговуємо публіку зовсім не культурно. Незважаючи на те що ми нібито повинні були мати справу з чужоземцями (про це свідчить назва — «Торгсин»), насправді виходить зовсім навпаки, що ми обслуговуємо селян. І ось уявіть, як ми можемо працювати, коли вони приходять і просто так лежать на підлозі, про що своєчасно доповідала тов. Леонт'єву, щоб розставили які-небудь лавки, виставили глечики або графини з водою, щоб це було культурно, але до сьогодні, як відомо, нічого не змінилося» [26, арк. 291]. Її колега, рахівниця приймального пункту золота № 1 О. Л. Дербарендінгер, згадала про наплив селян напередодні Великодня, коли крамниця вимушено працювала до 22:00 [26, арк. 42]. Директор Є. А. Леонт'єв відреагував зверненням до харківської обласної контори, вказавши на виниклу необхідність через черги відкрити за межами універмагу кілька пунктів з прийому золота [26, арк. 186].

Вирушали до торгсинів ті селяни, які мали золотий запас. Як згадував у 2007 р. мешканець с. Калинівка Кегичівського району Харківської області М. І. Косенко, «у місті не було так голодно, але там давали хліб по картках. Купити у місті поїсти не було за що. А ось обміняти, тільки на золото, срібло, можна було в місті і районі в магазинах торгсин» [95, арк. 38].

Широкий вибір харчів на полицях бентежив пересічного покупця, згадувала мешканка Миргорода Г. П. Супруненко, сім'я якої вижила завдяки знайомству з працівником торгсину [191, с. 32].

Наважуючись на поїздку до торгсину, селяни збирали рештки цінностей, дістаючи їх зі схованок та буквально знімаючи з себе. У спогадах про Голодомор мешканець с. Караван Нововодолазького району Харківської області І. Я. Галушко у 2008 р. навів приклад своєї сім'ї. Коли не залишилося нічого їстівного, батько наказав матері і бабусі зібрати фамільні дукачі, хрести та намиста і повіз їх до Харкова, щоб виміняти на хліб у торгсині [96, арк. 31 зв.]. Мешканка с. Скибинці Миргородського району М. М. Мащенко

також свідчила, що дукачі врятували її від голодної смерті. Вона працювала на цегельному заводі, але заробленого на харчування не вистачало. М. М. Мащенко вимушена була виміняти на хліб у торгсині останню цінність. «А як не стало дукачів, то я опухла на роботі», — згадала вона [186, с. 199]. Дукачі, відомо, були стародавніми українськими жіночими прикрасами, які традиційно дарувалися жінці на честь народження дитини та виконували роль амулетів [217, с. 130]. Зданий в торгсин натільний хрест, який мав для українців особливе сакральне значення, так само став одним із символів Голодомору.

Скрута і голод притягували до крамниць пересічних людей, які не мали коштів, але сподівались отримати пожертву від заможних відвідувачів. Восьмирічним хлопцем І. М. Бринза, сім'я якого приїхала з Харкова до Сахновщинського району, біля торгсину разом з братом шукав прихистку від голоду. Доброчесний громадянин пригостив їх хлібом і дав пораду їхати в Росію. «Там голоду немає. Я щойно повернувся звідти» [187, с. 186]. Він мав рацію. Зовсім інші враження виникали у московських школярів, героїв біографічного оповідання «Исчезнувшие слова» дитячої письменниці В. Т. Кукінової. Вони часто навідувалися до одного з центральних торгсинів, у якому розглядали імпоршне взуття, вбрання і новеньку дорогу фотокамеру. Карткова система внесла в їх життя чимало обмежень, проте голоду в Москві не було і з їди дітей цікавили делікатеси [254, с. 131].

Глибокі переживання, які часом призводили до фатальних наслідків, охоплювали їх однолітків в Україні. Про трагічну долю сім'ї розповіла колишня вчителька школи м. Миргорода Т. І. Кійко. Її старша сестра намагалася поміняти в торгсині сережки та хрестик, які залишилися від померлої від голоду матері. Простоявши в черзі дві доби, дівчина заснула, а коли прокинулася, то зрозуміла, що її цінності викрали. Від хвилювання вона померла на місті [191, с. 20].

Звертання до торгсинів як останньої надії на порятунок потребувало від пересічного клієнта прийняття морально нелегкого вибору і в багатьох

випадках супроводжувалося внутрішнім конфліктом. Роздуми вінничанки Оксани, коли вона вирішується жертвувати золоті зубні коронки, щоб прогодувати трьох маленьких дітей, навів Зосим Дончук у романі «Прірва» [235, с. 305–307]. У передмові збірника, присвяченого ювілею З. І. Дончука, письменник Анатоль Галан (Анатолій Васильович Калиновський) підкреслив типовість ситуації. «Під тиском голоду, ця дружина йде до дантиста й просить зняти в неї золоті коронки з зубів, аби за них щось купити в «Торгсині». Перебільшення? Згущення фарб? Аніскільки!» [220, с. IX].

У вимірі селянських родин вартість золота нерідко переважувала ціну здоров'я або людського життя. Незначні заощадження, сховані «на чорний день», вважалися недоторканими, і голодна людина в умовах постійних усебічних небезпек не наважувалася порушити забобонів, навіть за прямих загроз існуванню. Про золото, яке могло врятувати життя, розповіла колишня мешканка с. Таранівка Олексіївського району Харківської області Л. Я. Свічкарь. Сім'я з чотирьох дорослих і трьох дітей користувалась не малим господарством. Коня, двох корів, овець відібрали місцеві активісти. Коли їстівного не залишилося, померли дід і молодша онучка. Якось молодша сестра Л. Я. Свічкарь під час гри знайшла вузлик золотих монет. Мати зуміла виміняти за одну монету пуд манної крупи, завдяки чому вижили. Решту відібрала бабця і сховала, закопавши у дворі. Вузлик так і не знайшли, «бо вона померла від горя, не видавши таємницю» [98, арк. 54].

Наявність родинних запасів цінностей, як і їх походження, завжди вважалися сімейним секретом. Зберігачами цінностей були дорослі члени родини. Дітям інформація про золотий запас доводилась у крайніх випадках і подавалася з обмеженнями у дещо спотвореній, зрозумілій віковій категорії формі. Мешканка с. Кун'є Ізюмського району Харківської області А. Г. Шевченко, якій улітку 1932 р. виповнилося п'ять років, пригадала, «як одного дня мати пішла в садок копати коріння та викопала шкатулку із золотом. Наступного дня батько поїхав у Ізюм та виміняв золото на борошно. Так і вижили» [94, арк. 205]. Казковість сюжету, почутого від дорослих,

пояснюється віковою категорією дівчинки та посадою батька, який працював головою колгоспу і був вимушений приховувати відомості про майновий стан сім'ї.

Особливими можливостями в обслуговуванні Торгсином користувались відповідальні працівники центральних партійних і державних органів. Радянська номенклатура нерідко в особистих цілях послуговувалася панівним станом у суспільстві, перетворивши торгсини, за виразом українського дослідника М. С. Дорошка, «на свою вотчину» [236, с. 87]. Системними порушеннями, характерними для всіх рівнів влади, були самопостачання номенклатури торгсинівським крамом, розрахування за валютні товари радянськими грошми. Про це, зокрема, свідчить розписка від 8 серпня 1931 р. постачальників ЦК КП(б)У, яким лише за перший тиждень роботи харківського Торгсину на потреби П. П. Постишева та С. В. Косіора було виділено 1200 експортних цигарок [72, арк. 11]. У вересні 1931 р. керівником Торгсину було задовільнене негласне звернення коменданта ВУЦВК на відпуск чоловічого пальта «для потреб особливого призначення за готівковий розрахунок у радянській валюті» [72, арк. 3]. Ці явища знайшли відображення в документах звітності за 1931 р. З'явився новий термін «радзнаки інвалютного походження», помітні суми грошей віднесли до «різних і представницьких витрат», відпуск цигарок «Сальве» проводився за розпорядженням директора крамниці С. М. Радшуна [24, арк. 27].

Отже, започаткована в 1931 р. для обслуговування чужоземців система «Торгсин» починаючи з 1932 р. була чітко зорієнтована на радянських громадян. У дослідженні вперше виокремлені три основні категорії споживачів. Наймасовішою споживацькою категорією торговельної мережі харківського Торгсину було сільське населення, яке через штучно створений голод було вимушене до неї звертатися. Відвідування крамниць селянами через брак цінностей найчастіше було разовим, проте попит і кількість нужденних спричиняли створення черг, які привернули увагу громадськості.

Прошарок висококваліфікованих спеціалістів з Харкова і районних центрів області послуговувався картковою системою і складав меншу за чисельністю другу категорію споживачів. Високі статки та заощадження дозволяли їм спорадично звертатися до торгсинів. «Колишні люди», непмани через погрозу переслідувань уникали частого відвідування крамниць. Нарівні з Торгсином, городяни користувалися послугами ломбарду.

Третю категорію складали представники усіх верств населення, які отримували грошові перекази з-за кордону. Надходження валюти заохочувалось державою, але грошова допомога з Німеччини радянським етнічним німцям розцінювалась як політична провокація. Одержувачів звинувачували у зрадництві і примушували відмовлятися від валюти, до них застосовувалися репресії. Встановлено, що всупереч твердженням керівництва обласної контори, на території Харківської області існували німецькі колонії, мешканці яких підтримували зв'язок з історичною батьківщиною, звідки надходила допомога переважно від релігійних громад.

Основним регулюючим чинником, який визначав кількість покупців у крамницях Торгсину і стосувався всіх категорій споживачів, була вкрай обмежена платоспроможність переважної більшості населення.

Крім того, партійно-державна «верхівка», представники середньої ланки радянської номенклатури використовували наявні можливості та послуговувалися торгсинами, зважаючи на власні інтереси і нерідко нехтуючи правилами торгівлі. У позазаконних махінаціях, що постійно супроводжували діяльність торгсинів, брали участь спекулянти, і така практика продовжувалася до закриття «Торгсину».

РОЗДІЛ ІV. КОНТРОЛЬ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОНТОРИ «ТОРГСИН»

4.1. Порухення і зловживання в Харківській обласній конторі «Торгсин» (за матеріалами розслідувань контролюючих органів)

Окремі питання функціонування системи, яка в часи Голодомору залишалася чи не єдиним вільним джерелом придбання харчових продуктів населенням у скованих голодом містах і селах в обмін на цінності, залишаються відкритими. Діяльність Торгсину супроводжували численні порушення і зловживання. Викриття органами ДПУ УСРР злочинних махінацій із торгсинівським крамом, результати перевірок і відстеження роботи торгсинів, основні методи контролю і боротьби із зловживаннями та розкраданнями в системі «Торгсин» потребують окремого глибокого дослідження.

Початковий період діяльності Торгсину в Україні, що припав на 1931 р. і I квартал 1932 р., характеризується відсутністю дієвого контролю з боку держави. У звіті комісії з перевірки роботи і чистки апарату харківського Торгсину в травні 1932 р. зазначалося, що «безгосподарність і безвідповідальність директора крамниці С. М. Радшуна призвели до самопливу в роботі, поверхневий облік до численних крадіжок і порушень» [25, арк. 17]. І хоча в 1932 р. у харківській обласній конторі були проведені кадрові та організаційні зміни, докорінно ситуація не змінилась. Про це свідчить негативна оцінка діяльності контори в постанові колегії НКЗТ СРСР від 20 вересня 1932 р. [338, с. 164–165].

Перевірка харківського Торгсину не була вибірковою чи винятковою. Питання контролю за торговельною мережею регулярно розглядалися колегією НКЗТ СРСР. Виявилось, що відсутність контролю на тлі порушень було поширеним явищем. У постанові колегії НКЗТ СРСР від 9 жовтня 1932 р. «Про роботу Торгсину за перше півріччя і про хід виконання плану за

другий квартал» підкреслювалось, що в переважній більшості крамниць не контролювався відпуск краму покупцям, що створювало ґрунт для всіляких зловживань і розкрадань. Остаточним було рішення про проведення генеральної інвентаризації всього краму по всіх торговельних точках Торгсину до 1 січня 1933 р. [54, арк. 22], відповідальність за проведення якої була покладена на особливу інспекцію НКЗТ СРСР [54, арк. 23].

Обговорення боротьби з розкраданнями і підсилення нагляду за торговельною мережею вносилося до порядку денного зборів і нарад державних органів найвищого рівня — РНК УСРР, ЦК КП(б)У, УРЕН, КК—РСІ, які стежили за мобілізацією коштовностей і валюти. Безперервний і дієвий контроль був покладений на апарат уповноваженого НКЗТ СРСР в Україні, відділення Держбанку СРСР. Удосконалення методів контролю, зміни механізму покарання винних простежуються за архівними документами.

Восени 1932 р. збільшувалися завдання, розширювалася мережа Торгсину, контору готували до роботи на повну потужність у надзвичайних умовах. УРЕН 21 жовтня 1932 р. було доручено обласним експортним нарадам щодавно заслуховувати доповіді керівників Торгсину про стан виконання плану мобілізації золотих та валютних ресурсів, встановити контроль за роботою периферійних крамниць, відрядити окремих працівників на перевірку роботи на місця [20, арк. 427]. Контроль і керівництво крамницями було покладено на міські та районні експортні комісії за місцем розташування точок Торгсину. Начальнику Головного управління міліції доручили протягом декади погодити з ВУК «Торгсин» порядок охорони міліцією крамниць і торговельних баз [20, арк. 426].

Проте не всі недостачі були пов'язані із зловживаннями в самому Торгсині. Частина краму, спрямованого постачальниками до баз і крамниць, зникла в дорозі, про що свідчить повідомлення директора бази О. Скорикова в листопаді 1932 р. про нестачу при прийомі товарів двох костюмів на суму 126 карбованців золотом [74, арк. 38], акт комісії Куп'янського відділення

Торгсину від 19 жовтня 1932 р. про нестачу великої кількості пар взуття у вантажі, доставленому Південною залізницею [74, арк. 76]. Крадіжки при транспортуванні вантажів мали системний характер, вважав керуючий конторою Ф. П. Зазулинський і доводив, що до злочинів були причетні працівники Союзтрансу, залізничники і експедитори Торгсину, які за попередньою змовою покривали нестачу відповідними актами. Ліквідувати це явище мало втручання ДПУ. У зверненні від 10 грудня 1932 р. Ф. П. Зазулинський прохав працівників Харківського обласного відділу ДПУ вжити негайних заходів щодо встановлення розкрадачів через збільшення покраж [74, арк. 75]. Питання боротьби з крадіжками було розглянуто Президією Харківського ОВК. У закритій частині цілком таємної постанови № 39 від 10 листопада 1932 р. керівника Торгсину зобов'язали інформувати слідчі органи про кожний окремих випадок і доручили розробити разом з керівником Союзтрансу ефективну систему боротьби з цим явищем [79, арк. 39, 39 зв.].

У таємній директиві від 19 грудня 1932 р. уповноважений НКЗТ при РНК УСРР М. А. Каттель повідомив обласним уповноваженим, що розслідування на місцях, проведені інспекцією його апарату, виявили вкрай слабку постановку справи обліку, руху та зберігання краму, що призвело до розкрадань, зловживань і втрати золотих ресурсів. Він зобов'язав підлеглих нагадати керівникам торговельної мережі про постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. та попередити їх про кримінальну відповідальність за недбале ставлення до обліку звітності, яке розглядалось «як умисне створення умов, що сприяють розкраданню» [55, арк. 38].

За постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 10 грудня 1932 р. «Про роботу «Торгсину» відповідальність у кожній області була покладена на другого секретаря обкому партії. «Доцільно було б утворити при ньому спеціальну нараду в складі уповноважнркомзовнішторгу області, керуючого обласною конторою Торгсину, керуючого конторою Держбанку та начальника ДПУ», — запропонував М. А. Каттель [55, арк. 39].

На допомогу в боротьбі зі злочинністю, підтримку обласних контор на місцях були покликані органи прокуратури. У директиві від 25 грудня 1932 р. «Про сприяння роботі «Торгсину» Генеральний прокурор УСРР В. В. Поляков вимагав від працівників налагодити роботу за такими напрямками: нагляд за роботою організацій постачальників краму, втручання в їх діяльність унаслідок скарг і звернень керівників Торгсину; боротьба з неправовими діями працівників місцевої міліції, кримінального розшуку та податкових органів стосовно відвідувачів крамниць (арешти покупців у крамницях, відбирання у них придбаних товарів, обкладання податками одержувачів грошових переказів тощо) і притягнення винних до кримінальної відповідальності. Розсилаючи до відома копію цієї директиви, керівник ВУК «Торгсин» Й. П. Львов запропонував підлеглим налагодити тісний зв'язок з органами прокуратури і звертатися за допомогою в необхідних випадках [74, арк. 58].

Проте взаємодія виявилась малоефективною. У директивному листі № 24/а від 20 жовтня 1934 р. «Про зловживання в системі В/О «Торгсин» заступник прокурора СРСР А. Я. Вишинський звернув увагу на помітну тенденцію збільшення справ про зловживання в Торгсині. Між тим, відзначив він, не були завершені розслідування проваджень, відкритих у 1933 р., I та II кварталах 1934 р. «Через таку неприпустиму затримку втрачається ефективність судових репресій, а винні у зловживаннях у таких випадках отримують можливість приховатися від кримінального переслідування» [104, с. 48–49].

Великі сподівання у справі контролю керівництво Торгсину покладало на особливу інспекцію, яку обласні контори за розпорядженням з Москви організували в лютому 1934 р. Претендент на посаду начальника інспекції повинен був бути обізнаним у справі ревізій, підбирався за рекомендацією ДПУ, його кандидатура розглядалася бюро обласного комітету КП(б)У [83, арк. 5]. Начальником особливої інспекції харківської обласної контори 9 березня 1934 р. був затверджений колишній чекіст Л. Д. Волошин [87,

арк. 20]. Згідно з посадовими інструкціями, на інспекцію покладалося завдання з протидії зловживанням і розкраданням у системі Торгсину [83, арк. 6, 7]. До повноважень інспекції належало виявлення зловживань, контроль за обліком, переміщенням і зберіганням краму, роботою персоналу торговельної мережі. Адміністративно інспекція була закріплена за керуючими обласних контор, у інспекційній роботі підпорядковувалася Правлінню В/О «Торгсин» [76, арк. 45].

У звіті «Про роботу особливої інспекції Харківської обласної контори «Торгсин» за 1934 рік» повідомлялося про розкриття зловживань і розкрадань у крамниці № 2 в Харкові на суму 3600 карбованців золотом. Кримінальна справа, у якій до відповідальності було притягнуто 27 службових осіб, була розглянута Харківським обласним судом. Заступник директора Липкович і завідувач відділу Назаров як керівники злочинного угруповання були засуджені до вищої міри покарання — розстрілу, інші підсудні — до позбавлення волі в концтаборі на терміни від 3 до 10 років [9, арк. 32, 40].

Кримінальні справи, пов'язані із зловживаннями в системі Торгсину, належали до найбільш резонансних економічними злочинів 1932–1934 рр. Кримінальне провадження щодо найкрупніших крамниць Харкова, розпочате ОДПУ в березні 1933 р. за результатами перевірок Харківською обласною колегією КК–РСІ, виявило систематичні крадіжки і самопостачання, привласнення валюти, злочинні «взаємовигідні» зв'язки працівників торгсинів зі спекулянтами. Кримінального переслідування зазнало дев'ять осіб, сім з яких отримали терміни позбавлення волі від 5 до 10 років [53, арк. 87–88.].

Начальник ХОВ ДПУ УСРР Я. К. Краукліс, начальник ЕКВ ХОВ ДПУ О. М. Берман підготували 12 травня 1934 р. доповідну записку другому секретарю ЦК КП(б)У, секретарю Харківського обкому КП(б)У П. П. Постишеву про результати розслідування у справі закупівлі через Торгсин окремими господарчими організаціями Харкова продуктів для

постачання спецпайками їх відповідальних працівників [38, арк. 28–35]. Як зазначалося, розслідування проводилося відповідно до вказівок П. П. Постишева. Слідство викрило наявність розгалуженої системи закупівель, яка охопила низку трестів, об'єднань, їдальень Харкова: Господарчий продкомбінат Наркомату важкої промисловості, продкомбінат Наркомату легкої промисловості, управління аеропорту Харкова, Державне видавниче об'єднання України, трести «Шахтобуд», «Вугілля», Всеукраїнську раду профспілок, Всеукраїнську контору Сільгоспбанку, об'єднання «Заготзерно», ресторани готелів «Червона» і «Спартак», буфет станції Харків–Пасажирський Південної залізниці, їдальні оперного театру та інших організацій.

Масштабністю закупівель виділялися перші чотири зазначені організації і буфет залізничного вокзалу. Вони щомісяця закупали продукти на суму від 1000 до 3000 карбованців золотом, інші здійснювали покупки, витрачаючи від 300 до 500 карбованців золотом. Як встановило слідство, придбання продуктів організаціями відбувалося через торгових агентів–постачальників цих організацій, які скуповували торгсинівські бони у спекулянтів. Агенти звітували адміністрації про закупки продуктів фіктивними розписками або не надавали нічого. ДПУ звернуло увагу, «що курс золотого карбованця змінювався щогодини, через що заробітки агентів досягали пристойних розмірів» [38, арк. 29].

Агент Державного видавничого об'єднання України на прізвище Лев свідчив органам ДПУ, що у квітні 1933 р. отримав від завідувача їдальні Мужевича розпорядження закупити через спекулянтів–перекупників базару продукти з торгсину. Це розпорядження він виконав. З того часу Лев постійно закупав для їдальні ДВОУ продукти на суму 20–25 карбованців золотом. Агент щоденно придбавав у спекулянтів торгсинівські бони за різними цінами, на які отримував в крамниці продукти і dopravляв їх до їдальні. Він надавав звіт завідувачу, за розпорядженням якого бухгалтерія затверджувала і списувала видані авансові суми [38, арк. 29].

Закупівлі продуктів і видача спецпайків проводилися через їдальні. За словами Лева, «собівартість обіду із закуплених у Торгсині харчів обходилась їдальні ДВОУ до 3 карбованців 50 копійок, ціна продажу дорівнювала 2 карбованцям. Виниклу різницю в 1,5 карбованці покривала адміністрація ДВОУ, і, якщо врахувати щоденний відпуск 700 обідів, адміністрація ДВОУ докладала 1000 карбованців щодня. Натомість обіди були найвищого гатунку» [38, арк. 34].

Працівники ДВОУ, крім обідів, часто отримували спецпайки, до оплати яких адміністрація докладала не менше 30–35 %. Слідство встановило, що цю різницю адміністрація ДВОУ покривала із виручки буфету, який також постачався виключно з крамниці торгсину і на ціни якого встановлювалася націнка 10 %. Закупівлю торгсинівських продуктів санкціонували заступник директора Волков, помічник директора Кром, завідувач фінансового сектору Хлебников та інші керівники ДВОУ.

Застосування подібних «схем» державними організаціями підтвердили на допитах працівники харківських торгсинів. Директор крамниці № 3 Митько свідчив, що буфет залізничної станції Харків–Пасажирський Південної залізниці купував продукти на суму 1000–1200 карбованців золотом на місяць, що дорівнювало 40–50 тисячам радянських карбованців. Також на таку суму придбало продукти управління аеропорту, на 300 карбованців золотом готелі «Червона» і «Спартак». Директор іншої крамниці Пушкаренко показав про закупку продуктів Господарчим продкомбінатом НКВП на суму 3000 карбованців золотом кожного місяця. У цій же крамниці регулярно отоварював бони продкомбінат НКЛП.

Як з'ясували слідчі, усі операції із закупівлею торгсинівських бонів і продуктів санкціонувались адміністраціями цих організацій, а заарештовані агенти Лев, Золотковський, завідувачі їдалень НКЛП Литовченко і Кривін були лише виконавцями. У висновках керівників ХОВ ДПУ такі дії розцінювалися як незаконні, як потворне розбазарювання бюджетних коштів, порушення бюджетної дисципліни. Надалі планувалося деталізувати зібрані

матеріали, виявити і арештувати спекулянтів торгсинівськими бонами. Слідство націлювалося на виявлення організацій, що купували продукти за подібними схемами. Автори доповідної записки вважали за необхідне розглянути в партійному порядку матеріали на всіх керівників установ, які припустили фактичне розкрадання державних коштів, з притягненням їх до партійної і кримінальної відповідальності [38, арк. 35].

Незважаючи на гучні викриття, порушення в системі торгівлі продовжилися. У листі від 14 жовтня 1933 р. В/О «Торгсин» вимагало пояснень від Всеукраїнської та харківської обласної контор про спекуляцію відривними, уже відрізаними, талонами за курсом 1 до 48 радянських карбованців [58, арк. 68]. У директивному листі № 30 від 5 жовтня 1934 р. заступник голови Верховного суду СРСР М. І. Васильєв–Южин закликав голів судових органів союзних республік повести рішучу боротьбу з таким явищем, як спекуляція розрахунковими книжками Торгсину та Головзолота, разовими квитанціями Торгсину, яке вже прийняло масовий характер [83, арк. 68].

За інформацією бюро Харківського міськкому КП(б)У, загальна сума втрат крамницями «Торгсину» в Харкові у 1934 р. досягла майже 8 тисяч золотих карбованців. Доведені розтрати і розкрадання двох магазинів — № 2 у розмірі до 3800 карбованців і № 6 у розмірі до 3000 карбованців — переважно і склали цю цифру. На засіданні бюро 2 березня 1935 р. було вирішено вважати причиною таких великих зловживань «злочинно–недбале» ставлення до підбору працівників, унаслідок чого на роботу в Торгсин проникли «соціально чужі та спекулятивні елементи». Другою причиною назвали погану організацію обліку товарних мас і контролю за їх збереженням. Також була відзначена слабка постановка партійно–масової роботи серед працівників крамниць, недостатній зв'язок районних партійних комітетів міста з первинними партійними організаціями Торгсину. Постанова бюро включила заходи з перевірки кадрів, зміцнення керівного складу групового комітету профспілок зовнішньоторговельних організацій,

підсилення зв'язків районних комітетів КП(б)У з первинними партійними організаціями мережі Торгсину з розгортанням партійно–масової та виховної роботи між працівників прилавку [91, арк. 4]. Проте обрані заходи були поверхові, розраховані лише на зовні. Про це свідчить доручення начальнику обласної міліції Л. Д. Берковичу вжити заходів до затримання спекулянтів і припинення спекуляцій торгсинівськими бонами та харчовими продуктами поруч з магазинами Торгсину, які в підсумку не дали відчутних результатів [91, арк. 4].

З відміною карткової системи на хліб в Україні 1 січня 1935 р., а на інші харчові продукти 1 жовтня змінилася кон'юнктура дефіцитних продуктів, якими спекулювали працівники торгсинів. У доповідній записці «Про хід торгівлі продуктами харчування» від 25 жовтня 1935 р. заступник наркома НКВС УРСР З. Б. Кацнельсон сповіщав ЦК КП(б)У в особі П. П. Постишева про факти масових зловживань працівниками торговельних систем, виявлені НКВС протягом другої декади жовтня 1935 р. [39, арк. 132–136]. Найбільш характерним зловживанням, пов'язаним із торгсинами, була реалізація продуктів в інших торговельних мережах за підвищеними цінами. Суттєва різниця між торгсинівськими і державними цінами уможлиблювала отримання реалізаторами суттєвого грошового «припічку». До найбільш вигідних операцій належала торгівля горілкою, півлітрова пляшка якої коштувала 17 торгсинівських копійок, що дорівнювало 4 карбованцям 70 копійкам [39, арк. 132]. Ходовий товар, який продавався в державних крамницях по 6 карбованців, швидко реалізовувався, і «припічок», залежно від кількості проданого товару, досягав сотень, а то й тисяч карбованців [39, арк. 133]. Часто в позазаконних операціях брали посередницьку участь спекулянти: вони за радянські гроші скуповували торгсинівські книжки, якими розраховувалися в крамницях.

Характерними порушеннями правил радянської торгівлі восени 1935 р. були підміна сортів продуктів, обважування покупців, продаж хлібу «за старою», високою ціною. Через пожвавлення діяльності спекулятивних

елементів місцевим органам НКВС була надана вказівка про підсилення боротьби зі спекулянтами [39, арк. 136].

Незважаючи на підвищену увагу уповноважених контролюючих органів, боротьба із розкраданнями та зловживаннями в Харківській обласній конторі «Торгсин» вагомих результатів не принесла. За даними юрисконсульта установи Березовського, у січні–травні 1935 р. за фактами зловживань і крадіжок було порушено тільки 11 кримінальних проваджень, з яких на 13 червня 1935 р. дві справи були припинені, вісім перебували у стадії слідства і лише у випадку доведення факту нестачі товарів на суму 189 карбованців 12 копійок у магазині № 5 м. Харків завідувач відділу Грищенко був засуджений на 3 місяці примусових робіт [89, арк. 20]. Вжиті заходи не вирішили остаточно проблему зловживань. У таємному директивному листі від 20 травня 1935 р. заступника уповноваженого НКЗТ Й. П. Львова було вказано, що, незважаючи на цілу низку директив партійних і радянських органів, продовжувалися порушення фінансової дисципліни і прямі розкрадання державних коштів [62, арк. 5].

Офіційне оголошення наприкінці 1935 р. про закриття торговельної мережі «Торгсин» у лютому наступного року викликало нову хвилю ажіотажу навколо крамниць. Виконання обласною конторою плану реалізації краму в листопаді 1935 р. перевищило 400 %. «Вважаю, що таке «панічне» отоварювання пов'язано з тим, що утримувачі книжок не впевнені, що до 1 лютого вони без перешкод отримають увесь ходовий і потрібний їм асортимент товарів» [88, арк. 76], — поділився думкою з головою В/О «Торгсин» М. А. Левенсоном керуючий харківською обласною конторою В. С. Фільчихіс. Покупці не реагували належним чином на запевнення представників влади про повне забезпечення крамом усіх товарних книжок, які лунали з радіоприймачів і публікувалися в газетах. Курс «торгсинівського карбованця» різко пішов донизу, а крам, придбаний у торгсинах, став об'єктом спекуляції. За спостереженнями В. С. Фільчихіса, найбільшим попитом у спекулянтів користувалися рис, цукор, борошно,

горілка, вироби з бавовни, взуття. Керуючий прогнозував подальше зростання попиту на весь асортимент «Торгсину», через що вважав за доцільне терміново провести переоцінку.

У листі до всіх облзовнішторгів уповноважений НКЗТ СРСР при РНК УСРР М. А. Каттель 4 грудня 1935 р. попереджав про можливість злочинів через переоцінку краму, намічену на 5 грудня. Ситуація вважалася настільки тривожною, що в день одержання постанови про ліквідацію Торгсину «ми домовились з НКВС про встановлення пильного догляду за торговельною мережею Торгсин» [62, арк. 21]. Злочинна схема, на його думку, була доволі простою: «У зв'язку з ліквідацією Торгсину, нечесні елементи, які є у складі працюючого апарату, спробують на цій ліквідації зробити свої темні справи» [62, арк. 21]. Шахраї намагалися показати товарів менше, ніж їх було в наявності. Тому переоцінку потрібно було провести в стислі терміни і завершити до 7 грудня.

Таким чином, комісія з перевірки роботи і чистки апарату харківського Торгсину провела первинний аналіз фінансових втрат, причинами яких були безвідповідальність і безгосподарність керівництва та поверхневий облік товарів, що призвело до самопливу в роботі працівників і стало причиною численних крадіжок і зловживань.

Встановлення контролю за діяльністю Торгсину радянськими, партійними органами сприяло напрацюванню та удосконаленню методів боротьби зі зловживаннями та розкраданнями. Їх застосування покладалося на апарат уповноваженого НКЗТ при РНК УСРР, який займався безперервним та дієвим спостереженням за роботою Торгсину в Україні. Створення особливої інспекції харківської обласної контори дозволило викрити окремі факти, проте спроби подолати відтік цінностей або принаймні ефективно протистояти йому не призвели до очікуваного результату. Органи ДПУ, міліції, прокуратури, покликані сприяти у боротьбі з негативними явищами, зафіксували збільшення кількості злочинів у 1934 р.

Причинами порушень і зловживань вважалось недбале керівництво обласною конторою; неналагоджена система відбору працівників, завдяки чому в Торгсин потрапили соціально чужі, спекулятивні елементи, особи з кримінальним минулим; неефективний контроль керуючих конторою за збереженням товарів; відсутність дієвого товарного обліку; несвоєчасна звітність про рух товарів; втрати товарів за межами Торгсину, особливо при перевезеннях залізницею; недоліки у партійно–масовій та виховній роботі; зрощування апарату Торгсину зі спекулятивними елементами.

Діяльність харківської обласної контори як столичної була під особливим контролем і обговорювалась на засіданнях колегії НКЗТ СРСР, відбивалась у секретних аналітичних документах ДПУ УСРР. З'ясовано, що використання курсу товарних книжок «чорного ринку», розбіжності цін на товари Торгсину порівняно з іншими торговельними мережами, недосконалої системи обліку дозволило керівникам окремих державних установ організувати масштабні економічні афери.

Визначено, що зловживання, розкрадання, фінансові порушення, недотримання правил торгівлі, які широко застосовувалися працівниками системи «Торгсин» і не викорінювались протягом 1931–1936 рр., були однією з вагомих причин невиконання завдань з мобілізації цінностей і валюти. Остаточо збитки Харківської обласної контори «Торгсин» не були з'ясовані.

4.2. Обслуговування мережі Торгсину органами робітничо–селянської міліції

Проголошена Й. В. Сталіним 7 січня 1933 р. у доповіді на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) теза «Радянська торгівля є торгівля без капіталістів — малих і великих, торгівля без спекулянтів — малих і великих. Це особливого роду торгівля, якої не знала досі історія і яку практикуємо тільки ми, більшовики, в умовах радянського розвитку» мала визначити

напрямок роботи органів міліції на початку 1930–х рр. [140, с. 1]. Голова радянського уряду В. М. Молотов поділяв сподівання керманіча і вбачав подальший поступ торгівлі «без приватників, без капіталістів, без спекулянтів», наголосивши, що «сучасна радянська торгівля і боротьба за викорінення спекуляції — одне нерозривне ціле» [121, с. 3]. Утім, як свідчать документи, співробітництво Харківської обласної контори «Торгсин» з міліцією розвивалося в кількох напрямках і оголошена боротьба зі спекуляцією не була провідною та результативною.

Обслуговування ХОУ РСМ мережі торговельних крамниць включало охорону, контроль за її діяльністю, попередження, викриття злочинів і їхнє розслідування. Функції з обслуговування обласної контори покладалися на окремих призначених співробітників. Таємним листом від 16 серпня 1932 р. оперативний відділ Харківської обласної міліції повідомив керівництво обласного Торгсину про призначення працівників Шеха та Павленка для обслуговування установи за чинним договором [74, арк. 11].

Приймальні пункти торгсинів розташовувались у тих місцях, де будь-хто з пересічних громадян міг вільно запропонувати коштовності. Оцінка проводилася самим приймальником. Цінності оформлювалися і потрапляли до загального скупного фонду крамниці. Походження коштовностей не цікавило торгсинівців, і кримінальний світ використовував приймальні пункти як зручне місце обміну викрадених речей. Намагаючись викрити здавальників отриманого нечесним шляхом, органи РСМ включили Торгсин до реєстру місць попередження про втрачене громадянами майно. Листи з переліком викрадених речей направлялися керівникам обласних контор або управлінню уповноваженого НКЗТ СРСР при РНК УСРР. Вони переадресовували їх обласній конторі, яка ставила до відома приймальників. Зазвичай пропонувалось у разі впізнання розшукуваних речей затримати особу здавальника під будь-яким приводом і негайно повідомити про подію працівників найближчого відділення міліції. Таким листом 28 липня 1932 р. оповістили керуючого контори Ф. П. Зазулинського про гучне пограбування

крамниці торговельної мережі Хаторгу [73, арк. 16]. Перелік вкраденого включав золоті годинники ціною до 3000 карбованців відомих європейських виробників «Audemars Piguet», «Бр. Четуновы» «Генрих Мозер», «Павел Буре», «Patek Philippe», частина яких була прикрашена коштовним камінням, діамантові серги ціною до 650 карбованців, підвіски — до 600 карбованців, брошки — до 800 карбованців, каблучки — до 460 карбованців — 34 позиції найціннішого. Крім того, повідомлялося, що злочинцями були винесені золоті прикраси, браслет, срібні столові прибори, портсигари та металеві годинники [73, арк. 16, 17]. Інформація про спроби крадіїв реалізувати награване та результати пошуків до архівних документів не потрапила.

Нерідко об'єктами нападу ставали приватні квартири заможних харків'ян. Так, злодії зацікавилися спадком відомого в місті хірурга, заслуженого професора Республіки М. П. Трінклера, померлого від серцевої недостатності 10 серпня 1925 р. [99, арк. 139], пам'ять якого за ухвалою РНК УСРР увічнена у назві вулиці, на якій розташована хірургічна клініка, засновником якої він був. У ніч на 2 серпня 1934 р. в удови викрали золотого годинника, також прикрашений сапфірами і діамантами золотий браслет, обручку, столові прибори з літерами «Н. П.» — монограмою попереднього власника. Відділ кримінального розшуку негайно звернувся до працівників крамниць з проханням допомогти і повернути цінності [64, арк. 38], упізнати які було досить легко через унікальність та певні особливості. На жаль, результати пошуку невідомі, як і місце знаходження викрадених у липні 1934 р. срібних столових наборів з музею у Бахчисараї в Криму, що належали колишньому ханському палацу і мали історичну цінність [64, арк. 43].

Натомість цілком таємне попередження оперативного відділу ХОУ РСМ про можливе звернення до приймальників Торгсину здавачів краденого технічного срібла досягло мети. Як вказувалось у документі, у ніч з 3 на 4 серпня 1933 р. із залізної шафи комори заводу «ДЕЗ» у Харкові були викрадені срібні пластини анодів загальною вагою 6 кілограмів. Уже за три

доби викрадачі були затримані в приймальному пункті № 8 і припроваджені до кримінального розшуку [79, арк. 32].

У грудні 1932 р. почали приймати срібло, і заповзятливі споживачі скуповували монети радянського карбування, щоб переплавити їх в зливки і віднести до Торгсину. Це відразу помітили, і в газетних оголошеннях зробили уточнення, що обласна контора «приймає срібло у виробках і лом, а також срібні монети старої чеканки в обмін на бони» [185, с. 4]. Проте зливки продовжували з'являтися на столах у приймальників, обмінювалися на товарні торгсинівські книжки і продавалися недобросовісними здавачами за курсом «чорного ринку». Держава могла зазнати величезних втрат через вилучення монет з обігу, попередження В/О «Торгсин» про недопущення приймання злиwkів радянських срібних монет було направлено обласним конторам. З Москви від Державного підприємства по афінажу драгметалів ім. ОДПУ «Аффінажзолото» харківська обласна контора 15 грудня 1933 р. отримала спеціальні хімічні реактиви для проведення пробірного аналізу [89, арк. 26, 28]. Проте зливки потрапляли до фондів за паспортами Харківського обласного пробного управління. Безконтрольність скупки пояснювалась намаганням торгсинівських працівників за будь-що виконати встановлений план з прийняття срібла. У 1935 р. керуючий обласною конторою Торгсину звертався до завідувача Харківського обласного фінансового відділу з проханням звернути увагу керівника обласного пробного управління на проведення детального аналізу злиwkів [89, арк. 13].

Явище набуло масовості. У директивному листі № 61/31 від 29 червня 1935 р. прокурор СРСР А. Я. Вишинський і голова Верховного суду СРСР О. М. Винокуров роз'яснили суддям верховних судів і прокурорам республік СРСР про кваліфікацію злочинів і застосування статей Кримінального кодексу щодо скупників монет радянського карбування з метою переплавлення в зливки і спекуляції [104, с. 48–49].

Ситуація на території Харкова і приміської зони була криміногенною, при розбійних нападах кримінальники діяли зухвало, застосовуючи зброю

[64, арк. 196, 197.]. Щоб захистити працівників, посадові обов'язки яких включали інкасацію грошей, перевезення цінностей, керуючий харківською обласною конторою 14 березня 1933 р. надіслав прохання коменданту ДПУ УСРР про надання дозволу на придбання шести револьверів для озброєння шофера, інкасатора та охоронців [75, арк. 24].

У 1934 р. частішали пограбування магазинів у Харкові. Розміщувалися крамниці Торгсину в старовинному центрі міста у заздальгідь не обладнаних усіма необхідними засобами охорони приміщеннях. По закінченню робочого часу забори не перевірялися, контроль за загальною охороною об'єктів не проводився. Злочинці враховували це і намагалися використати слабкі місця та скупченість розташованих поряд сусідніх будівель, пробираючись до сховищ, складських і торгових приміщень через неукріплені двері, стіни, підвали, вентиляційні ходи, вікна і горища. У листі від 10 березня 1934 р. керівництво харківської обласної контори повідомило підлеглих про пограбування відділення крамниці № 1, подвійні викрадення з крамниці № 4. Директорам крамниць, баз і відповідальним особам за приймальні пункти пропонувалось у триденний термін виправити становище, підготувавши кошторис на укріплення внутрішнього захисного обладнання. Відділ кадрів контори зобов'язали негайно перевірити та підсилити особистий склад сторожової охорони. Неприйняття термінових заходів каралося найсуворішими стягненнями [85, арк. 9]. Проте відповідальність за безпеку директори торговельних точок повинні були у повній мірі поділити з керівництвом обласної контори і міліції, за угодою яких у травні 1932 р. були обладнані таємною сигналізацією три крамниці в м. Харків [74, арк. 28].

Вжиті заходи з підсилення охорони об'єктів позитивно відбилися на роботі крамниць. Про це свідчить доповідна записка від 21 вересня 1935 р. «Про стан охорони Харківської торгмережі» [88, арк. 63–65]. Керуючий конторою Б. С. Фільчихіс доповідав голові В/О «Торгсин» М. А. Левенсону, що чергування збройної охорони на визначених постах постійної дислокації, встановлення сигналізації, розрахованої на прибуття за сигналом тривоги

наряду міліції за 3–4 хвилини, встановлення невидимих зовні залізних ґрат і загороджень дозволили в 1934–1935 рр. попередити низку злочинів. Крадіжки та пограбування в мережі харківських торгсинів припинилися. Як доказ наводилися факти попередження злочинів. У липні 1934 р. у крамниці № 5 охороною були спіймані крадії, які проникли в складські приміщення через скриті отвори в кам'яних стінах. На розташовану в центрі міста крамницю № 4 двічі, у грудні 1934 р. і лютому 1935 р., готувалися напади, які вдалося попередити. У крамниці № 1 була відвернена крадіжка 7 вересня 1935 р., коли злодіям вдалося із сусідніх будинків проникнути на горище. Усі спроби пограбувань припинялися без будь-яких матеріальних втрат, наголошувалося в документі [88, арк. 65].

У 1932–1933 рр. були зафіксовані факти закупівлі товарів з використанням підроблених документів, потрапляння до обігу підроблених зразків валюти, спроб отримання товарів за підробленими торгсинівськими чеками. 7 березня 1932 р. оперативний відділ РСМ м. Харків таємним листом сповістив керівництво обласного Торгсину та інших торговельних організацій області про злочинні дії зловмисника, який 19 лютого 1932 р. у харківській агенції Держбанку незаконно отримав чекову книжку, що мала поточний рахунок техніко–санітарного об'єднання Держплану УСРР. Книжка була оформлена відповідними відбитками печатки і підписами. У випадку спроб отримати крам за фіктивними документами, попереджали в листі, необхідно було вжити заходів до затримання зловмисника, сповістивши уповноваженого 11-ї групи оперативного відділу Шеха [64, арк. 42].

ВУК «Торгсин» у листі від 1 січня 1933 р. попереджала про виявлення підробок стодоларових купюр зразку 1914 р., які фігурували в кількох місцях під єдиним номером [79, арк. 2]. Листом від 19 лютого 1935 р. секретна частина В/О «Торгсин» попереджала обласні контори про появу фальшивих фунтів стерлінгів [88, арк. 13]. Виготовлена фотомеханічним способом підробка була досліджена спеціальною експертизою, результати якої були

коротко викладені в додатку [88, арк. 13 зв.]. Секретна частина харківської обласної контори листом від 26 лютого 1935 р. повідомила всі торговельні точки про зразки фальшивої валюти і навела її ознаки для ретельного й уважного вивчення касирами [88, арк. 14].

У 1933 р. в Харківській області збільшилася кількість виданого краму за підробленими чеками, про що керуючий конторою повідомив районні відділення [79, арк. 33–33 зв.]. Всеукраїнську контору Державного банку 4 вересня 1933 р. відвідав неповнолітній клієнт, який прохав оплатити йому копію ордера за прийняте торгсином 1 лютого 1933 р. побутове золото на суму 2 карбованці 99 копійок. Затриманий зізнався, що знайшов документ того ж дня на тротуарі майдану Рози Люксембург. Працівники банку не виключали можливості втрати копії ордера при транспортуванні або викрадення разом з іншими фінансовими документами і наполягали на розслідуванні інциденту керівниками обласної контори [82, арк. 60].

Керівництво радянської держави можливість викорінення спекуляції бачило у підсиленні боротьби з використанням наявних каральних функцій. Таких рішень і їхньої практичної реалізації вимагали від місцевої влади. Архівні документи підтверджують, що репресивний напрямок роботи мав прихильників. Перевіряти споживачів при вході в крамницю, допускаючи лише справжніх покупців і відсіюючи спекулянтів, пропонували керівники КК–РСІ м. Кременчук. У листі від 2 лютого 1934 р. вони повідомляли керівництву Харківської обласної контори «Торгсин» та міського відділу ДПУ м. Кременчук, що «перед очима трудящих відбувається явна спекуляція, а саме: купування і перепродаж золота та срібла, скупівля чужоземних переказів та перепродаж придбаного краму спекулянтам–торговцям, які потім цей крам збувають по значно завищеним цінам на міських базарах» [86, арк. 1]. Автори документу прирівнювали спекулянтів і торговців, вимагали від каральних органів дозволу проводити прямі репресії у торгових залах [86, арк. 1]. Цю думку не поділяв директор крамниці Шаргородський і заявив, що запропонований комісією порядок встановити

неможливо. Не маючи прямих вказівок, міліція часто залишалась осторонь, коли вимагалось її втручання. Про байдуже ставлення до крадіїв і спекулянтів, які юрбились навколо торговельних точок базарів, неодноразово сповіщали харківські газети. Не чекаючи допомоги міліції, злочинців затримували самі потерпілі [105, с. 3].

Чіткі інструкції про можливе проведення оперативних заходів працівниками каральних органів на території торгсинів тривалий час до обласних контор не надходили. Відповідальність у такій боротьбі покладалася на директорів крамниць і завідувачів приймальних пунктів. Певні роз'яснення стосовно порядку затримання спекулянтів надійшли обласним конторам у таємному листі від 14 березня 1935 р. від голови В/О «Торгсин» М. А. Левенсона і начальника особливої інспекції об'єднання Стейнерта. Нагадавши про відповідальність за недопущення спекуляції в Торгсині, вони доручили керівникам обласних контор «ставити питання місцевим органам і вирішити його таким чином, щоб міліція та кримінальний розшук заарештовували осіб, помічених у спекуляції, виключно за стінами крамниць, не припускаючи арештів усередині крамниць» [88, арк. 23]. Рекомендувалося виявляти зв'язки спекулянтів з працівниками установи, викривати їх. Доцільним вважалося проведення показового процесу із притяганням до суду спекулянтів торгсинівськими грошовими книжками. Водночас директорам обласних контор була поставлена умова — проводити заходи так, щоб не вносити «розлад в нормальну роботу Торгсину з виконання валютних планів» [88, арк. 23].

Керівні органи регулярно розглядали питання боротьби зі спекуляцією на обласному рівні. Боротьбі зі злочинними явищами було присвячене засідання Президії Харківського ОВК 16 серпня 1934 р., яке прийняло постанову «Про заходи боротьби зі спекуляцією та перекупниками» [65, арк. 32]. Невідкладні заходи базувалися на підсиленні роботи судових органів, міліції, прокуратури. Харківській обласній міліції доручили організувати та підсилити роботу оперативних груп у районах по боротьбі зі

спекулянтами та перекупниками, провести інспекцію великих крамниць, узгодивши дії з керівниками організацій та в десятиденний термін закінчити розслідування відкритих кримінальних справ. Керівникам Харківського обласного суду, обласної прокуратури приписувалося підсилити репресії, розглянувши спрямовані міліцією справи протягом трьох днів з моменту їх надходження і в п'ятиденний термін провести судовий розгляд двох–трьох справ у показовому порядку.

За даними обласної міліції, нерідкими були випадки, коли перекупкою та спекуляцією займалися дружини працівників торговельних мереж. Президія Харківського ОВК звернулася до обласної ради профспілок, щоб та доручила галузевим спілкам провести масово–роз'яснювальну роботу між робітників і службовців підприємств та установ. Керівникам торговельних організацій доручили протягом місяця перевірити кадровий апарат, використавши зібрані обласною міліцією факти [65, арк. 32].

На скупчення навколо крамниць спекулянтів, які займалися купівлею–продажем торгсинівських бон і краму, звертав увагу начальника Харківської обласної міліції Л. М. Берковича Харківський МК КП(б)У в постанові від 5 березня 1935 р. «Про розкрадання та розтрати в системі Торгсину» [91, арк. 4]. Вимоги до міліції в боротьбі зі злочинністю повторювалися протягом існування торгсинів, проте ситуація залишалася майже незмінною.

Боротьба органів ДПУ та міліції зі спекулянтами мала характер тимчасових кампаній і не призводила до повного викорінення спекуляції як явища. Обласна газета «Соціалістична Харківщина» в березні 1935 р. сповіщала про затримання протягом тижня відділом кримінального розшуку ХОУ РСМ 55 осіб, спекулюючих торгсинівськими бонами, харчовими продуктами, сріблом радянської чеканки та срібними зливками. Наводились імена кількох затриманих: В. Ф. Григоренко, Л. З. Новик, Г. Т. Саріба, Я. Ю. Штакільберг, Г. П. Невструєв. «Всі вони з карним минулим, без певних занять, за соціальним станом — із торговців, куркулів, кустарів та інших,

частина без певного місця проживання. В спекуляції всі зізнались, справу передано до суду» [241].

Про подальший перебіг подій повідомила керівництву особлива інспекція Харківської обласної контори «Торгсин», за даними якої «заарештовані спекулянти до кінця дня, у кращому випадку наступного дня звільняються і знову з'являються у крамниці і продовжують спокійнісінько спекулювати книжками. Особливо спостерігається скупчення у великій кількості спекулянтів біля крамниці № 4 — майдан Тевелева, крамниці № 5 на Кінному ринку, крамниці № 3 — Комунальний ринок і відділення під готелем «Асторія», де вони загромаджують вуличний рух і вхід до крамниці Торгсину, настирливо пропонують сплатити за чек» [16, арк. 43]. У звіті наведені особливості поведінки шахраїв навесні 1935 р. Відзначалася деяка перебудова стилю спекулятивної практики, яка базувалася на посередницьких операціях. Шахраї перехоплювали потенційних здавачів цінностей, залякували їх і викупували товар. Отримані в касі одноразові квитанції продавалися біля входу до крамниці випадковим покупцям, різниця одержаних грошей складала прибуток. Так само спекулянти заробляли на перепродажі валюти і чеків Торгсину. Касири були вимушені обслуговувати спекулянтів, інакше «це означає не прийняти від нього інвалюту» [16, арк. 43 зв.].

Особливо важко було довести порушення закону спекулянтові, який мав при собі лише радянські гроші та особисті документи. Такий шахрай заробляв на посередництві, зводячи одержувачів переказів з покупцями валюти. На цих операціях посередник мав 5–6 радянських карбованців на одному карбованці золотом. Траплялися епізоди, коли до спекулятивних дій вдавалися самі одержувачі переказів. У такому випадку особам виносилося попередження, книжки відбиралися особливою інспекцією і передавалися до кримінального розшуку для притягнення порушника до відповідальності. Фіксувалося збільшення випадків продажу шахраями фіктивних чеків. Частіше в неприємну ситуацію потрапляли приїжджі з провінції клієнти.

Також мали місце випадки, коли з рук відвідувачів вихоплювали оплачені чеки підлітки, які перебували у змові зі злочинцями. Постраждалого всіляко відволікали «порадами» дорослі поплічники, у той час чек отоварювала солідна особа, яка зовні викликала в касира довіру.

Показовою була «справа Дубашинського» — спекулянта, затриманого 22 вересня 1934 р. працівниками універмагу № 3 м. Харків. У складеному на місці пригоди акті вказувалося, що Дубашинський купував торгсинівські книжки в невідомого громадянина, який зник з місця пригоди [90, арк. 19]. У затриманого вилучили 70 радянських карбованців, якими він намагався розрахуватися. Складений акт про подію був направлений до кримінального розшуку для проведення слідства, гроші через касу універмагу передали обласній конторі Торгсину. Утім довести злочинні наміри не вдалося, за вказівкою керуючого конторою 26 вересня 1934 р. гроші були повернуті Дубашинському [90, арк. 21].

Харківське обласне управління РСМ слідкувало за набором персоналу і вимагало від керуючих контор подання списків працівників. Періодично з міліції до обласної контори надходили категоричного змісту пропозиції про працевлаштування певної особи на визначену посаду [73, арк. 19]. З проведенням в УСРР паспортизації, до контролюючих функцій міліції додався контроль за наявністю паспортів у громадян при прийомі на роботу в Торгсин. Після офіційного завершення кампанії в грудні 1933 р. керуючих попередили про кримінальну відповідальність винних у прийомі на роботу громадян без наявності паспорта [92, арк. 10].

Таким чином, обраний у 1933 р. за наполяганням лідерів більшовиків курс на викорінення спекуляції як явища у радянській торгівлі безпосередньо стосувався Торгсину і вимагав від працівників міліції проведення невідкладних оперативних заходів. Торгсин як особливе явище у галузі торгівлі, яке припускало грошовий обмін валюти, цінностей, створював вигідні умови спекуляції.

Обслуговування органами міліції проводилося за формальною угодою з Харківською обласною конторою «Торгсин» у 1932–1936 рр. у напрямках організації охорони, попередження, викриття і розслідування злочинів. Виконання завдань покладалося на працівників оперативного відділу ХОУ РСМ. Ситуація навколо мережі крамниць залежала від криміногенного становища в Харківській області. Превентивні заходи міліції з попередження спроб збуту викрадених цінностей мобілізували працівників приймальних пунктів і в окремих випадках приносили позитивні результати. Сигнали про появу на ринку грошових підробок запобігали можливим злочинам. Разом з тим, практично не діяли певні приписи з обмежень в обслуговуванні споживачів. Заборони на прийом зливків переплавлених радянських срібних монет, на розрахунки з перекупниками суперечили настановам з виконання плану з мобілізації коштовностей, і працівники Торгсину їх не дотримувались.

Встановлено, що боротьба зі спекуляцією в Торгсині як з соціальним явищем, породженим голодом, не проводилась, мала характер тимчасових кампаній на виконання рішень партійних і державних органів і не досягла вагомих результатів.

4.3. Заходи ДПУ репресивного спрямування проти клієнтів торгсинів

Спостереження за роботою торговельної мережі покладалося на економічне управління ДПУ УСРР, економічний відділ НКВС, аналітичні документи яких майже не збереглися [108, с. 55–56]. Окремі доповідні «про викривлення в роботі «Торгсину», підготовлені керівниками управління для ЦК КП(б)У, дають уяву про високу ступінь оперативного втручання, встановлення негласних стосунків з працівниками і надзвичайну обізнаність каральних органів щодо діяльності Торгсину. Через завершення терміну

зберігання архівні слідчі справи про порушення в системі торгівлі підлягали утилізації ще за радянських часів.

Українські дослідники М. Вербицький [212, с. 93], Д. Соловей одними з перших звернули увагу, що метою «Торгсину» було не тільки відібрати в населення цінності, а «ще в більшій мірі виявити тих, хто ці цінності мав» [234, с. 67]. Працівники ДПУ зіставляли відомості реєстраційної книги Торгсину з агентурними даними, визначали коло потенційних утримувачів цінностей і приступали до операції. Зазвичай, за визначеними адресами приїздили вночі, о 2–3 годині, проводили трус. Якщо золото не знаходили, господарів відправляли до в'язниці. У переповнених тюремних камерах створювалася нестерпна обстановка, до заарештованого направляли агентів, які «радили» скоріше позбутися цінностей і таким чином отримати свободу. В'язнів, які не дослухалися до «дружніх порад» і не виявляли здорового глузду, викликали у кабінет слідчого і піддавали моральним та фізичним тортурам [234, с. 68]. Піддана моральній екзекуції героїня оповідання І. М. Чинченка «Втрачене золото» віддала в обмін на звільненого з–під варті пригнобленого чоловіка п'ять золотих зливків і три п'ятки (п'ятирублівки). Натомість оперативний працівник примусив її підписати документ про два зданих зливки, пригрозивши в разі незгоди репресіями їй і чоловіку [323, с. 4]. У лютому 1933 р. консул Королівства Італії в Харкові зафіксував таку характеристику репресій: золоті речі у радянських громадян влада вичавлювала через Торгсин, і ще більше видушувала за допомогою ДПУ [103, с. 487].

Отже, застосування механізму репресій до утримувачів цінностей оголило безпорадність позбавленого правового захисту населення і, як зауважив С. В. Кульчицький, «поєднання політичної диктатури з економічною зробило державу всесильною, а суспільство — абсолютно безсилим перед обличчям влади» [256, с. 54].

«Антиторгсинівськими операціями ОДПУ» назвала О. О. Осокіна репресивні заходи, спрямовані на клієнтів торгсинів [291, с. 246]. За нормами

чинного законодавства органи ДПУ були зобов'язані присікати позазаконні валютні операції, що мали спекулятивний характер. Проте працівники каральних органів не дотримувалися законів і проводили конфіскації та арешти з метою змусити власника цінностей безповоротно їх віддати, таким чином заплативши за звільнення з—під варти. У цьому їм часто сприяли торгсінівські службовці з адміністрації крамниць і приймальних пунктів, виконуючи функції позаштатних агентів ДПУ—НКВС [291, с. 253].

Оперативна інформація про наявність золота в певних осіб стікалась до ДПУ через розгорнуту агентурну мережу. На необхідності введення в середовище біржових ділків своїх агентів у березні 1922 р. наполягав очільник ДПУ при РНК РСФРР Ф. Е. Дзержинський. На початку 1920—х рр. ділова активність була зосереджена навколо товарної біржі. Ф. Е. Дзержинський у записці заступникові голови ДПУ Й. С. Уншлихту вказав на необхідність ЕКУ ДПУ проникнути в «святиню капіталу» і дізнатися про зв'язок зросту цін на золото і пониження курсу карбованця, налагодити стосунки з маклерами, купцями, спекулянтами [298, с. 578]. У циркулярі від 22 вересня 1922 р. керівництво ДПУ розпорядилося ввести таємний облік відвідувачів і членів товарної та фондової бірж [298, с. 591—592]. Вичерпні відомості, зібрані через гласні та агентурні джерела, необхідно було вносити до анкети, яка складалася з десяти пунктів і приміток. Циркуляр довершила політична характеристика «непманів—трильйонерів», які «викачали з кишені держави до своєї величезні багатства» [298, с. 592]. Найважливішу інформацію чекістам потрібно було щомісяця направляти до ЕКУ ДПУ. Циркуляр вказував на постійний характер задачі. Анкети оновлювались і перебували на постійному збереженні. В умовах запровадженої в 1929 р. карткової системи непмани не забезпечувались фіксованим продовольчим пайком і задля уникнення голоду були вимушені здавати власні накопичення золота в обмін на продукти [218, с. 96—105]. Ця нечисленна соціальна група була однією з найбільш вразливих до репресій, для якої «Торгсин» став пасткою [218, с. 101].

Вилучення цінностей у приватних осіб працівниками ДПУ ґрунтувалося на спеціальних розпорядженнях керівництва. Спираючись на циркуляр № 404/ЕКУ ОДПУ від 20 жовтня 1931 р., каральні органи розпочали вилучення в населення золотих і срібних речей домашнього вжитку [286, с. 222–223]. Потерпіли від таких дій одними з перших беззахисні відвідувачі торгсинів, покупці та утримувачі дрібних сум валюти. Виявлення громадян, які отоварювалися у спеціалізованій мережі Торгсину, не потребувало особливих зусиль з проведення оперативно–розшукових заходів, копіткої аналітичної роботи, агентурних розробок.

Практика незаконних конфіскацій валюти, промислових і харчових товарів швидко поширилася по всій території України. Д. Д. Гойченко, який за відрядженням Червоного Хреста об'їздив регіони України, згадав відвідування районного торгсину і навів приклади здійснення працівниками ДПУ морального і фізичного тиску до потенційних власників цінностей. Він був впевнений, що «прийоми ДПУ, застосовані для викачування золота з населення, були загальновідомі» [222, с. 264].

Керівництво ОДПУ ще на початку 1932 р. вимушено було розіслати підлеглим в обласні управління попередження. У поштотелеграмі № 125/ЕКУ ОДПУ від 5 лютого 1932 р. вказувалося, що в процесі проведення валютної операції гроші вилучалися у валютоутримувачів і осіб, які мали валютні рахунки в Торгсині. Репресивні заходи тероризували утримувачів дрібних сум валюти та викликали відтік її надходження до Торгсину. Працівників ДПУ попередили про недопущення таких дій і запропонували відслідковувати подібні порушення з боку працівників міліції, кримінального розшуку [286, с. 221–222].

Вказівкам у роботі з одержувачами валютних переказів присвячений циркуляр № 203/ЕКУ ОДПУ від 26 лютого 1932 р. Як стало відомо керівництву, працівники економічного управління заарештовували осіб, на адресу яких від кредитних установ через закордонні банки надходили цінні пакети з валютою. У заарештованих відбиралися розписки про отримання

переказів, які потім вилучало ДПУ. Звільнені з—під варти валютоутримувачі скаржилися на протиправні дії, про збіжні інциденти повідомляли закордонні банки. Оприлюднені випадки отримали широкого розголосу. Надходження чужоземної валюти в СРСР різко скоротилося [286, с. 222]. Враховуючи це, вважає О. Б. Мозохін, ЕКУ ОДПУ почало відбирати перекази лише в тих випадках, коли мало правдиву інформацію про злочинну спекуляцію валютою за завищеними цінами, заарештовуючи підозрюваних виключно у момент проведення операції [286, с. 222].

Утім, практика вилучення валюти в приватних осіб не припинилася. Про це збереглися свідчення, зокрема опубліковані в діаспорі спогади українців, які намагалися відправляти через океан перекази та посилки на історичну батьківщину. Акція допомоги нужденним від голоду жорстко критикувалася за кордоном комуністами і їх прихильниками, які довіряли радянській пропаганді і стверджували, що голод — це вигадка. В українській громаді навіть виникли сумніви щодо доцільності спрямування матеріальної допомоги в УСРР, проте зібрані силами простих емігранток кошти все ж відправили до Харкова, Києва, Полтави, Одеси, Таганрогу. За даними голови Союзу українок Америки Іванни Рожанковської, багато грошових переказів, посилок, надісланих у 1933 р. жіночим товариством через американські банки і «Торгсин» у радянську Україну, до одержувачів не потрапили і відправникам не повернулися [306, с. 2].

Скарги завідувачів крамниць, керівників обласних контор секретна частина Торгсину переадресувувала в ОДПУ з вимогою припинити свавілля працівників на місцях. Типовий випадок представлений директором крамниці № 3 м. Харків Херсонським у службовій записці від 16 червня 1932 р. [74, арк. 80]. До записки докладалися копії заяви мешканця м. Дніпропетровськ М. Ш. Гальницького і доповідної записки комерційного директора І. А. Овечкіна на адресу керуючого обласної контори Торгсину. У документах повідомлялося про позазаконні дії агентів фінвідділу, які 8 червня 1932 р. затримали на виході з крамниці покупця гороху

М. Ш. Гальницького і вилучили в нього квитанції на суму 19 золотих карбованців 30 копійок і 20 золотих карбованців, також 360 радянських карбованців [74, арк. 82]. І. А. Овечкін вважав такі дії «цілком неприпустимим явищем, яке створює атмосферу остраху між споживачів, які будуть побоюватися заходити в наші крамниці» [74, арк. 83]. Керуючий обласною конторою Торгсину Ф. П. Зазулинський особисто провів розслідування і дійшов висновку, що затриманням покупців і вилученням цінностей займалися агенти міського фінансового відділу Харкова, представництво якого містилось у приміщенні Центрального комунального ринку поряд з торгсинівською крамницею. Ф. П. Зазулинський вимагав повернути відібрані цінності, проте фінагенти заперечили і спробували перекласти провину на хуліганів. Відібрані цінності повернули тільки після втручання начальника фінансового відділу.

Перебіг і результати розслідування Ф. П. Зазулинський виклав у листі до ДПУ УСРР, у якому вказав, що агенти фінвідділу отоварювали відібрані квитанції в крамниці № 3, а налякані неприхованими злочинними діями покупці залишили торговий зал крамниці [74, арк. 84]. Звертає увагу обставина, що керуючий обласною конторою Ф. П. Зазулинський, сподіваючись покласти край безчинствам, спрямував листа до республіканського органу ДПУ, на відміну від попередніх скарг про порушення, які відправлялися працівникові Харківського обласного відділу ДПУ Бубнову [74, арк. 75, 76, 77, 87].

Намагаючись повернути функціонування Торгсину в законне русло, тимчасово виконуюча обов'язки прокурора по Харківській області Александрова підготувала районним прокурорам директиву від 20 березня 1933 р. «Про сприяння роботі Торгсину». Метою прокуратури було запровадження рішучих заходів у боротьбі з поширеними негативними явищами, що заважали виконанню плану надходження чужоземної валюти державі. Відібрання придбаного краму, незаконне вилучення торгсинівських талонів, арешт споживачів у крамницях визнавалися діями політично

шкідливими й такими, що суперечили гарантованому Торгсином праву конфіденційності здавачів валюти [81, арк. 4].

Тим часом вилучення продуктів, арешти покупців продовжувалися. Директор Ізюмської районної контори «Торгсин» І. С. Голубцов 19 серпня 1933 р. сповіщав керуючого обласної контори про випадки на ринку з вилученням міліцією купленого в торгсині борошна. Подія відбулася прилюдно і приголомшливо вплинула на клієнтів торгсину. У відповідь на прохання повернути відібране і покарати винних керівники ізюмської міліції та ДПУ заявили, «що як би там не було, ми все борошно, яке потрапляє на базар, будемо відбирати» [92, арк. 6]. Про мотивування місцевих очільників каральних органів не повідомлялося. Вочевидь, таким чином чинилася боротьба каральних органів зі спекуляцією. Затримуючи осіб, які винесли товари на ринок, міліція не цікавилася походженням продуктів, що лякало не тільки клієнтів торгсинів. Подібну ситуацію на сторінках закордонної преси розкрила канадійка українського походження У. Паньків, яка разом з сім'єю в 1932 р. приїхала до столиці радянської України. Жахливі умови побуту контрастували з достатком, побаченим у торгсині. Утиски за місцем роботи, врешті, затримання за спекуляцію на ринку примусили сім'ю повернутися в Канаду [295, 296].

Підозріле ставлення до селянства як до внутрішнього ворога, який переховував золото, супроводжувало дії каральних органів протягом десятиліть. Уродженець і мешканець м. Красноград Харківської області, завідувач їдальні на залізничній станції Конград П. Й. Яковлев був заарештований 23 грудня 1943 р. транспортним відділом НКДБ Південної залізниці при проведенні операції з виявлення підозрілих осіб, які співробітничали з окупантами. На допиті він зізнався, що у 1930 р. був заарештований міліцією і 20 діб утримувався під вартою за невиконання плану заготівлі зерна. Взимку 1933–1934 рр. перебував під арештом 49 діб у Красноградському райвідділку НКВС «за невиконання декрету Уряду про

здачу державі золота» [43, арк. 6 зв.]. Вочевидь, з текстом урядового документу, який слугував підставою арешту, підозрюваного не знайомили.

Інформація про порушення правил торгівлі в торгсинах не підлягала оприлюдненню, утаємничувалась і майже не поширювалася засобами масової інформації. Так, 4 грудня 1932 р. бюро розслідувань редакції газети «Харківський пролетар» направило секретній частині торгсину копію скарги читача І. Васильченка про скуповування в крамниці на Центральному комунальному ринку великої кількості борошна власником пекарні з вулиці Ленінградської [74, арк. 94]. Журналісти просили перевірити викладені факти і вжити відповідних заходів [74, арк. 95]. Висновки з наданими матеріалами пропонували повернути в триденний термін до редакції. Отримані харківським Торгсином матеріали були долучені до справи таємного листування. Достеменно невідомо, чи проводилося розслідування і яким були його результати.

Втручання в діяльність крамниць було настільки відчутним і заважало виконанню плану, що до проекту постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про роботу Торгсину» від 10 грудня 1932 р. було включено окремими пунктами дві аналогічні пропозиції голові ДПУ УСРР С. Ф. Реденсу та наркому фінансів УСРР О. О. Рекісу «терміново розслідувати випадки, які мали місце, неприпустимої практики роботи місцевих органів ДПУ [та НКФ] стосовно клієнтури «Торгсину», винних притягнути до строгої відповідальності та попередити повторення таких випадків надалі» [29, арк. 99]. Проте це формулювання М. А. Каттеля, який був автором проекту, до постанови не потрапило. Член Політбюро ЦК КП(б)У, особливоуповноважений ОДПУ в Україні В. А. Балицький, який прибув до Харкова на зміну С. Ф. Реденсу [331, с. 198], запропонував свій варіант, дещо послаблений і перекручений. Зникло з тексту слово «практика», відповідальність за невизначені порушення покладалася на працівників міліції, кримінального розшуку, фінінспекторів, а розслідування певних випадків доручалося ДПУ і наркомату фінансів. В остаточному варіанті пункт 6 постанови виглядав так:

«Відзначаючи випадки неправильних дій місцевих органів міліції, кримінального розшуку та НКФ (арешти покупців у крамницях Торгсину, відбирання в них куплених товарів, обкладення податками осіб, які отримали перекази), запропонувати ДПУ та НКФ терміново їх розслідувати, притягнути винних до відповідальності та вжити заходи щодо недопущення таких випадків надалі» [29, арк. 108–109]. Остаточний проєкт постанови був затверджений Політбюро ЦК КП(б)У 10 грудня 1932 р. і долучений до протоколу № 94 [28, арк. 114]. Це дозволило В. А. Балицькому скоротити контроль партійних органів, відповідальність підлеглих працівників ДПУ, що уможливлювало надалі застосування ними незаконної практики.

Дії органів ДПУ УСРР навколо мережі Торгсину пояснювались проведенням «золотої операції» із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей. За даними С. П. Лясковської, для її проведення в обласних відділах ДПУ створювалися валютні групи. Їх працівники займалися обліком можливих валютоутримувачів, заводили справи–формуляри, до яких вносилися оперативним шляхом зібрані матеріали. Провідна роль у зборі інформації відводилась агентурі ДПУ, у поле зору якої потрапляли як особи, які заявили про себе за часів непу, так і спекулянти нової формації, які скупляли валюту біля крамниць на так званих торгсинівських майданчиках [270, с. 44].

Про системність арештів утримувачів цінностей свідчать зразки документів, якими користувались у діловодстві працівники економічного відділу в 1933 р. Керівництво ДПУ УСРР розробило і надрукувало службові бланки постанов про закриття кримінальних справ на громадян, які підозрювалися в спекуляції золотом, валютою і цінностями, якщо вони передали їх оперативникам. У документі фіксувалися зібрані відомості про підозрюваного в спекуляції: прізвище, ім'я, по батькові, вік і соціальний стан. Наводився перелік цінностей, встановлених під час розробки, дізнання і обшуку. Фіксувалася кількість вилучених грошей (у карбованцях золотом і американських доларах). У постанові передбачався номер квитанції ДПУ

УСРР про прийом цінностей. Зазначалося про недоцільність порушення кримінального переслідування підозрюваної особи, конфіскацію наведених речових доказів, передачу справи в архів сектора ДПУ. Документ підписувався уповноваженим, затверджувався начальником відділу і узгоджувався прокурором. Постанова складалась у трьох екземплярах, оригінал направлявся до фінвідділу ДПУ УСРР, друга копія долучалася до справи, а третя копія «залишалася при справах місцевого органу» [41, арк. 9].

Також уповноважені ЕКВ користувалися виготовленими бланками рапортів начальнику відділу про кількість вилучених цінностей у громадянина, якого піддавали агентурно–слідчій обробці, з пропозицією про його подальшу долю (звільнення з–під варти, адміністративна висилка тощо) [41, арк. 1]. Нерідко до слідчих справ долучалися типові заяви заарештованих «про добровільну передачу цінностей на користь індустріалізації». Наскільки вони були щирими, свідчать документи архівної кримінальної справи І. С. Тихомирова. Приводом арешту було донесення агента Волгіна від 27 квітня 1933 р., у якому наводилась адреса проживання і надавалася приблизна біографічна довідка І. С. Тихомирова. Автор донесення запевняв, що І. С. Тихомиров — колишній торговець, який свого часу одружився із заможною жінкою і мав достатньо валюти. «Ця людина міцна і терпляча. Доведеться докласти чимало зусиль для викачки у такого золота» [41, арк. 6]. Потуги працівників ДПУ за добу досягнули наміченого. Запроторений 5 вересня 1933 р. до 2–ї камери внутрішньої тюрми обласного управління ДПУ І. С. Тихомиров попросився на допит «для добровільної видачі всієї валюти, яку мав» [41, арк. 2]. Заарештований показав 300 карбованців золотом, які зберігав закопаними в землі в бляшанці [41, арк. 5 зв., 9].

Встановлення нових утримувачів цінностей знаходило розуміння у торгсинівського керівництва. Зокрема, 14 вересня 1935 р. голова В/О «Торгсин» М. А. Левенсон направив керуючим обласних контор таємного листа «Стосовно вимагання органами міліції довідок від Торгсину», у якому

роз'яснив, що «працівники Наркомвнуправ мають право в потрібних випадках вимагати від Вас довідки про кількість зданих окремими особами побутових цінностей, а також прізвища і адреси цих осіб, втім, за отриманням такого роду довідок вони повинні звертатися виключно до адміністрації крамниць або скупунктів» [88, арк. 60].

Проте вилучені цінності далеко не завжди потрапляли до державної скарбниці. Навіть більше, керівники органів державної безпеки створювали на місцях неофіційні валютні фонди, які використовувалися для службових і особистих цілей. Показовою є архівна кримінальна справа працівників Одеського обласного управління ДПУ, колишнього начальника управління Ю. М. Перцова і начальника економічного відділу М. Я. Кларова–Соловейчика, затриманих у лютому 1933 р. особливим відділом ОДПУ за вказівками особливоуповноваженого ОДПУ в Україні В. А. Балицького [40, арк. 1]. Ю. М. Перцов і М. Я. Кларов–Соловейчик опинилися під вартою через низку посадових злочинів, провозу контрабандних товарів, привласнення вилучених під час операції валюти і цінностей [40, арк. 1, 2]. При розслідуванні, за влучним визначенням В. А. Балицького, «валютних комбінацій Перцова» [40, арк. 37] розкрилися масштабні порушення в роботі ЕКВ обласного відділу ДПУ, частина яких була пов'язана з Торгсином. Під опікою Ю. М. Перцова створювався і неофіційно зберігався у вогнетривкому сейфі валютний фонд, до якого стікалися вилучені в громадян цінності. Загальну суму фонду склали 17 тисяч золотих карбованців [40, арк. 125]. Допитані обізнані одеські чекісти підтвердили, що за домовленістю з працівниками Торгсину через торгсинівську крамницю чужоземним туристам реалізовувались вилучені оперативними працівниками ікони. Посередницька доля торгсинівців склала 20–30 %, решту виручки продавці передали кур'ерам із працівників молодшого складу ДПУ. Частина грошей, отриманих з продажу ікон, була реалізована на дефіцитні цигарки, які Ю. М. Перцов відправив посадовцям до Харкова, залишки поділив між підлеглими. Подібні приховані фонди створювалися в інших областях. До

Ю. М. Перцова зверталися колеги з проханням купити за валюту ті чи інші імпортні речі. Поповнювалися фонди за рахунок конфіскацій, які проводилися під виглядом боротьби зі спекуляцією [291, с. 249].

Виправдовуючись, Ю. М. Перцов стверджував, що кошти витрачалися на закупку майна, автомашин, робочого обладнання, а не на особисті речі [40, арк. 133]. Покази про благі наміри, бездоганну репутацію колишній начальник управління ДПУ підкріпив вилученими при арешті документами: грамотою від колегії ОДПУ про нагородження зброєю в 1924 р. за енергійну і вмілу роботу у боротьбі з ліквідації бандитизму в Далекосхідній області та грамотою 1932 р. від керівництва ВУЦВК УСРР про нагородження бойовою зброєю за активну та енергійну боротьбу з контрреволюцією. Ю. М. Перцов був покараний п'ятирічним терміном позбавлення волі за контрабанду. Його кар'єра була остаточно зруйнована, коли в ув'язненні він отримав ще 5 років позбавлення волі і до служби в органи не повернувся [332, с. 528–529]. Зізнання чекістів про шляхи отримання грошей через Торгсин збереглися у матеріалах справи, проте в обвинувальному висновку не були відображені.

Отже, «справа Перцова» була показовою для багатьох начальників обласних управлінь ДПУ, яких таким чином попередили, що збір валюти і цінностей на території СРСР, як і можливість розпоряджатися ними, були монополією партійної і державної верхівки, яка суворо карала відступників.

Працівники ДПУ УСРР не гребували зловживаннями, проводячи через Торгсин позазаконні махінації з метою власного збагачення. Репресований у 1937 р. заступник начальника особливого відділу УДБ УНКВС по Харківській області О. Я. Санін–Затурянський свідчив на допиті колишнім колегам, що в розпал голоду в 1932–1933 рр. начальник Київського обласного відділу ДПУ О. Б. Розанов за допомогою підлеглих продав у Торгсин через кооператив ДПУ великі партії борошна, цукру та інших харчових продуктів в обмін на торгсинівський крам. Інформація про здійснене трималася в суворій таємниці. Цього вимагали від виконавців О. Б. Розанов і його заступник М. Г. Чердак, побоюючись результатів

розслідування справи господарчого об'єднання Київського ОВК, до якої були причетні [331, с. 234–235].

За цією справою у березні–квітні 1934 р. органами ОДПУ притягнуто до відповідальності 78 радянських службовців, звинувачених у здійсненні валютних операцій, махінацій з харчовими продуктами і промисловим крамом. Поміченими у злочинних діях були посадовці інших міст, включаючи Москву. Слідство проводилося і зберігалися документи архівної кримінальної справи, яка включала щонайменше 84 томи, у столиці СРСР, тому остаточні результати розслідування досліднику В. М. Даниленку не відомі [231, с. 72]. У надісланому до Києва обвинувальному висновку фігурували імена осіб, причетних до покриття злочинної діяльності угруповання, серед яких були харків'яни: завідувач Харківським обласним відділом легкої промисловості А. Б. Глинський, член ЦК КП(б)У, другий секретар Київського обкому КП(б)У і майбутній другий секретар Харківського обкому КП(б)У І. А. Мусульбас [231, с. 111]. Розслідування показало зрощення представників партійно–державної номенклатури і апарату ДПУ на ґрунті зацікавленості в наживі у роки Голодомору.

Позазаконний обмін продуктів на мануфактуру та інший крам мав місце в роботі керівництва Сумського міського відділу ДПУ. Приводом до відкриття партійної справи було повідомлення про незаконне одержання товарів з Торгсину секретарем міського комітету КП(б)У Ф. П. Чугуновим. Харківська обласна КК КП(б)У 15 березня 1933 р. ухвалила рішення провести розслідування розбазарювання торгсинівського краму з метою виявити і покарати всіх причетних до злочинів осіб [49, арк. 182]. «Справа про зловживання в Сумському Торгсині» була заслухана 23 березня 1933 р. На засідання були запрошені відповідальні працівники Сумського відділу ДПУ. Партколегія констатувала, що товарообмінні операції між відділом торгсину і розподільником ДПУ проводилися з метою самопостачання Ф. П. Чугунова, начальника Сумського відділу ДПУ П. К. Кляусена і оперуповноваженого ДПУ А. Р. Винокурова. Як зазначалося, «секретар МПК

тов. Чугунов замість того, щоб взяти під свій контроль роботу Торгсину та в корені ліквідувати злочини, потурав цим злочинам, виходячи з власної зацікавленості в самопостачанні, чим себе дискредитував як партійного керівника району» [49, арк. 209]. Зобов'язані боротися із злочинністю відповідальні працівники П. К. Кляусен і А. Р. Винокуров користувалися самопостачанням і не перешкодили розбазарюванню працівниками розподільнику таких дефіцитних товарів, як борошно і цукор. Через визнання звинуваченими провини, засудження своїх дій і обіцянку на практичній роботі виправити припущені помилки, а також беручи до уваги їх соціальне походження і бездоганне минуле, збори обмежилися винесенням звинуваченим суворої догани з відстороненням їх від керівної роботи на один рік і з попередженням у випадку рецидиву виключити Ф. П. Чугунова, П. К. Кляусена і А. Р. Винокурова з партійних лав [49, арк. 209].

Спекуляції, самопостачання проводилися з відома і за участі працівників вищого ешелону. Заступник голови ДПУ УСРР К. М. Карлсон спеціальним наказом попередив усіх підлеглих керівників про сувору відповідальність за позазаконні комерційні операції. Проте вони проводились і за виявлені Комісією радянського контролю в 1934 р. фінансові порушення в роботі республіканської міліції та ДПУ формальному покаранню було піддано керівництво органів, зокрема К. М. Карлсон, начальник УРСМ УСРР П. В. Семенов, керуючий справами ДПУ УСРР Я. В. Письменний, начальник фінвідділу ДПУ УСРР О. С. Янишевський [331, с. 235–236]. Голова ДПУ УСРР В. А. Балицький, який отримав догану «за допущення в підпорядкованому йому апараті позазаконної витрати коштів», не допустив суворого покарання і пом'якшив долю підлеглих, з якими був пов'язаний міцними стосунками. Як свідчив колишній директор відомчої дачі в курортному селищі Хоста на Кавказі М. В. Френкель, під час відпочинку В. А. Балицького господарники ДПУ організували постачання дачі гостродефіцитними продуктами і дорогими винами з крамниці Торгсину. Голова ДПУ УСРР влаштовував пишні банкети, які нерідко закінчувалися

дебошами. У голодному 1932 р. підлеглі задовольнили забаганку дружини шефа Людмили Балицької і доставили з України вагон живих телят, яких на місці забили. Частина м'яса пропала через те, що воно «дуже швидко «приїлося» [331, с. 276].

Отже, працівники економічного управління ДПУ УСРР, економічного відділу НКВС УСРР, користуючись службовою обліковою базою клієнтів Торгсину, інформацією агентурної мережі, встановлювали коло спроможних споживачів і вносили їх особисті дані до таємного обліку, започаткованого ОДПУ в 1922 р. за наполяганням очільника ДПУ при РНК РСФРР Ф. Е. Дзержинського.

Утримувачі цінностей піддавались арештам. Застосовуючи позазаконні методи фізичного та морального тиску, чекісти примушували їх віддавати валюту і коштовності. Відвідувачі крамниць піддавались неправомірним обшукам і конфіскаціям. Вилучена валюта не завжди була облікована, потрапляла до так званих негласних «фондів» ДПУ, що присікалося партійно–державним керівництвом.

Встановлено, що втручання органів ДПУ в діяльність крамниць Торгсину було настільки очевидним, що у проєкті постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про роботу Торгсину» від 10 грудня 1932 р. було запропоновано голові ДПУ УСРР С. Ф. Реденсу та наркомові фінансів УСРР О. О. Рекісу терміново розслідувати випадки позазаконних дій до клієнтів «Торгсину» з притягненням порушників до строгої відповідальності. Проте в затвердженому тексті постанови відповідальність за порушення покладалася на працівників міліції, кримінального розшуку, фінінспекторів, а розслідування певних випадків доручалося ДПУ УСРР і наркомату фінансів.

З'ясовано, що в Україні працівниками каральних органів застосовувались репресії до споживачів Торгсину. Боротьба з цим негативним явищем, до якої долучились органи прокуратури та партійного контролю, пояснювалась, по–перше, перешкодами, які створювали працівники ДПУ УСРР виконанню плану надходження чужоземної валюти

державі. По–друге, відібрання придбаного краму, незаконне вилучення торгсинівських талонів, арешти у крамницях суперечили гарантованому Торгсином праву конфіденційності споживачів. По–третє, окремі розслідування виявили факти службових злочинів у чекістському середовищі, пов’язані з позазаконними комерційними операціями в Торгсині.

4.4. Політичний контроль за працівниками та споживачами Торгсину

Контроль ДПУ УСРР за Торгсином, його працівниками та відвідувачами відбувався як в економічній, так і політичній площині. У 1933 р. аналітики спецслужби звернули увагу на велику кількість грошових переказів, які через Торгсин надходили в Україну з Німеччини. За їх оцінками, з квітня 1933 р. до квітня 1934 р. надійшло майже 490 тисяч карбованців золотом. В окремих районах допомогу отримали до 60 % населення. У відповідь радянські німці відправляли «провокаційні листи» про голод і смертність в Україні [134, с. 816–817].

Вжити конкретних заходів до Торгсину пропонував другий секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев. У доповідній записці від 3 червня 1934 р. на ім’я Й. В. Сталіна він нагадав про надходження через Торгсин з Німеччини, починаючи з 1933 р., численних переказів на 5, 7, 8, іноді 10 марок в обмін на фотокартки та дописи про голод в Україні. Протидією ЦК КП(б)У були арешти та притягнення до відповідальності за провокаторські дії працівників Торгсину, відрядження на місця відповідальних працівників для підсилення роботи за демонстративну відмову від «гітлерівської допомоги» з передачею переказів МОПРу, арешти агітаторів, кореспондентів та організаторів звернень з числа німців [134, с. 527–528].

Рішуче налаштована керуюча партійна верхівка мала намір покласти край цій грошовій допомозі. Постановою «Про німецьку кампанію голоду», затвердженою 25 липня 1934 р., Політбюро ЦК ВКП(б) доручило комісії в складі наркома закордонних справ, керівників Держбанку і Торгсину надати

конкретні пропозиції щодо затримання виконання грошових переказів із Німеччини, спростувати заяву німців про угоду з Торгсином у пресі та на радіо [134, с. 549].

Маловідомим дослідникам документом, у якому допомога з Німеччини розглядалась як частина підривної роботи фашистської розвідки в радянській Україні, є доповідна записка наркома внутрішніх справ УСРР В. А. Балицького, підготовлена Й. В. Сталіну і розіслана в копіях на ознайомлення начальників обласних управлінь НКВС УСРР 17 лютого 1935 р. [36, арк. 82–98]. Головний розділ документу — «Діяльність закордонних фашистських організацій і німецьких консульств в Україні» — включав згадки про Торгсин як засіб легального зв'язку німецького фашистського націоналістичного антирадянського підпілля для отримання грошей і відправки неправдивої інформації за кордон.

В. А. Балицький повідомив про різке збільшення грошових переказів в Україну з Німеччини. Якщо за 11 місяців 1933 р. до СРСР усіма можливими засобами зв'язку надійшло 390 тисяч карбованців золотом, за такий саме термін 1934 р. тільки в Україну через Торгсин надійшло 417 794 карбованців золотом. Крім того, залишилися не врахованими грошові перекази, що надходили в Україну «від німецьких фашистських організацій в Америці, Польщі, Латвії, Литви, Швейцарії та інших країн» [36, арк. 85].

Приводом численних грошових відправлень вважалися листи із закликами допомогти голодуючим, які надходили з України. Письмові звернення нібито ініціювала німецька сторона. Заарештований як «керівник німецьких сектантських громад на Київщині» Р. Шмідт на допиті показав: «Голова нашої громади отримав листа від баптистського проповідника Роллендера з Німеччини, у якому той написав, що «чим більше будете повідомляти сюди про голод і про скруту, тим скоріше і більше отримаєте грошей» [36, арк. 85].

За два місяці, листопад–грудень 1934 р., НКВС УСРР було виявлено 11 123 листи антирадянського змісту, висланих німцями національних

районів України в різні закордонні країни. У заарештованих за контрреволюційну діяльність німців було вилучено більше 400 адрес «закордонних фашистських організацій і окремих осіб, які систематично проводили роботу проти СРСР, на які систематично відправлялась інформація антирадянського змісту». За логікою головного чекіста в Україні, одержувачами допомоги мала бути «фашистська агентура», яка, «відпрацьовуючи гроші, впливала на формування негативної громадської думки в європейських країнах про СРСР» [36, арк. 86].

Радянських німців, на адресу яких з-за кордону надходила грошова допомога, працівники НКВС виокремили в політично неблагонадійну переслідувану категорію. Проти активних громадян, які вимагали найскоріших розрахунків у Торгсіні, у грудні 1934 р. в Харківській області розгорнули політичні репресії. У Сахновщинському районі особливим відділом УДБ ХОУ НКВС була заарештована група осіб німецької національності: Я. Я. Байтінгер, А. К. Біркле, Г. Я. Герінг, Е. Г. Годзейліх, А. Я. Кірх, Е. Ф. Корель [44, с. 2, 5, 7, 9, 11, 12]. Спеціальна колегія Харківського обласного суду 10 березня 1935 р. засудила звинувачених «у контрреволюційній націоналістичній діяльності серед німецького населення» до тривалих термінів позбавлення волі. Так, «син куркуля», робітник млину в с. Сахновщина А. Я. Кірх, звинувачений у розповсюдженні поштових адрес німецьких благодійних товариств, відвідуванні консульства Німеччини у Харкові, проведенні німецької націоналістичної пропаганди, був засуджений на три роки позбавлення волі у віддалених таборах [44, с. 118]. Провина ще одного фігуранта, А. К. Біркле, полягала в сприянні односельцям в отриманні торгсінівських переказів. Паспортизація в селах ще не проводилась, особистих документів селяни не мали. Особу громадянина в сільській місцевості засвідчували довідки, видачею яких займались сільські ради, господарчі організації. За усними вказівками керівників області секретарям заборонили видачу таких документів у разі, коли було відомо про надходження закордонних переказів на певну адресу. Порушення негласних

інструкцій каралося арештом. А. К. Біркле, який працював діловодом колгоспу ім. Петровського, був звинувачений у видачі фальшивих довідок колоністам для отримання грошової допомоги з Німеччини. Спеціальна колегія Харківського обласного суду 10 березня 1935 р. засудила А. К. Біркле на п'ять років позбавлення волі у віддалених таборах з поразкою у правах на п'ять років і конфіскацією майна [44, с. 120]. Усі репресовані у цій справі були реабілітовані в 1992 р.

Заборони і переслідування досягли небажаного для Торгсину результату, коли під тиском радянської влади німці почали ігнорувати грошові закордонні перекази. Погроза репресії перевищила сподівання людей на порятунок від голодної смерті. У 1934 р. були не затребувані близько 44 % переказів з тих, що надійшли на ВУК «Торгсин» [319, с. 165].

Роль Торгсину як засобу зв'язку в фінансуванні «фашистського підпілля» в радянській Україні радянське правосуддя розкрило на сторінках кримінальної справи «Національного союзу німців в Україні». Одним з її керівників був визнаний колишній начальник управління обслуговування «Інтуристу» в Москві І. Ф. Гебгарт, якого звинуватили у зв'язках з зовнішньо-політичним відділом націонал-соціалістичної партії Німеччини та активній контрреволюційній націоналістичній роботі на користь однієї з чужоземних держав [34, арк. 346]. Військовим трибуналом КВО 21 січня 1937 р. І. Ф. Гебгарт був засуджений на розстріл. Військова колегія Верховного суду СРСР визнала матеріали слідства сфабрикованими, 26 вересня 1956 р. І. Ф. Гебгарт був реабілітований, справу за відсутністю складу злочину було припинено [34, арк. 449–450].

Працюючи до 30 червня 1935 р. завідувачем берлінського філіалу «Інтуристу», І. Ф. Гебгарт зустрічався з одним із власників фірми «Фаст і Бріліант», яка була контрагентом «Торгсину» і відома допомогою голодуючим. Про співробітництво з цією фірмою він розповів комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) у 1935 р. [34, арк. 391]. На судовому засіданні 13 січня 1937 р. І. Ф. Гебгарт свідчив про «гітлерівську допомогу».

«Фашисти використовували канал «Торгсину» для підтримки своїх прибічників у радянській Україні. У Німеччині я отримав від Наркомзовнішторгу план мобілізації валюти по лінії «Торгсину». У 1933 році торговельною угодою було передбачено прийняття торгсинівських переказів по 50 марок на паспорт. Кожний відправник грошей Німеччини повинен був подати паспорт, на який покладался штампель про відправлення грошей до СРСР. Перекази здійснювали банки і в невеликій мірі «Інтурист». Коли в СРСР переказувалися гроші, на переказі вказувалася адреса відправника. Таким чином німцям в СРСР потрапило безліч адрес осіб і установ відправників грошей. Цей канал фашисти використовували. Наприкінці 1934 року за кордон почали надходити листи з СРСР з проханнями про гроші та повідомленнями про голод. Фашисти в Берліні організували виставку цих листів з метою проведення антирадянської кампанії. З України надійшла велика кількість таких листів з проханнями присилати гроші, до того ж у листах прохачі вказували свої адреси» [34, арк. 391–392]. Такі листи, що надходили до філіалу «Інтуристу» в Берліні, І. Ф. Гебгарт передав радянському консульству, яке повернуло їх до СРСР для встановлення авторів [34, арк. 392].

Вирок у справі «Національного союзу німців в Україні» був підставою нових арештів. За даними УДБ НКВС УРСР, протягом 1936 р. і чотирьох місяців 1937 р. за цією кримінальною справою було заарештовано 224 особи, з яких 24 засуджені до вищої міри покарання, 75 позбавлені волі у виправно–трудовах таборах, на багатьох заарештованих слідство продовжувалось [116, с. 23].

Зібрана інформація про клієнтуру Торгсину осідала в базах даних ДПУ–НКВС і з певним політичним забарвленням використовувалась у оперативних розробках у часи «великого терору». Письменник і громадський діяч В. П. Некрасов вважав отримання закордонних посилок і переказів через Торгсин вагомою підставою для арешту органами НКВС [288, с. 71]. Цей висновок підтверджують документи архівної кримінальної

справи репресованого в 1937 р. А. Л. Штейнберга. При обранні запобіжного заходу чекісти скористалися відомостями про отримання А. Л. Штейнбергом протягом 1932–1933 рр. грошової допомоги від брата, який проживав у Німеччині та Франції.

Абрам Штейнберг до арешту 30 грудня 1937 р. працював приймальником зерна на державному млині в м. Лозовій Харківської області, а його дружина завідувала крамницею Хаторгу. У постанові на арешт було вказано, що він «протягом декількох років займався контрреволюційною шпигунською і шкідницькою діяльністю» [93, арк. 1]. На першому допиті 7 січня 1938 р. слідчий наполягав на визнанні А. Л. Штейнбергом встановлених слідством «письмових зав'язків з фашистською Німеччиною», звідки той отримав «перекази для шпигунської, диверсійної роботи» [93, арк. 11]. Однак заарештований встояв перед психологічним натиском і відповів: «Можливо, гроші і спрямовувалися на шпигунську роботу, але мені про це нічого не відомо і до шпигунської організації я не належав» [93, арк. 11 зв.]. У протоколі другого допиту, який зберігається в архівній справі, Штейнберг докладно виклав історію стосунків з братом Йосифом, який проживав за кордоном. Зокрема, зупинився на подіях початку 1930-х рр. «У 1930–1931 рр., коли почалася реконструкція сільського господарства, тобто колективізація, я йому повідомив про те, що в СРСР важко живеться, і прохав грошової допомоги. Допомогу він мені дійсно [надав] на початку 1932 р., надіславши у харківський банк через Торгсин 40 марок. Згодом він ще раз надіслав мені на павлоградський Торгсин 20 марок. Наприкінці 1932 р. я написав брату листа про те, що в СРСР жахлива голодовка, він, тобто брат, у 1932 р. зробив ще раз грошовий переказ на лозівський Торгсин 20 марок» [93, арк. 17 зв.]. У 1933 р. Абрам відправив листа Йосифу до Парижу, звідки отримав переказом 20 франків. У листі–відповіді Абрам подякував братові і визнав, «що ці франки врятували мене від важкого стану, тому що за радянські гроші на базарі нічого не купиш», і прохав вислати ще «через виниклий важкий стан» [93, арк. 18]. Останній грошовий переказ 15

франків надійшов улітку 1933 р., після чого, за словами заарештованого, зв'язок перервався.

У додатковому протоколі допиту від 25 липня 1938 р. Абрам Штейнберг визнав себе винним в отриманні грошей «для шкідницької та шпигунської роботи» [93, арк. 23], проте після відставки наркома НКВС М. І. Єжова в письмовому зверненні до прокурора Харківської області від 15 грудня 1939 р. він стверджував, що «визнання» було написане під диктовку і в редакції слідчого, який застосував до нього фізичні тортури [93, арк. 40]. А. Л. Штейнберг категорично відкинув звинувачення на допиті 13 березня 1939 р. [93, арк. 23 а] і за умов перевірок численних порушень у справах, які залишилися «у спадщину» від М. І. Єжова, працівники НКВС вимушені були справу припинити за недоведеністю обвинувачення, звільнивши А. Л. Штейнберга з—під варти [93, арк. 36].

Звинувачення в розвідницькій діяльності на користь чужоземних розвідок Великої Британії та Фінляндії, НКВС висунуло радянському прозаїку—мариністу, уродженцю м. Одеса, знавцю джазу Сергію Колбасьєву, який був двічі заарештований органами ДПУ — у 1933 р. і 1934 р. За свідченням композитора, одного із засновників джазу в СРСР Г. Р. Терпиловського, мотивом арештів С. А. Колбасьєва слугували його консультації торгсінівських працівників з відбору музичних платівок закордонних виконавців [190, с. 170]. Звинувачений у шпигунстві та антирадянській агітації, у 1937 р. С. А. Колбасьєв був страчений за рішенням особливої трійки УНКВС по Ленінградській області [131, с. 537].

У 1937–1938 рр. були заподіяні політичні репресії проти причетних до роботи Торгсину державних керівників. Остаточну кількість репресованих донині визначити не можливо, але за архівними матеріалами, що збереглися, можна зробити певні висновки. Рішення про арешт приймалися щодо найбільш проінформованих осіб, які безпосередньо втілювали на території України вказівки кремлівського керівництва. Звинувачені в антирадянській діяльності, під примусом вони називали імена колишніх підлеглих, з якими

нібито підтримували підпільні контрреволюційні зв'язки. Ділові зустрічі були прикриттям нелегальних зборів підпільників, які намагалися шкодити сталінському режиму. У свідченнях зустрічається назва торговельної організації, з якою в 1931–1936 рр. були пов'язані заарештовані особи, однак найчастіше слідчі не уточнювали відомості про роботу торгсинів і навіть свідомо обходили цю тему. В обвинувальні висновки кримінальних справ згадки про Торгсин не потрапляли. Проте накопичені слідством матеріали тиражувалися, долучалися як докази до кримінальних справ заарештованих колишніх колег і подавалися на ознайомлення керівним посадовцям держави. Доли багатьох репресованих, звинувачених у зраді батьківщині, склалися цілком трагічно.

Показовою є архівна кримінальна справа колишнього уповноваженого НКЗТ при РНК УСРР, заступника голови УЕН М. А. Каттеля, яка нині зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки в Україні в м. Київ [35]. Окремі факти його біографії висвітлені в публікаціях істориків [232, с. 176–188], проте архівні документи, пов'язані з репресією, тривалий час залишалися секретними.

Працюючи на високій посаді, Михайло Каттель був обізнаний з усіма деталями механізму роботи Торгсину. Він був автором проекту постанови ЦК КП(б)У «Про роботу Торгсину» від 10 грудня 1932 р. [29, арк. 91, 97–100], у якому зобов'язувався «добитися від Наркомзовнішторгу своєчасного і повного виконання В/О «Торгсин» планів завозу краму в кількості та асортименті, який забезпечить виконання планів» [29, арк. 91 зв.], визначити заходи, що забезпечували широкий розвиток торговельних операцій на селі. На засідання ЦК КП(б)У в січні 1933 р. пропонував себе як співдоповідача на обговорення питання «про виконання плану мобілізації золотих інвалютних ресурсів через систему «Торгсин» у IV кварталі» [29, арк. 91 зв.]. На роботі виявляв запопадливість і наполегливість, вимагаючи від підлеглих перевиконання планів і точного дотримання настанов керівництва. «Успіхи» торгсинів в Україні багато в чому пов'язані саме з його діяльністю [120, с.

176–177]. За виконання плану експортних поставок з України в 1931–1932 рр. і I кварталі 1933 р. ім'я М. А. Каттеля під першим номером було включено заступником голови Раднаркому П. П. Любченком до подання від 29 квітня 1933 р. в ЦК КП(б)У про нагородження орденом Трудового Червоного прапора [169, с. 299].

Проте невдовзі після припинення роботи «Торгсину» М. А. Каттеля виключили з членів ВКП(б) і перевели на значно скромнішу посаду заступника уповноваженого по УСРР Комітету по заготівлі сільськогосподарських продуктів при РНК СРСР. За зовнішніми ознаками від утисків він не потерпав: користувався привілеями номенклатури, проживав у престижному районі Києва по вулиці 25 Жовтня (нині Інститутська) у будинку, відомому славетними мешканцями різних років О. С. Левадою, Д. З. Білоколосом, А. Б. Солов'яненком, М. Є. Сиваченком. Михайла Каттеля заарештували у ніч з 28 на 29 червня 1937 р. у «справі антирадянської право–троцькістської організації в Україні» [35, арк. 3], у яку, за версією НКВС, об'єдналися державні і громадські діячі Ю. М. Коцюбинський, І. Й. Агол, М. М. Кіллерог та ін. Міфічна організація «Український троцькістський центр» була «викрита» в 1936 р., її учасники репресовані. Заарештовані надали слідству розгорнуті свідчення про М. А. Каттеля як троцькіста. На першому допиті М. А. Каттель письмово підтвердив свою участь у контрреволюційній троцькістській терористичній організації, про що пообіцяв щиро свідчити [35, арк. 15].

Він конкретизував слідству зміст окремих зустрічей, фігурантами яких були його колишні колеги. Так, 8 серпня 1937 р. передав зміст діалогу з уповноваженим НКЗТ по Харківській області І. П. Сітовим, який відбувся в робочому кабінеті М. А. Каттеля взимку 1933/34 р. Обговорюючи роботу харківського Торгсину, М. А. Каттель запитав співрозмовника, чому не виконується план реалізації товарів. «Сітов заявив, що вважає невірним те, що при нестатку хліба в країні в 1933 р. ми, користуючись хлібною скрутою, з успіхом торгували хлібом через Торгсин, цим відриваючи хліб від

робітників» [35, арк. 54]. І. П. Сітов вважав, що надана можливість придбання хліба та іншого краму першої необхідності через Торгсин призведе до розповсюдження крадіжок і розкладання, які поширяться на робітничі і партійні середовища [35, арк. 54]. На пропозицію підкріпити висловлене висновками, він відповів, що «партія вимушена вдатися до системи накопичення валюти через Торгсин тільки тому, що прийняті непосильні державі темпи індустріалізації» [35, арк. 54].

М. А. Каттель вказав, якщо відповідна частина валюти не буде отримана Торгсином усередині країни, держава буде змушена збільшити експорт і придбати валюту за дорого, на що І. П. Сітов відповів, що йому це зрозуміло, але «без перегляду наших планів будівництва нічого не вийде» [35, арк. 54]. Діалог підсумував М. А. Каттель. Він начебто вважав, «що все ґрунтується в політику партії, яка проводиться неправильно» [35, арк. 54]. Ця зустріч була їх останньою. Невдовзі І. П. Сітова призначили на посаду завідувача чернігівського облвноторгу, а 4 вересня 1937 р. його заарештувало УДБ УНКВС по Чернігівській області «як учасника контрреволюційної право–троцькістської організації» [35, арк. 197]. До кримінальної справи І. П. Сітова була долучена копія протоколу допиту М. А. Каттеля, проте І. П. Сітов показів про М. А. Каттеля слідству не надав [35, арк. 197].

Наведені у протоколах слідства вислови про Торгсин мали бути предметом окремого розгляду, проте в обвинувальному висновку справи вони згадувалися побіжно як «контрреволюційні право–троцькістські бесіди» [35, арк. 155] і в остаточному формулюванні обвинувачення не фігурували. За вироком Військової колегії Верховного суду СРСР М. А. Каттель був розстріляний у м. Київ 2 вересня 1937 р. як «активний учасник контрреволюційної троцькістської терористичної організації» [35, арк. 162, 161].

При перегляді матеріалів «справи М. А. Каттеля» один із колишніх керівників українського Торгсину Й. П. Львов засвідчив факт їх знайомства з листопада 1932 р. до травня 1936 р. і охарактеризував М. А. Каттеля як

«стійкого і відданого партії комуніста, який незмінно твердо проводив лінію нашої партії [...] який неодноразово, окрім основної роботи (уповноважений Наркомзовнішторгу СРСР) виконував партійні завдання ЦК КП(б)У і Раднаркому СРСР» [35, арк. 258]. Відгук члена КППС партійної організації київської контори «Укрголовпродпостач» Й. П. Львова отримав позитивну оцінку Головної військової прокуратури СРСР і був долучений до матеріалів справи [35, арк. 261]. Ухвалою Військової колегії Верховного суду СРСР від 8 вересня 1956 р. М. А. Каттель був реабілітований [35, арк. 263]. Однак, як і в 1937 р., у 1956 р. викладені факти, пов'язані з роботою Торгсину, не переглядались і не аналізувались.

Професійна діяльність колишніх торгсинівців, викритих у порушеннях правил торгівлі, зловживаннях, крадіжках за місцем роботи, не цікавила репресивні органи без отримання спеціальних вказівок про притягнення порушників до кримінальної відповідальності. Перший директор торгсинівської крамниці в Харкові С. М. Радшун, який був викритий масштабною перевіркою і засуджений в 1932 р. за посадові злочини на півтора роки позбавлення волі умовно, вдруге був притягнутий до судової відповідальності в 1934 р. як директор хлібозаводу, який припустив випуск бракованого хлібу. У 1938 р. завідувача районної Зміївської контори «Плодовочторгу» С. М. Радшуна заарештували за підозрою у шпигунській розвідницькій діяльності [42, арк. 1]. Слідством були зібрані і долучені до справи матеріали попередніх арештів, які охарактеризували Радшуна як слабого господарника і недбалу службову особу [42, арк. 8, 9]. Підготовлена Зміївським районним партійним комітетом за матеріалами виконкому Комінтерну і ЦК ВКП(б) довідка включала негативні факти його біографії. У документі повідомлялося про неодноразову зміну прізвищ Радшуном, який до приїзду в радянську Україну змінював рідне прізвище Беккер на імпозантне Ротшильд [42, арк. 10]. Також наводився факт притягнення його до кримінальної відповідальності в Польщі в 1905 р. «за вбивство однієї особи за те, що вона не дала гроші на пиво і спробувала заявити про це

в поліцію» [42, арк. 10]. Не беручи до уваги кримінальне минуле С. М. Радшуна, слідство зосередилося на розслідуванні його нібито шпигунської діяльності. Звинувачення доведено не було, справу припинили, звільнивши заарештованого з-під варти [42, арк. 61, 62]. За висновком Харківської обласної прокуратури від 6 травня 2000 р. С. М. Радшун був реабілітований як такий, що зазнав політичних репресій.

Отже, контроль за працівниками та відвідувачами Торгсину відбувався як в економічній, так і політичній площині і доручався органам ДПУ–НКВС УСРР. Використовуючи наявні можливості для збору закритих відомостей, керівники каральних органів тенденційно у політичному контексті інформували керівництво держави про факти, які мали місце у роботі Торгсину.

Найбільш резонансною міжнародною подією за масштабом та наслідками було надходження з Німеччини через Торгсин благодійної допомоги голодуючим громадянам німецької національності. Намагаючись приховати голод в Україні, Політбюро ЦК ВКП(б) вживало заходів щодо припинення надходжень переказів із Німеччини. Виконання покладалось на радянські каральні органи. У дослідженні вперше проаналізовано текст маловідомої дослідникам доповідної записки наркома внутрішніх справ УСРР В. А. Балицького, підготовленої Й. В. Сталіну і розісланої в копіях на ознайомлення начальників обласних управлінь НКВС УСРР 17 лютого 1935 р. У документі допомога з Німеччини розглядалась як частина підривної роботи фашистської розвідки в радянській Україні.

Роль Торгсину як засобу зв'язку в фінансуванні «фашистського підпілля» в УСРР висвітлено у сфабрикованій працівниками НКВС кримінальній справі «Національного союзу німців в Україні». З'ясовано, що на судовому засіданні колишній завідувач берлінського філіалу «Інтуристу» І. Ф. Гебгарт свідчив про Торгсин як один із каналів, використаних фашистами для підтримки своїх прибічників у радянській Україні. Листи з

СРСР з проханнями про гроші та повідомленнями про голод були експоновані гітлерівцями на антирадянській виставці в Берліні.

Свідоцтва про голод в Україні впливали на формування громадської думки у світі. Автори листів, відвідувачі консульства Німеччини, розповсюджувачі поштових адрес благодійних організацій були звинуваченні «у контрреволюційній націоналістичній діяльності серед німецького населення». У дослідженні вперше на прикладі матеріалів архівних кримінальних справ висвітлено політичні репресії, застосовані органами НКВС у грудні 1934 р. до одержувачів так званої «гітлерівської допомоги» в Сахновщинському районі Харківської області.

З'ясовано, що відомості про клієнтів Торгсину заносились до інформаційних баз ДПУ–НКВС і з певним політичним забарвленням використовувались при арештах у 1937–1938 рр. Спрощене слідство часів «великого терору» дозволяло доводити звинувачення у шпигунстві колишнім споживачам Торгсину. Цей висновок підтверджують спогади очевидців, матеріали архівних кримінальних справ.

Репресії проти колишніх радянських службовців, чия діяльність була пов'язана з Торгсином, проводилися за рішеннями партійно–державного керівництва СРСР і були спрямовані на знищення найбільш проінформованої частини апарату. Показовою є архівна кримінальна справа колишнього уповноваженого НКЗТ при РНК УСРР, заступника голови УЕН М. А. Каттеля. Оцінки роботи Торгсину обвинуваченим і його колишнім колегою уповноваженим НКЗТ по Харківській області І. П. Сітовим не зацікавили репресивні органи. Так само слідчі НКВС не взяли до уваги кримінальне минуле заарештованого у 1938 р. за підозрою у розвідницькій діяльності першого директора торгсинівської крамниці в Харкові С. М. Радшуна, який двічі притягався до кримінальної відповідальності за викриті порушення та посадові злочини.

ВИСНОВКИ

Унікальна система «Торгсин» у Харківській області була представлена обласною конторою, складовою частиною ВУК «Торгсин». У 1932–1933 рр. вона уявляла штучний механізм, застосований більшовиками з метою викачки золотовалютних цінностей у населення. Розташована на території однієї з найбільших областей України, вона досягла високих результатів у «мобілізації коштовностей» і з багатьох показників випереджала контори Торгсину в інших областях УСРР. Визначення місця харківської обласної контори в системі українського Торгсину, дослідження досвіду, результатів її роботи дозволить розкрити один з механізмів функціонування тоталітарної радянської машини.

1. Наукова актуальність дисертаційної роботи полягає у відсутності в історіографії ґрунтовного дослідження, предметом вивчення якого була б історія створення, розвитку, функціонування і закриття за відповідними рішеннями ВКП(б) і РНК СРСР системи Торгсин на Харківщині. Покладені радянським керівництвом на ВУК «Торгсин» завдання з мобілізації, а по суті, викачки у населення золотовалютних цінностей, призвели до втаємничення майже всієї інформації, пов'язаної з діяльністю українського Торгсину. Напередодні закриття системи Торгсину, документи Всеукраїнської та обласних контор були передані на архівний облік і до здобуття Україною незалежності перебували на секретному збереженні.

Важливу роль торговельної системи у виконанні планів індустріалізації визнав відповідальний за роботу Торгсину колишній нарком НКЗТ СРСР А. П. Розенгольц. Аналізуючи збільшення платоспроможності Радянського Союзу у роботі «Перемога сталінського плану зовнішньої торгівлі СРСР», він оцінив прибуток Торгсину за 1931–1936 рр. у понад 270 мільйонів золотих карбованців. Найбільшим річний прибуток був у 1933 р. і за нашими поррахунками становив 43% загального обсягу, що доводить організований характер здобуття цінностей і валюти в умовах Голодомору. Керівником і натхненником здобутків автор назвав Й. В. Сталіна. Незважаючи на успіхи,

феномен Торгсину не вивчався. А. П. Розенгольц був репресований, опубліковані роботи потрапили до спецхранів. Наведена цифра прибутку в 270 мільйонів карбованців була цитована без посилання на джерело науковцями і затвердилась у радянській історіографії. Досліджуючи тему, нам вдалось встановити авторство А. П. Розенгольца.

Інформація про діяльність Торгсину поступово зникла з радянських академічних видань. Ідеологічна машина свідомо відвертала суспільний інтерес, прибравши з історії торгівлі згадки про внесок торговельного об'єднання в індустріалізацію СРСР. Історична пам'ять про Торгсин, який побіжно згадували науковці, зберігалась переважно українською діаспорою США та Канади, силами якої видавалися художні твори, збірки зі спогадами, інтерв'ю очевидців Голодомору, яких між іншим розпитували про Торгсин. За браком документальних джерел, закордонні науковці обмежувались публікаціями відомих їм фактів і подій.

Науковий інтерес до теми Торгсину в Україні виник разом з розсекреченням фондів державних архівів. За першими науковими розвідками, присвяченими вивченню окремих питань, завдяки В. І. Марочко поширився регіональний напрямок досліджень. Діяльність створеної в столиці УСРР м. Харків ВУК «Торгсин», Харківської філії, з 1 квітня 1932 р. харківської обласної контори ґрунтовно не були досліджені.

Перші археографічні експертизи показали, що присвячених Торгсину документальних джерел центральних державних архівів у м. Київ, Харківського обласного державного архіву вистачає для підготовки повного та усебічно наукового дослідження. У процесі роботи були залучені архівні документи партійних і державних організацій, діяльність яких хронологічно збіглася з функціонуванням Торгсину і керівництво яких підтримувало з ним ділові зв'язки. У архівних фондах ГДА СБУ були віднайдені та включені в дослідження аналітичні документи, матеріали архівних кримінальних справ реабілітованих громадян, діяльність яких була поєднана з Торгсином. Різноманітність джерельної бази забезпечили зібрані автором опубліковані та

раніше неопубліковані спогади, інтерв'ю очевидців, публікації обласних і республіканських газет 1930–х рр., присвячені Голодомору художні твори письменників української діаспори, які раніше з науковою метою не використовувались. Необхідними у роботі виявилися довідники, між яких виділяються раритетні видання — статистичні та відомчі збірники. У реконструкції подій були використані візуальні та предметно-речові джерела. Наявний комплекс документальних джерел є репрезентативним, він дозволив проаналізувати проблему і надав можливість проведення всебічного дослідження теми.

Дисертаційне дослідження базується на загальнонаукових принципах історизму, науковості, об'єктивності, міждисциплінарності, неупередженості, системності, детермінізму. Задля досягнення мети і вирішення поставлених завдань дисертаційної роботи були використані такі загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження, як проблемно–хронологічний, статистично–аналітичний, історико–генетичний, порівняльно–історичний, типологічний, метод класифікації. Обрані наукові принципи дозволили повно і всебічно розкрити тему, використані методи допомогли виконати науковий аналіз процесів створення та функціонування системи Торгсин на Харківщині.

2. Досліджено, що Всеукраїнська контора «Торгсин» створювалась на базі Харківської філії, яка працювала під керівництвом уповноваженого представника правління В/О «Торгсин» і якому підпорядковувалась. Характерними для початкового періоду роботи були відсутність чітких організаційних положень із затвердженою структурою, виконавчим апаратом і службовими обов'язками. В/О «Торгсин» не займалось адміністративним та методичним керівництвом, обмежувалось усними вказівками представника, письмових директив не направляло і перевірки виконання робіт не проводило. Невизначеність вплинула на роботу апарату Харківської філії та Всеукраїнської контори, працівники якого поділяли одне приміщення в Харкові і тісно злилися функціонально.

Всеукраїнська контора до квітня місяця 1932 р. юридично не була оформлена, її робота зводилася до керівництва крамницею, відкритою у серпні 1931 р. для обслуговування потреб чужоземних громадян.

Структурні зміни відбулись після створення у лютому 1932 р. Харківської області. Замість філії 1 квітня 1932 р. була затверджена Харківська обласна контора «Торгсин». ВУК «Торгсин» на деякий час усувалась і за прийнятою 29 червня 1932 р. постановою УРЕН «Про утворення Всеукраїнської контори Торгсину» поновила роботу в липні 1932 р. як філіал В/О «Торгсин», маючи затвержене положення, але залишаючись без будь-яких оперативних функцій.

Безпосереднє адміністративне та господарче-оперативне керівництво обласними конторами ВУК «Торгсин» прийняла 1 липня 1933 р. за постановою правління В/О «Торгсин» від 31 травня 1933 р. Визначено, що структура ВУК «Торгсин» включала комерційний сектор, інспекцію, бухгалтерію, планово-економічний, фінансовий відділи, групу перевірки виконання, адміністративно-господарчу частину, сектор кадрів, бюро цін, управління закордонними операціями, повторюючи організацію В/О «Торгсин». З перенесенням столиці радянської України, у липні 1934 р. апарат Всеукраїнської контори був переведений до м. Києва.

Намагання ВУК «Торгсин» зайняти провідні позиції у керівництві обласними конторами не досягли сталого результату. У ключових питаннях організації роботи керуючий консультувався з головою правління, накази В/О «Торгсин» були обов'язковими до виконання на всій території УСРР. За розпорядженням В/О «Торгсин» від 22 березня 1935 р. ВУК «Торгсин» була реорганізована в Українське представництво «Торгсин» і з 1 квітня 1935 р. обласні контори перебували у підлеглості уповноваженого В/О «Торгсин». Підпорядкованість обласної структури В/О «Торгсин» діяла до закриття об'єднання.

Таким чином, практична робота на Харківщині, починаючи з серпня 1931 р. виконувалась Харківською філією, обласною конторою «Торгсин».

Перші структурні підрозділи харківської обласної контори створені в квітні 1932 р. Вибудована вертикаль за директивами та вказівками В/О «Торгсин» підпорядкувала діяльність обласної контори його правлінню. Зміни у структурі та функціонуванні, призначення відповідальних керівників обласної контори, як і ВУК «Торгсин», затверджувались у Москві.

Суттєво оновлений апарат службовців протягом року виконував державні завдання з відкриття нових крамниць, розбудови мережі, збільшення послуг. Їх зусиллями у Харківській області була створена одна з найбільших і найефективніших торговельних мереж, яка на 1 вересня 1933 р. включала 54 торговельні точки.

У травні 1933 р. в Харкові створили міський відділ Торгсину. Міський відділ виокремлювався обласною конторою і знаходився на повному госпрозрахунку із закінченим балансом, власним кредитуванням і обіговими коштами. Його функції стосувались організації роботи, контролю та обслуговування торговельної мережі.

Проте в 1934 р. через суттєве зниження золотовалютних надходжень в радянській Україні розпочався процес скорочення кількості крамниць. За попередніми розрахунками на 1 січня 1936 р. планувалося залишити 15 найбільш ефективних торгових точок у містах Харкові, Ізюмі, Краснограді, Кременчуці, Куп'янську, Лубнах, Полтаві, Сумах. Встановлено, що обговорювалась можливість передачі харківській обласній конторі торговельних мереж Донецької та Дніпропетровської обласних контор.

Публікація постанови РНК СРСР від 14 листопада 1935 р. «Про ліквідацію Всесоюзного об'єднання «Торгсин» з 1 лютого 1936 р. і передачу торговельної мережі Наркомату внутрішньої торгівлі припинила перемовини про майбутнє харківської обласної контори.

3. Встановлено, що Правлінням об'єднання було затверджено графічне зображення торговельної марки «Торгсин», покликане привернути увагу і активізувати споживача. За вимогою НКЗТ СРСР її використання в рекламній роботі обласних контор було обов'язковим. Зображення для

виготовлення кліше додавалося до спеціального циркуляра В/О «Торгсин» від 15 липня 1933 р.

Графічне зображення торговельної марки «Торгсин» було виконане у поширеному в 1920–ті рр. стилі конструктивізму, з використанням червоного, чорного, білого кольорів. З'ясовано, що поєднання в одному зображенні двох або трьох кольорів було оптимальним, щоб привернути увагу споживачів. Уживання червоного кольору впливало на свідомість людей, активізувало покупця, стимулюючи до дій.

Назва організації містилася на зображенні у напису «Торгсин ССРСР» від російських аббревіатур: «Торговля с иностранцами Союза Советских Социалистических Республик». Вона не перекладалась і автоматично переносилась у рекламу українських видань, якою б мовою реклама не друкувалась. Виразності та динаміки зображенню додала актуальна діагональ, схожа зі спрямованим вгору зростаючим графіком показників. Лаконічна форма напису, висвітлені внутрішні кути асиметричної заголовної літери «Т», прямий шрифт без зарубок зробили «Торгсин» розпізнаваним і таким, що добре запам'ятовувався. Зображалася торговельна марка в чорно-білим поліграфічним варіанті також у виконанні з використанням художнього прийому «виворотки» із заміною темних кольорів світлими. Особливість зображення «Торгсин» полягала у відмові від традиційних політичних символів, які у 1920–1930–ті рр. превалювали в діловодстві, державному друці.

Використовувалась торговельна марка «Торгсин» на бланках і печатках обласних контор і відділень, товарних ордерів і розрахункових книжок. Споживачам вона запам'яталась зображенням на фасадах крамниць, на поштових листівках, у рекламних проспектах.

У дослідженні проаналізовано зміст і мову рекламних оголошень. Оголошення подавались українською та російською мовами. За стилем рекламні тексти наближалися до ділової мови. Найуживаніші мовні звороти

вказували на мету керівництва держави зібрати через нееквівалентний обмін побутове золото у населення.

4. Система контролю державних органів влади за діяльністю Харківської обласної контори «Торгсин» сформувалась протягом 1932 р., коли перевірки результатів перших місяців роботи засвідчили, що через самоплив і безгосподарність контролювана Всеукраїнською конторою спеціалізована крамниця в центрі столиці України, від якої очікували надприбутків, виявилася збитковою. Питання організації контролю за торговельною мережею Торгсин розглядались державними органами найвищого рівня — РНК УСРР, ЦК КП(б)У, УРЕН, КК–РСІ, які стежили за мобілізацією коштовностей і валюти. Безперервний і дієвий контроль був покладений на апарат уповноваженого НКЗТ СРСР в Україні, відділення Держбанку СРСР.

Перевірки роботи Торгсину були доручені обласній КК–РСІ, яка виявила у всіх обласних конторах низку кричущих порушень з товарообмінними операціями, самопостачанням і розбазарюванням краму.

Причинами порушень і зловживань вважались недбале керівництво обласною конторою, недосконалий порядок відбору кадрів, недоліки у партійно–масовій та виховній роботі, неефективний контроль за збереженням товарів, відсутність дієвого товарного обліку, несвоєчасна звітність про рух товарів, втрати при транспортних перевезеннях товарів, зрощування апарату Торгсину зі спекулятивними елементами.

Найбільш повна та різнобічна оцінка українського Торгсину була надана 22 травня 1933 року в Харкові об'єднаним засіданням президії ЦКК КП(б)У та колегії НК РСІ УСРР у постанові «Про результати обстеження діяльності системи «Торгсин» на Україні».

З'ясовано, що кримінальні справи, пов'язані із зловживаннями в системі Торгсину, належали до найбільш резонансних економічних злочинів 1932–1934 рр. Розпочате ОДПУ дізнання в березні 1933 р. виявило систематичні крадіжки і самопостачання, привласнення валюти, злочинні

«взаємовигідні» зв'язки працівників торгсинів зі спекулянтами в найкрупніших крамницях Харкова. Керівники ДПУ УСРР у травні 1934 р. повідомили секретарю Харківського обкому КП(б)У П. П. Постишеву про результати розслідування закупівель через Торгсин великими господарчими організаціями м. Харків продуктів для постачання спецпайками їх відповідальних працівників, які відбувалися з порушенням законодавства.

Контроль зсередини обласних контор керівництво Торгсину покладало на організовану в лютому 1934 р. особливу інспекцію. Однак ні розкриття злочинів, ні публічні судові процеси, ні громадський осуд не зупинили злочинність. Характерними порушеннями правил радянської торгівлі восени 1935 р. були підміна сортів продуктів, обважування покупців, продаж хліба «за старою», високою ціною.

Визначено, що зловживання, фінансові порушення, спекуляції товарними книжками вважалися поширеним явищем у системі «Торгсин» і не були викорінені протягом 1931–1936 рр. Невміле господарювання та безвідповідальність керівництва призвели до суттєвих збитків, масштаби яких з'ясувати було неможливо.

5. Встановлено, що засади кадрової політики ВУК «Торгсин» повністю відповідали вимогам партійного і державного керівництва про створення нової радянської торгівлі, пристосованої до умов розвитку радянської держави. Особливе місце в настановах партійних лідерів займала теза про загострення класової боротьби і необхідність вилучення з колективів «колишніх людей», здатних на шкідництво та політичну боротьбу злочинними, шахрайськими методами.

Репресивні завдання вирішувались із застосуванням механізму масштабних чисток і перевірок особового складу. У таємному наказі НКЗТ СРСР № 54–с наводилися категорії працівників торгсинів, які підлягали звільненню. Перевірки включали збір інформації з місця народження, попереднього місця роботи особи.

З'ясовано, що в 1932 р. кількість працівників обласної контори склала 1420 осіб. За результатами масштабної кадрової перевірки ВУК «Торгсин» у І півріччі 1933 р. харківська контора з 18,7 % виявлених і «вчищених» працівників потрапила до списку найбільш «засмічених» областей. Середній показник «вчищених» працівників був значно вищим середнього показника в Україні і майже вдвічі перевищив дані викритих «соціально чужих елементів» у 16 обласних конторах СРСР.

В/О «Торгсин» розсилало обласним конторам цілком таємні «списки співробітників, звільнених у порядку чистки апарату від класово-чужих і ненадійних елементів, яким забороняється працювати в системі Наркомзовнішторгу». Практика складання таких списків була апробована Московською обласною конторою «Торгсин» і, за розпорядженням голови об'єднання А. К. Сташевського, поширилась на всю мережу. Інформація заносилась до облікової книги-алфавіту з метою завадити працевлаштуванню «вчищених» працівників. Автору відомо п'ять таких списків, які протягом 1934 р. надійшли до Харкова. Імен колишніх працівників харківської обласної контори в них не було. У 1934 р. список колишніх торгсинівців харківської обласної контори з короткими довідками на 128 осіб був відправлений до Москви.

Вперше встановлено, що до трудових списків звільнених з роботи за політичними мотивами, раніше не засуджених працівників, додавали запис, затверджений таємною постановою РНК СРСР № 1500-237с, у якому причиною звільнення вказувалось «невідповідність цієї особи вимогам підприємства згідно особливих постанов уряду».

Призначення керівників обласної контори проводилося з використанням партійного резерву без урахування фахової освіти та наявності досвіду роботи в торгівлі. Посади керуючого та його заступників відносилися до номенклатури обкомів КП(б)У. Кандидатури на посади керівників затверджувалися партійними органами.

Проведена «комунізація апарату» Всеукраїнської та харківської контор із заміною старих спеціалістів партійною і комсомольською молоддю не заподіяла якісного оновлення колективу. Робота у сфері торгівлі не мала популярності в партійному середовищі. Незмінною була плінність кадрів. Від працівників вимагали чіткого виконання вказівок і часто звільняли за непрофесійність, службові порушення. Моральний клімат у колективах крамниць і відділень був низьким. Мали місце письмові та усні скарги, наклепи. Обумовлюючи необхідністю «підвищувати пильність», на виробничих зборах втручалися в особисті стосунки колег.

Система професійної освіти не була налагоджена. Тримісячні курси директорів магазинів і працівників прилавку на базі обласних контор, на проведення яких В/О «Торгсин» наприкінці 1933 р. виділило кошти, підготувало навчальні програми, у Харківській області не відбулись.

Додатковим важелем управління колективом слугувала заохочувальна система призначення продуктових пайків, надання пільг і преміювання. Відбір вправних виконавців з їх подальшим підвищенням на посадах відповідав основам командно–адміністративної системи і заслужив позитивну оцінку радянського керівництва після закриття Торгсину.

6. Мобілізації робітників і службовців на сільськогосподарські кампанії 1932–1933 рр. здійснювались за рішенням вищих партійних органів і поширювались на території областей радянської України для контролю за хлібозаготівлями, застосування адміністративно–репресивних заходів до незадавачів хліба. До таких мобілізацій одночасно залучалося від кількох сотен до тисяч робітників підприємств, працівників установ, студентів, військовослужбовців. Визначений термін перебування мобілізованих на селі часто порушувався і залежав від остаточного виконання плану.

Специфіка виконання задач жорстоких за змістом політичних по суті кампаній викликала внутрішню незгоду у мобілізованих комуністів. Почастішали епізоди ухилення під різними приводами від примусових відряджень, лунали прямі заяви про небажання їхати на село. Обласні

партійні організації через нестачу кадрів залучали працівників Торгсину, нехтуючи їх службовими обов'язками з виконання крамницями затверджених планів. КК КП(б)У розцінювала ухилення як «дезертирство з району хлібного фронту» з подальшим виключенням із партії і звільненням з роботи. Обласна контрольна комісія мала широкі повноваження і притягнула до партійної відповідальності завідувача сектору кадрів ВУК «Торгсин» І. Т. Петрушевського, який вчасно не виїхав на хлібозаготівлі до Диканського району Харківської області.

Встановлено, що у відповідь на звернення керівництва ВУК «Торгсин», ЦК КП(б)У включив до постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 10 грудня 1932 р. «Про роботу «Торгсину» рішення про заборону мобілізації працівників на проведення господарчо–політичних кампаній і повернення раніше мобілізованих до роботи. Документом заборонялася мобілізація транспортних засобів Торгсину.

З'ясовано, що при підготовці постанови пропонувалося поширення торговельних операцій на село і створення групи членів ЦК КП(б)У з підготовки проекту заходів розвитку такої торгівлі. Отже, Торгсин на виконання державного завдання розгорнув поряд з хлібозаготівлями в українській глибинці збір і вивіз золота, через що торгсинівці отримали звільнення від мобілізацій.

Партійні, радянські керівники в Харківській області не усвідомлювали та недооцінювали результати роботи системи Торгсину. Про це свідчать скарги керуючих обласної контори про відрив працівників і службовців на господарсько–політичні кампанії 1933 р. всупереч категоричним заборонам ЦК КП(б)У. Голова РНК УСРР В. Я. Чубар у секретному директивному листі від 17 лютого 1934 р. «До всіх облвиконкомів та РНК АМСРР» наполягав припинити мобілізації особового складу керівників, транспорту Торгсину, поклавши відповідальність за невиконання на секретарів партійних організацій та голів обласних виконкомів.

7. У 1931–1935 рр. категорії споживачів, які обслуговувались в Торгсіні, не були постійними і зазнавали змін. Початково єдина відкрита в м. Харків крамниця обслуговувала чужоземних громадян: співробітників закордонних консульств, спеціалістів, які працювали на промислових підприємствах і в установах Харкова, закордонних туристів, громадян, які в особистих справах відвідували столицю радянської України. З утворенням продуктового ажіотажу навколо Торгсину, ця категорія залишила крамниці і обслуговувалась переважно в «Інснабі».

Починаючи з 1932 р. торговельна мережа Торгсину була зорієнтована на радянських громадян, із яких можна виокремити три основні категорії споживачів: селян, інтелігенції та висококваліфікованих спеціалістів і «колишніх людей», категорії одержувачів грошових переказів, яка складалася з представників всіх соціальних груп.

Найчисленнішою споживацькою категорією харківського Торгсину було сільське населення, яке через штучно створений голод приходило до крамниць, сподіваючись виміняти цінні речі на харчові продукти. Харківщина належала до сільськогосподарських областей України з промисловим центром у м. Харків. Наплив селян припадав на найбільш голодні місяці 1932–1933 рр. Встановлено, що міський ломбард обслуговував жителів Харкова, тому селяни направлялись до приймальних пунктів Торгсину.

Інтелігенція, висококваліфіковані спеціалісти, «колишні люди» та колишні непмани складали другу категорію споживачів. Вони використовували заощадження, зібрані переважно в дорадянські часи і уникали частого відвідування крамниць через погрозу переслідувань.

До категорії переказоодержувачів грошей з-за кордону долучалися представники усіх верств населення. Часто відправниками виступали родичі або близькі знайомі, які висилали невеликі суми у валюті. Надходження валюти заохочувалось державою, але до мешканців німецьких колоній у влади склалося особливе ставлення. Радянських етнічних німців, які

отримували грошову допомогу від благодійників з-за кордону, звинувачували у зрадництві і примушували відмовлятися від валюти. З'ясовано, що всупереч спростовуванню керівництва обласної контори фактів надходження добродійних переказів з Німеччини, у Харківській області отримували грошову допомогу мешканці німецьких етнічних колоній, розташованих у південній її частині. До активних одержувачів переказів у Сахновщинському районі застосували політичні репресії.

Визначено, що в умовах діючої карткової системи зменшення продуктової норми підштовхувало мешканців Харкова і районних центрів області звертатися до торгсинів. Основним регулюючим чинником, який визначав кількість покупців у крамницях Торгсину і стосувався всіх категорій споживачів, була вкрай обмежена платоспроможність переважної більшості населення.

Таким чином, вивчення функціонування Всеукраїнської системи «Торгсин» на Харківщині — один із найважливіших напрямів сучасних досліджень, який відкриває одну з маловідомих сторінок історії України. Створена за рішенням партійного, державного керівництва СРСР з метою «мобілізації золотовалютних фондів на індустріалізацію», Харківська філія, з 1 квітня 1932 р. Харківська обласна контора «Торгсин», за короткий час у практичній роботі стала зразковою і досягла високих результатів. Керована з м. Харків Всеукраїнською конторою «Торгсин» торговельна мережа перетворилась у дієвий механізм викачування цінностей в українців. Неупереджене дослідження діяльності Торгсину дозволить з'ясувати наслідки і втрати українців у трагічні роки Голодомору.

Уважаємо, що подальшого дослідження потребують такі теми, як джерельна база проблеми, напрямки і результати діяльності Харківської обласної контори «Торгсин», біографії керуючих ВУК «Торгсин».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1 Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України, м. Київ)

Ф. 4051. Всеукраїнська контора Всесоюзного об'єднання по торгівлі з іноземцями (Всеукраїнська контора ТОРГСІНу), м. Харків, з серпня 1934 р. м. Київ (1932–1935).

Оп. 1.

1. Спр. 3. Протоколи засідань Комісії з чистки апарату Харківського Торгсину і матеріали до протоколів, 01.04.1932–29.04.1932 р., 67 арк.
2. Спр. 23. Доповідні записки керуючого Харківської обласної контори «Торгсин» про реорганізацію дислокації торговельної мережі, 1933 р., 38 арк.
3. Спр. 24. Відомості про дислокацію торговельної мережі, 1933 р., 170 арк.
4. Спр. 29. Баланси Харківської обласної контори «Торгсин» за 1933 р., 01.01.1933–31.12.1933 р., 133 арк.
5. Спр. 39. Постанови, розпорядження та накази Всесоюзного об'єднання «Торгсин» за 1934 р. Довіреності та посвідчення співробітників, 01.12.1934–31.12.1934 р., 503 арк.
6. Спр. 60. Відомості про виконання валютного плану Всеукраїнською конторою «Торгсин» за 1934 р., 04.12.1934–22.01.1935 р., 25 арк.
7. Спр. 64. Оперативний річний звіт Всеукраїнської контори «Торгсин» за 1934 р., 03.12.1934–07.01.1935 р., 22 арк.
8. Спр. 70. Звіт про роботу Всеукраїнської контори «Торгсин» за III квартал 1934 р., 02.10.1934–16.10.1934 р., 115 арк.
9. Спр. 71. Річні звіти про роботу особливої інспекції обласних контор за 1934 р., 03.12.1934–07.01.1935 р., 137 арк.
10. Спр. 74. Річний звіт про роботу особливої інспекції Харківської обласної контори «Торгсин» за 1934 р., 20.12.1934–11.01.1935 р., 91 арк.
11. Спр. 84. Статистичні відомості Всеукраїнської контори «Торгсин» про реалізацію товарів за 1934 р., 03.12.1934–07.01.1935 р., 63 арк.

12. Спр. 135. Розпорядження, циркуляри Всесоюзного об'єднання «Торгсин» за 1935 р., 03.01.1935–05.12.1935 р., 286 арк.

13. Спр. 137. Розпорядження, циркуляри Всесоюзного об'єднання «Торгсин» за січень–березень 1935 р., 01.01.1934–30.03.1935 р., 67 арк.

14. Спр. 138. Накази Всеукраїнської контори «Торгсин» за 1935 р., 01.01.1935–31.12.1935 р., 87 арк.

15. Спр. 145. Плани робіт особливої інспекції Всеукраїнської контори «Торгсин», список працівників за 1935 р., 01.01.1935–31.12.1935 р., 162 арк.

16. Спр. 150. Звіти особливої інспекції Всеукраїнської контори «Торгсин» за 1935 р., 01.02.1935–31.12.1935 р., 224 арк.

17. Спр. 154. Відомості про обстеження обласних контор особливою інспекцією Всеукраїнської контори «Торгсин» за 1935 р., 01.06.1934–17.06.1935 р., 139 арк.

18. Спр. 167. Накази Всеукраїнської контори «Торгсин» за 1932 – 1933 рр., 01.01.1935–31.12.1935 р., 309 арк.

19. Спр. 168. Доповідна записка про діяльність Всеукраїнської контори «Торгсин» у 1932 р. в Україні, зауваження по акту обстеження, 27.06.1933 – 15.10.1933 р., 56 арк.

20. Спр. 169. Постанови Всесоюзного об'єднання «Торгсин», постанови та протоколи засідань республіканської експортної наради за січень–березень 1935 р., 01.01.1934 – 30.03.1935 р., 435 арк.

21. Спр. 170. Протоколи нарад за результатами роботи Всеукраїнської контори «Торгсин» у I півріччі 1933 р., 25.07.1933 – 31.12.1933 р., 84 арк.

22. Спр. 182. Кон'юнктурний огляд за 1935 р. про діяльність обласних контор Всеукраїнської контори «Торгсин», 25.07.1935 – 30.08.1935 р., 153 арк.

Ф. 539. Центральна контрольна комісія – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР (ЦК-НК РСІ УРСР), м. Харків (1918–1958).

Оп. 11.

23. Спр. 1355. Документи обстеження роботи Харківської обласної контори «Торгсин» (протоколи, висновки, акти, довідки, листування), 01.09.1933–31.03.1934 р., 126 арк.

Оп. 17.

24. Спр. 364. Протоколи персональної чистки апарату Харківської обласної контори «Торгсин». Висновки та пропозиції, 15.03.1932–25.05.1932 р. 67 арк.

25. Спр. 366. Протоколи персональної чистки апарату Харківської обласної контори «Торгсин». Висновки та пропозиції, 15.03.1932–25.05.1932 р., 69 арк.

26. Спр. 368. Стенограми засідань Комісії з чистки радапарату Торгсину, 01.04.1932–30.04.1932 р., 343 арк.

27. Спр. 369. Документи чистки апарату Харківської обласної контори «Торгсин» (накази, протоколи, доповідні записки, зведення, відомості, заяви, характеристики, списки), 21.01.1932–30.09.1932 р., 129 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України, м. Київ)**

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України

Оп. 6.

28. Спр. 238. Протоколи №№ 92–96а, 97 засідань Політбюро ЦК КП(б) України, 29.11.1932–30.12.1932 р., 209 арк.

29. Спр. 273. Матеріали до протоколу № 94 (пункти 33–57) засідання Політбюро ЦК КП(б) України, 09.12.1932–25.12.1932 р., 244 арк.

30. Спр. 286. Протоколи №№ 140–144 засідань Політбюро ЦК КП(б) України, 09.11.1933–26.12.1933 р., 165 арк.

31. Спр. 340. Протоколи №№ 13–17 засідань Політбюро ЦК КП(б) України. 14.07.1934–25.09.1934 р. 236 арк.

32. Спр. 358. Матеріали до протоколу № 14 засідання Політбюро ЦК КП(б) України. 19.07.1934–22.07.1934 р. 321 арк.

Оп. 20.

33. Спр. 5444. Проект постанови ЦК КП(б)У, доповідні записки відділу агітації та масових кампаній ЦК партії, Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР, Всеукраїнської контори «Торгсин» в ЦК КП(б)У про роботу «Торгсину», 05.07.1932–22.12.1932 р., 14 арк.

**Галузевий державний архів Служби безпеки України
(ГДА СБУ, м. Київ)**

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

34. Спр. 41483 ф.п. (Т. 1) Архівно–кримінальна справа на Гебгарта Ігната Францовича та ін., 25.02.1936–09.10.1936 р., 546 арк.

35. Спр. 38024 ф.п. Архівно–кримінальна справа на Каттеля Михайла Абрамовича, 28.06.1937–29.10.1956 р., 256 арк.

Ф. 9. Нормативно-розпорядчі документи ЧК-КГБ

36. Спр. 36 а. Збірник секретних наказів і директив ДПУ–НКВС УСРР за 1934–1937 рр., 254 арк.

37. Доповідна записка наркома внутрішніх справ УСРР В. А. Балицького, підготовлена Й. В. Сталіну і розіслана в копіях на ознайомлення начальників обласних управлінь НКВС УСРР 17 лютого 1935 р.

Ф. 16. Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР, (1930–1991).

Оп. 1.

38. Спр. 16. Листування з питань оперативно–слідчої роботи між підрозділами Центрального управління та обласних управлінь НКВД УРСР з органами влади та управління УРСР, 1934 р., арк. 28–35.

39. Спр. 40. Зведення про результати оперативно–слідчої роботи підрозділів Центрального управління та обласних управлінь НКВД, арк. 132–136.

**Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Одеса
(ГДА СБУ, м. Одеса)**

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб.

40. Спр. 9911–п. (Т. 1). Архівно–кримінальна справа на Перцова Юрія Мойсейовича, Кларова–Соловейчика Михайла Яковича, 154 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків

(ГДА СБУ, м. Харків)

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб.

41. Спр. 0929. Архівно–кримінальна справа на Тихомирова Івана Сергійовича, 30.12.1937–14.03.1939 р., 12 арк.

42. Спр. 016720. Архівно–кримінальна справа на Радшуна Соломона Марковича, 19.06.1938–15.09.1938 р., 64 арк.

43. Спр. 033747. Архівно–кримінальна справа на Яковлева Павла Йосиповича, 1943 р., 112 арк.

44. Спр. 034997. Архівно–кримінальна справа на Байтінгера Якова Яковича, Біркле Адольфа Карловича, Герінга Густава Яковича, Годзейліх Емілію Готлібівну, Кореля Едуарда Фрідріховича, 16.12.1934–10.03.1935 р., 126 арк.

Державний архів Харківської області

(ДАХО, м. Харків)

Ф. П-2. Харківський обласний комітет Комуністичної партії України, м. Харків. 1932–1991 рр.

Оп. 1.

45. Спр. 52. Протокол № 10 засідання секретаріату обкому КП(б)У, 01.01.1933 р., 56 арк.

46. Спр. 212. Постанови по кадровим і персональним питанням до протоколів №№ 41, 42 засідань бюро обкому КП(б)У, прийняті опитом, проте не внесені до протоколів, 09.10.1934–21.10.1934 р., 84 арк.

47. Спр. 216. Оригінали постанов до протоколів №№ 43, 44 засідань бюро обкому КП(б)У, 31.10.1934–04.11.1934 р., 124 арк.

Ф. П-11. Харківська обласна контрольна комісія КП(б)У, м. Харків. 1932–1934 рр.

Оп. 1.

48. Спр. 13. Протоколи засідань партколегії Харківської обласної контрольної комісії КП(б)У, 17.12.1932–03.10.1933 р., 315 арк.

49. Спр. 14. Протоколи партколегії Харківської обласної контрольної комісії КП(б)У, 05.01.1933–15.05.1933 р., 349 арк.

ф. П-12. Харківська міська контрольна комісія КП(б)У, м. Харків. 1930–1934 рр.

Оп. 1.

50. Спр. 32. Протоколи засідань президії Харківської міської контрольної комісії та РСІ № 22–30, м. Харків, 05.01.1933–07.03.1933 р., 191 арк.

ф. Р-408. Харківський виконавчий комітет міської ради народних депутатів Харківської області, м. Харків. 1917–1939, 1943–1972 рр.

Оп. 8.

51. Спр. 170. Матеріали до протоколу № 15 розпорядчого засідання президії міської ради, 31.03.1933 р., 193 арк.

Ф. Р-1356. Харківська обласна контрольна комісія КП(б)У – робітничо-селянська інспекція (Обл КК-РСІ), м. Харків. 1932–1934 рр.

Оп. 1.

52. Спр. 1042. Харківська обласна контора «Торгсин». 11.01.1933 – 01.10.1933 р. 130 арк.

53. Спр. 1241. Матеріали з контролю та перевірки виконання рішень і завдань Президії, Колегії обл. КК РСІ. 28.01.1933 – 13.12.1933 р. 120 арк.

Ф. Р-1469. Харківське обласне управління Уповноваженого Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР при Уряді УСРР, м. Харків. 1932–1936 рр.

Оп. 1.

54. Спр. 1. Постанови Раднаркому УСРР, Харківського облвиконкому, Наркомзовнішторгу та інших директивних органів, 16.04.1932–14.12.1932 р., 54 арк.

55. Спр. 2. Директиви НКЗТ СРСР, уповнаркомзовнішторгу УСРР і обласних директивних органів, 16.04.1932–31.12.1932 р., 39 арк.

56. Спр. 3. Експортні плани, листування з уповнаркомзовнішторгом УСРР і іншим організаціями, 10.04.1932–28.12.1932 р., 40 арк.

57. Спр. 6. Постанови Раднаркому УСРР, Харківського облвиконкому та інших директивних органів у питаннях експорту та «Торгсину», 09.01.1933–28.11.1933 р., 45 арк.

58. Спр. 8. Директиви Раднаркому УСРР, Наркомзовнішторгу, Харківського облвиконкому та інших директивних органів, 10.01.1933–26.12.1933 р., 74 арк.

59. Спр. 10. Особовий склад і характеристики працівників, 20.01.1933–22.12.1933 р., 19 арк.

60. Спр. 11. Листування з радянськими організаціями у питаннях експорту та роботи «Торгсину», 08.01.1933 – 15.12.1933 р., 46 арк.

61. Спр. 14. Плани з експорту і «Торгсину», листування про це з різними організаціями, 03.01.1934–11.12.1934 р., 13 арк.

62. Спр. 20. Директиви Наркомзовнішторгу СРСР і уповнаркомзовнішторгу по УСРР. 21.02.1935–07.12.1935 р., 22 арк.

Ф. Р-1714. Золочівська районна контрольна комісія КП(б)У – робітничо-селянська інспекція (РКК-РСІ), м. Золочів Харківської обл. 1928–1933 рр.

Оп. 1.

63. Спр. 139. Постанови обласної контрольної комісії – робітничо–селянської інспекції, 01.04.1933 – 01.11.1933 р., 123 арк.

Ф. Р-1785. Харківське державне підприємство роздрібної торгівлі «Хаторг», м. Харків. 1928–1935 рр.

Оп. 2.

64. Спр. 13. Матеріали обстеження торговельної мережі, м. Харків, 24.01.1932–18.12.1932 р., 211 арк.

65. Спр. 19. Список працівників різних установ контори «Хаторгу», 11.01.1934–13.12.1934 р., 93 арк.

Ф. Р-1871. Харківська міська контрольна комісія – робітничо-селянська інспекція (міська РКК-РСІ), м. Харків. 1922–1933 рр.

Оп. 1.

66. Спр. 1. Матеріали до звіту про роботу Харківської міської контрольної комісії – робітничо–селянської інспекції (з 15.06.1932 р. до 15.12.1933 р.), м. Харків, 1933 р., 110 арк.

Ф. Р-3683. Сахновщинський районний виконавчий комітет районної ради народних депутатів Харківської області, сел. Сахновщина Харківської обл., 1931–1941 рр.

Оп. 2.

67. Спр. 10. Циркуляри і розпорядження Головліту та облліту, 11.01.1934–02.11.1934 р., 73 арк.

Ф. Р-3770. Планова комісія Харківської міської ради, м. Харків, 1924–1935 рр.

Оп. 1.

68. Спр. 478. Тези доповіді про виконання плану експорту за 1933 рік, м. Харків, 1933 р., 93 арк.

69. Спр. 536. Матеріали про виконання експортного плану за I квартал 1934 р. підприємствами м. Харкова, приміської зони (листування, протоколи, постанови), м. Харків, 1934 р., 79 арк.

70. Спр. 1219. Звіт Харківського міського ломбарду за 1934 рік, м. Харків, 1934 р., 35 арк.

Ф. Р-3888. Уповноважений комісії Радянського контролю при Раді Народних Комісарів СРСР по Харківській області (КРК), м. Харків. 1934–1938 рр.

Оп. 1.

71. Спр. 453. Матеріали по Харківській обласній конторі «Торгсин», 01.06.1935–20.08.1935 р., 25 арк.

Ф. Р-4640. Управління торгівлі виконавчого комітету Харківської обласної ради народних депутатів і торговельні об'єднання, відділення і контори (ОАФ), м. Харків, 1931–1941 рр.

Оп. 13. Харківська обласна контора Всесоюзного об'єднання торгівлі з іноземцями в СРСР «Торгсин», м. Харків, 1931–1936 рр.

72. Спр. 1. Листування про видачу дефіцитних товарів, 14.10.1931–17.11.1931 р., 49 арк.
73. Спр. 2. Секретне листування Харківської обласної контори «Торгсин» з радянськими установами, 25.03.1932–10.12.1932 р., 19 арк.
74. Спр. 3. Листування про діяльність Харківської обласної контори «Торгсин». 07.07.1932–04.12.1932 р., 95 арк.
75. Спр. 4. Листування про діяльність Харківської обласної контори «Торгсин». 09.01.1932–31.12.1933 р., 129 арк.
76. Спр. 6. Постанови, розпорядження, накази, циркуляри, протоколи ЦК КП(б)У, НК РСІ, Всеукраїнської та обласної контор «Торгсин», 15.03.1933–31.12.1933 р., 47 арк.
77. Спр. 7. Інструкції Харківської обласної контори «Торгсин». 09.02.1933–31.12.1933 р., 27 арк.
78. Спр. 8. Листування Харківської обласної контори «Торгсин» з В/О «Торгсин» і ВУК «Торгсин», 15.03.1933–31.12.1933 р., 21 арк.
79. Спр. 9. Секретне листування Харківської обласної контори «Торгсин» з ВУК «Торгсин», Зовнішторгом СРСР і іншими радянськими установами, 01.01.1933–31.12.1933 р., 70 арк.
80. Спр. 10. Про особовий склад системи «Торгсин». 15.03.1933–31.12.1933 р., 67 арк.
81. Спр. 11. Листування з партійними організаціями, органами радянської влади Харківської області, 17.03.1933–31.12.1933 р., 18 арк.
82. Спр. 12. Акти про передачу чужоземної валюти Державному банку. 03.01.1933–23.12.1933 р., 73 арк.
83. Спр. 13. Листування про діяльність Харківської обласної контори «Торгсин», 07.01.1934–19.12.1934 р., 76 арк.
84. Спр. 14. Секретне листування Харківської обласної контори «Торгсин» з ВУК «Торгсин», 09.01.1934–19.12.1934 р., 36 арк.
85. Спр. 15. Про підсилення охорони торговельних точок і крамниць системи «Торгсин», 11.03.1934–17.05.1934 р., 11 арк.

86. Спр. 16. Постанова президії Харківського облвиконкому «Про результати виконання плану прямого експорту та експортозаготівель по Харківській області за I півріччя 1934 р.», 02.02.1934–15.09.1934 р., 13 арк.

87. Спр. 17. Листування про особовий склад системи «Торгсин», 08.01.1934–01.12.1934 р., 46 арк.

88. Спр. 20. Листування з Всесоюзним об'єднанням «Торгсин» про торгівлю з чужоземцями, 29.01.1935 – 09.01.1936 р., 93 арк.

89. Спр. 23. Секретне листування Харківської обласної контори «Торгсин» з радянськими установами, 13.02.1935–11.10.1935 р., 29 арк.

90. Спр. 24. Акт про відкриття закордонних листів, 10.04.1935 – 14.12.1935 р., 40 арк.

91. Спр. 25. Листування з Харківськими обласним і міським комітетами КП(б)У, 02.02.1935–29.09.1935 р., 7 арк.

92. Спр. 26. Листування з Ізюмським відділенням «Торгсин», 01.01.1935–15.09.1935 р., 13 арк.

Ф. Р-6452. Кримінальні справи громадян, репресованих позасудовими органами м. Харкова та Харківської області, 1920–1991 рр.

Оп. 1.

93. Спр. 191. Архівно–кримінальна справа на Штейнберга Абрама Лазаровича, 30.12.1937–14.03.1939 р., 47 арк.

Ф. Р-6459. Колекція про голод 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр. в Харківській області. 1993–1994 рр., 2002 р.

Оп. 2.

94. Спр. 15. Спогади про голод 1932–1933 рр. мешканців Бражківської сільської ради, Бригадирівської сільської ради, Бугаївської сільської ради, Вірнопільської сільської ради, Довгеньківської сільської ради, Заводської сільської ради, Іванчуківської сільської ради, Кам'янської сільської ради Ізюмського району, 2008 р., 246 арк.

95. Спр. 17. Спогади про голод 1932–1933 рр. мешканців Андріївської сільської ради, Бесарабівської сільської ради, Власівської сільської ради,

Вовківської сільської ради, Красненської сільської ради, Лозівської сільської ради, Мажарської сільської ради, Новопарафіївської сільської ради, Павлівської сільської ради, Парасковіївської сільської ради, Рояківської сільської ради, Шляхівської сільської ради Кегичівського району, 15.10.2007–06.06.2008 р., 160 арк.

96. Спр. 23 а. Спогади про голод 1932–1933 рр. мешканців Ватутінської сільської ради, смт Нова Водолага, Охоченської сільської ради, Бірківської сільської ради, Староводолазької сільської ради, Сосонівської сільської ради, Станиченської сільської ради, Просяньської сільської ради Нововодолазького району, 29.05.2008–21.07.2008, 33 арк.

97. Спр. 26 а. Спогади про голод 1932–1933 рр. мешканців Артемівської сільської ради, Борщівської сільської ради, Мартівської сільської ради, Новобурлуцької сільської ради, Печенізької селищної ради Печенізького району, 15.04.2008–21.09.2008, 77 арк.

98. Спр. 34. Спогади про голод 1932–1933 рр. мешканців міста Первомайський Первомайського району, 03.09.2007–08.04.2008, 60 арк.

Ф. Р-6532 Відділ записів актів громадянського стану по м. Харкову Харківського міського Управління НКВС у Харківській області, м. Харків, 1941 р.

Оп. 3.

99. Спр. 35. Книга реєстрації актів про смерть за 1932 рік, м. Харків, 05.05.1932–07.06.1932 р., 249 арк.

100. Спр. 114. Книга реєстрації актів про смерть за 1933 рік, м. Харків, 03.05.1933–16.05.1933 р., 250 арк.

2. Опубліковані збірники документів та матеріалів

101. Бакулин С. Н., Мишустин Д. Д. Статистика внешней торговли. Москва : Международная книга, 1940. 318 с.

102. Борьба с хищениями и растратами в государственной торговле : сб. директивных и инструктивных материалов. Москва : Изд-во НКСнаба СССР, 1933. 56 с.

103. Великий голод в Україні 1932–1933 років. У 4 т. Т. 4. Звіт Конгресово–президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. 622 с.
104. Верхсудам и прокурорам Союзных республик. *За социалистическую законность*. 1934. № 12. С. 48–49.
105. Виконати директиви 3–го пленуму ХМПК про розгорнення культурної радянської торгівлі на базарах. *Харківський пролетар*. 1932. 9 березня.
106. Вильнит И. А. Справочник по децзаготовкам. Москва, 1934. 184 с.
107. Внешняя торговля за первую пятилетку (1928—1933) : стат. обзор / под ред. А. И. Вознесенского, А. А. Волошинского. Москва ; Ленинград : Внешторгиздат, 1933. 576 с.
108. Галузевий державний архів СБУ : путівник / ГДА СБУ ; авт.–упоряд. : В. М. Даниленко та ін. Харків : Права людини, 2009. 76 с.
109. Гасла до XV роковин Жовтня. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 27 жовтня.
110. Гликин Я. С., Фильштинер Р. С. Договорный справочник : практ. указание по составлению и исполнению хозяйственных договоров. Москва : Советская торговля, 1935. 106 с.
111. Голові Центрального Виконавчого Комітету СРСР — М. І. Калініну (відозва–звернення німецьких колгоспників національного німецького Пулинського району). *Харківський пролетар*. 1933. 14 липня.
112. Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг ; НАН України, Ін–т історії України. Київ, 2007. 545 с.
113. Голодомор в Україні 1932–1933 років : за док. Політ. арх. М–ва закордон. справ Федер. Республіки Німеччина / Нац. ін–т стратег. дослідж. Київ, 2008. С. 325.
114. Громько Е. В., Рязов Н. Н. Советская торговля за 15 лет : стат.–эконом. сб. Москва : Соцэкгиз, 1932. 110 с.
115. Гуревич Б. Изучение потребительского спроса : практ. указания по разработке ЦНИИСКТ / ред. О. Консона, И. Каганова. Ленинград ; Москва : ЦНИИСКТ Центросоюза СССР, 1933. 42 с.

116. Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг. : док. и материалы / сост., авт. вступ. ст., примеч. и коммент. А. Рублёв. Київ : Кліо, 2016. 608 с.
117. Дубова Е. С. Радянська торгівля : бібліогр. покажч. літ. / НКО УСРР, Книжкова палата УСРР. Харків : Вид–во Кн. палати УСРР, 1935. 35 с.
118. Дюкалов Н. А. Драгоценные и полудрагоценные камни. *Энциклопедия советского экспорта*. Москва, 1932. С. 389–400.
119. Енде А. А. Сборник преискурантных цен на тару и инструкций учета. Москва ; Ленинград : Снабтехиздат, 1934. 84 с.
120. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / авт.–підгот. В. Марочка. Дрогобич : Коло, 2018. 576 с.
121. Завдання першого року Другої п'ятирічки : доп. тов. В. Молотова на об'єдн. пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 8 січня 1933 року. *Харківський пролетар*. 1933. 12 січня. С. 3.
122. Збірник Законів та розпоряджень робітничо–селянського уряду України за 1929 рік / Народний комісаріат юстиції. Харків : Укрголовліт. 1929. 802 с.
123. Збірник Законів та розпоряджень робітничо–селянського уряду України / ВУЦВК. Харків : Вид–во Радянське будівництво і право. 1934. № 4.
124. Зернов М. Н. Как проверяют работу магазина. Москва : Профиздат, 1935. 94 с.
125. Зорін В. М. Довідник цін та ціноутворень. Київ : Вид–во НКП УСРР, 1934. 136 с.
126. Из доклада Председателя Совета Народных Комиссаров СССР на VII съезде Советов. *Документы внешней политики СССР*. Москва, 1973. С. 50.
127. Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. Москва : Госплан СССР, 1934. 276 с.
128. Каганович Л. М. Підсумки Листопадового пленуму ЦК ВКП(б) : доп. на активі Моск. міськ. парт. орг. за участі членів обкому і міськкому ВКП(б) 15 грудня 1934 р. Київ : Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. 40 с.

129. Комуністичний шантаж і спекуляція на людській нужді : звідомлення комісії палати репрезентантів у справах протиамерик. діяльності з розсліду комуніст. посилкових дій. *Свобода*. 1959. 2 жовтня.
130. Косіор С. В. Чотири роки боротьби за соціалізм і завдання Радянської України. Київ : Партвидав ЦК КП(б)У, 1935. 22 с.
131. Ленинградский мартиролог 1937–1938 : кн. памяти жертв полит. репрессий. Т. 5 / [отв. ред. А. Я. Разумов]. Санкт-Петербург : Изд-во РНБ, 2002. 537 с.
132. Лист Гребеніченко К. Н. *Колекція Володимира Маняка HREC*. URL: <https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2016/06/Hrebenichenko.pdf> (дата звернення: 12.03.2020).
133. Листи з Харкова : голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомл. італ. дипломатів 1932–1933 рр. : [пер. з італ.] / Італ. ін-т культури в Україні ; упоряд. : А. Граціозі. Харків : Фоліо, 2007. 255 с.
134. Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 — декабрь 1936 : сб. док. Москва, 2003. С. 816–817.
135. Молотов В. М. Про скасування карткової системи на хліб : доп. на Пленумі ЦК ВКП(б) 25 листопада 1934 р. Київ : Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. 32 с.
136. Національний склад сільського населення України (за національністю господарів) : поперед. підсумки Всесоюз. перепису населення 1926 р. : статистика № 96. Харків : ЦСУ УСРР, 1927. 225 с.
137. Національні меншості на Україні (реєстр селищ). Харків: ЦСУ УРСР, 1925. 65 с.
138. Нефедов Г. А., Юдин Т. А. Организация складского хозяйства предприятий. Москва ; Ленинград : Соцекгиз, 1934. 338 с.
139. Про боротьбу зі спекуляцією. *Колективіст*. 1932. 28 серпня.
140. Підсумки Першої п'ятирічки : доп. тов. Сталіна на об'єдн. пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 7 січня 1933 р. *Харківський пролетар*. 1933. 11 січня.

141. Підсумки пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У і завдання більшовиків України. Скорочена стенограма доповідей секретаря ЦК КП(б)У тов. М. М. Хатаєвича на кущових партзборах ХТЗ 17 жовтня і на партзборах вищої с–г. школи 21 жовтня 1932 р. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 27 жовтня.
142. Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі док. з арх. спец. служб. Варшава ; Київ, 2008. Т. 7. С. 480.
143. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР «О ликвидации Всесоюзного объединения «Торгсин». *Внешняя торговля*. 1935. № 21/22. С. 21.
144. Постишев П. П. Радянська Україна на новому піднесенні : політ. звіт ЦК КП(б)У XII з'їздові КП(б)У 20 січня 1934 р. Харків : Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. 88 с.
145. Постишев П. П. XVII з'їзд партії і завдання більшовиків України : доп. на зборах Харків. обл. і міськ. парт. активу 16 лютого 1934 р. Харків : Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. 30 с.
146. Правила торгівли печеним хлебом. Москва : Совет. торговля, 1935. 6 с.
147. Про заборону відносити приміщення, зайняті виробничими підприємствами промкооперації до розряду торгівельних : постанова РНК УСРР. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 23 листопада.
148. Про розвиток радянської торгівлі. Резолюція пленуму ЦК ВКП(б) на звітні доповіді тов. Зеленського, Мікояна і співдоповіді тов. Анцеловича, схвалена 29 вересня 1932 року. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 04 жовтня.
149. Процесс Бухарина. 1938 г. : сб. документов / ред.–сост. : Ж. В. Артамонова, Н. В. Петров. Москва : МФД, 2013. 960 с.
150. Равдин Г. Организация и техника доставки товаров на дом. Москва ; Ленинград : ЦНИИСКТ, 1934. 104 с.
151. Радянська торгівля УСРР: стат. довідник (1933–1936 рр.) / За ред. О. М. Асаткіна. Київ: Нар. госп-во та облік, 1936. 383 с.
152. Райони УСРР : стат. довід. Т. 1 / Упр. народногосподар. обліку УСРР ; за ред. О. М. Асаткіна. Київ : Нар. госп–во та облік, 1936. 560 с.

153. Распоряжение Народного комиссара внешней торговли СССР т. Розенгольца от 3 февраля 1935 г. за № 59 «О хищении импортных товаров из кабинета образцов Торгсина и неправильном расходовании премиального фонда». *Внешняя торговля*. 1935. № 3. С. 9–10.
154. Резолюції XVII з'їзду ВКП(б) 26 січня – 10 лютого 1934 р. Київ : Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. 80 с.
155. Резолюції XVII конференції ВКП(б) 4 лютого 1932 р. Харків : Пролетар, 1932. 32 с.
156. Резолюції Об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) 7–12 січня 1933 р. Харків : Пролетар, 1933. 32 с.
157. Резолюция пленума ЦК ВКП(б), 26 ноября 1934 г. «Об отмене карточной системы по хлебу и некоторым другим продуктам». Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967 гг. : сб. док. В 5 т. Москва, 1967. Т. 2 : 1929–1940 гг. С. 506–509.
158. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 т. 1917–1967 гг. : сб. док. Т. 2. 1929–1940 гг. Москва : Политиздат, 1967. 798 с.
159. Рішення Пленуму ЦК ВКП(б) 25–28 листопада 1934 р. 1. Про скасування карткової системи по хлібу і деяких інших продуктах. 2. Про політвідділи в сільському господарстві. Київ : Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. 16 с.
160. Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932–1933 років в Україні в док. ГПУ–НКВД. Київ, 2008. С. 548.
161. Сапов І. А. Товарооборотові України — більшовицький розмах. Київ : Партвидав ЦК КП(б)У, 1935. 55 с.
162. Сапов І. А. Чергові завдання радянської торгівлі УСРР : доп. на зльоті ударників рад. торгівлі УСРР 9 червня 1935 р. Київ : НКВТ УСРР, 1935. 46 с.
163. Сатира и юмор русской эмиграции / сост. С. А. Александров. Москва : АИРО–XX, 1998. 336 с.
164. Сборник действующих торговых договоров и иных хозяйственных соглашений СССР, заключенных с иностранными государствами. Вып. 1. Действующие договоры и иные хозяйственные соглашения, заключенные по

- 15 июля 1935 года / Нар. комиссариат по иностр. делам СССР ; сост. Б. Д. Розенблум. Москва : НКВД, 1935. 342 с.
165. Справочная книга НКВД СССР / сост. Л. Е. Шуб ; под общей ред. С. Ф. Суховий, С. В. Орлова. Москва : НКВД СССР, 1936. 432 с.
166. Торговая сеть Харьковской губернии в начале 1924 года : материалы по статистике Харьков. губернии. Вып. 8 / Харьков. губерн. стат. бюро. Харьков : Хозпромкомбинат, 1925. 55 с.
167. Торгсин СССР : [реклама] / В/О «Торгсин». Москва, 1934. 16 с.
168. Уголовный кодекс УССР : офиц. текст с изм. и доп. на 1 октября 1938 года / НКЮ УССР. Киев : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. 165 с.
169. Український хліб на експорт: 1932–1933 рр. / Київ нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Центр українознавства, Київ. міськ. орг. Всеукр. Т-ва «Меморіал» ім. Василя Стуса ; [заг. ред. В. І. Сергійчук]. Київ, 2006. 299 с.

3. Преса

170. Вісті ВУЦВК. 1932. 12 жовтня.
171. Вісті ВУЦВК. 1932. 21 жовтня.
172. Вісті ВУЦВК. 1932. 27 грудня.
173. Вісті ВУЦВК. 1933. 23 грудня.
174. Внешняя торговля. 1932. № 31.
175. Харківський пролетар. 1932. 28 липня.
176. Харківський пролетар. 1932. 23 жовтня.
177. Харківський пролетар. 1932. 12 грудня.
178. Харківський пролетар. 1932. 15 грудня.
179. Харківський пролетар. 1933. 6 січня.
180. Харківський пролетар. 1933. 16 січня.
181. Харківський пролетар. 1933. 24 січня.
182. Харківський пролетар. 1933. 30 січня.
183. Харківський пролетар. 1933. 6 березня.
184. Харківський пролетар. 1933. 2 квітня.
185. Харківський пролетар. 1933. 16 грудня.

4. Спогади

186. Борисенко В. К. Свіча пам'яті : усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ : Стилос, 2007. 288 с.
187. Бринза І. М. Я помирав біля хліба. *Альманах Українського народного союзу*. 2001. С. 184–190.
188. Бугаєвич І. «Пухнуть люди, мруть–конають...» *Українська культура*. 1993. № 5–6. С. 2–3.
189. Волинь пам'ятає : відлуння на Волині Голодомору 1932–1933 років у радянській Україні / авт.–упоряд. М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук ; за заг. ред. М. М. Кучерепи. Луцьк : РВГ Науковий центр історичних студій Волині, 2008. 440 с.
190. Гладышев В. Ф. ТерпИлиада : жизнь и творчество Генриха Терпиловского : сб. краевед. материалов. Санкт–Петербург : Маматов, 2017. 208 с.
191. Джунь О. П. Чорні роки Миргородщини : свідчення очевидців. Миргород : Миргород, 2014. 88 с.
192. Кукса М. Ф. Куп'янщина в потоці історії. Харків : Харків. приват. музей міськ. садиби, 2009. 145 с.
193. Могилевська Н. М., Трипілець М. Я. З минулого, із безвісти : спогади, док., свідчення. Харків, 2007. 218 с.
194. «Столиця відчаю» : Голодомор 1932—1933 рр. на Харківщині вустами очевидців : свідчення, коментарі / упоряд. Т. Поліщук. Харків ; Нью-Йорк ; Львів : Березіль, 2006. 416 с.

5. Інтерв'ю

195. Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький : матеріали до біобібліографії, інтерв'ю, спогади / упоряд. бібліогр. І. Кузьміна, О. Юркова ; авт. історіогр. нарису О. Юркова. Київ : Ін–т історії України НАН України, 2016. 531 с.

196. Кульчицький С. «Я щасливий, що динаміка моїх уявлень про суспільне життя встигає за змінами в суспільстві» : відповіді на запитання редколегії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2007. Вип. 16 (1). С. 6–14.
197. Мак Ольга (Гец, Петрова). *Український голокост 1932–1933 : свідчення тих, хто вижив*. Київ, 2008. Т. 5. С. 103.
198. Розмова п. Дюранті з тов. Сталіним. *Вісті ВУЦВК*. 1934. 4 січня.
199. Шкляр М. И. Посылки или денежный перевод из-за границы могут быть заменены получением товара из магазинов Торгсина в СССР : беседа с пред. Всесоюз. об-ния по торговле с иностранцами «Торгсин». *За индустриализацию*. 1931. 19 августа.

6. Література

200. Айзенберг И. П. Валютная система СССР. Москва: Соцэкгиз, 1962. 268 с.
201. Александрова Т. С. Соболев Г. Л. Вопросы истории социалистического строительства в СССР в американской буржуазной литературе. Критика новейшей буржуазной историографии. *Труды Ленинград. отд. Ин-та истории АН СССР*. Москва ; Ленинград, 1961. Вып. 3. С. 8–37.
202. Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму. Київ: Дух і Літера, 2002. 539 с.
203. Архипов Н. Г. Борьба с хищениями и потоварный учет в магазине. Москва : За пищевую индустрию, 1933. 14 с.
204. Атлас З. В. Социалистическая денежная система : проблемы соц. преобразования и развития денеж. системы СССР. Москва : Финансы, 1969. 384 с.
205. Бездрабко В. В. Сучасні історичні студіювання документа : en bloc et en détail. *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 157—184.
206. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії : навч.-метод. посіб. Вид. 3–тє, доп. та перероб. Харків : САГА, 2008. 214 с.

207. Болотин З. С. Без карточек. Москва : Партиздат, 1935. 32 с.
208. Болотин З. С. Вопросы снабжения. Москва ; Ленинград : Соцэкгиз, 1935. 143 с.
209. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII с. У 3 т. Т. 2. Ігри обміну. Київ : Основи, 1997. 585 с.
210. Булгаков В. Советская торговля на новом этапе. Москва ; Ленинград, 1932. 82 с.
211. Вебб С., Вебб Б. Советский коммунизм — новая цивилизация? В 2 т. Т. 1. Москва : Книга по Требованию, 2011. 452 с.
212. Вербицкий М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років. Лондон : ДОБРУС у В. Британії, 1952. 112 с.
213. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Т. 1 / НАН України, Ін-т історії України ; редкол. : Смолій В. А. (голов. редкол.) та ін. ; авт. кол.: Кульчицький С. В. (кер.) та ін. Київ : Ін-т історії України, 2013. 750 с.
214. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Т. 2 / НАН України, Ін-т історії України ; редкол.: Смолій В. А. (голов. редкол.) та ін. ; авт. кол.: Кульчицький С. В. (кер.) та ін. Київ : Ін-т історії України, 2013. 812 с.
215. Владимирська А. О., Владимирський П. О. Реклама : навч. посіб. Київ : Кондор, 2006. 334 с.
216. Власенко В. М. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині (до 75–х роковин національної трагедії). *Сумський історико-архівний журнал*. 2008. № 4/5. С. 29–71.
217. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. Київ : Мистецтво, 1995. 335 с.
218. Волосник Ю. П. Діяльність «Торгсину» та непмани України: повсякденні випробування підприємців в умовах форсованої індустріалізації

- першої половини 1930–х років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер. Історія. 2013. Вип. 47. С. 96–106.
219. Гай–Головко О. Смертельною дорогою : події нашого часу. Вінніпег, 1983. 283 с.
220. Галан А. Передмова. *Праця і нагорода Зосима Дончука* : зб. до 70–ліття З. І. Дончука / упоряд. Л. Дончук. Філадельфія : Власна хата, 1973. С. IX.
221. Годун Н. Радіомовлення в УСРР 20–30–х рр. як об'єкт політичної цензури. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 17. С. 72–84.
222. Гойченко Д. Д. Красный апокалипсис : сквозь раскулачивание и Голодомор : мемуари свідателя. Киев: А–БА–БА–ГА–ЛА–МА–ГА, 2013. 264 с.
223. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. / Одес. держ. наук. б–ка ім. М. Горького, Ін–т історії НАН України, Фондація українознав. студій Австралії ; [упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун]. Одеса ; Львів : Коць, 2001. 654 с.
224. Горох М. Золото — державі! : Торгсин у радянській Україні, 1931–1936. Київ : HREC PRESS, 2020. 325 с.
225. Горох М. Становлення торгової мережі Торгсину на Чернігівщині (1932–1936 рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ, 2009. Вип. 15, ч. 2. С. 78–95.
226. Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 120–131.
227. Гриневич Л. В. Механізми масового народоббивства: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 — початок 1930 рр.). *Сторінки історії* : збірник наукових праць. 2014. Вип. 38. С. 46–64.
228. Гудзь В. В. Історіографія Голодомору 1932—1933 рр. в Україні : монографія. Мелітополь : Однорог Т. В., 2019. 1153 с.

229. Гурович М. Стахановська п'ятиденка в магазинах. *Вісті ВУЦВК*. 1936. 26 січня.
230. Гусаков А. Д., Дымшиц И. А. Денежное обращение и кредит СССР. Москва, 1951. 307 с.
231. Даниленко В. М. Розкрадання продуктів та промтоварів госпорганом та системою Торгсину. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*. Київ : Фенікс, 2008. С. 66–73.
232. Даниленко С. Номенклатура податкових органів в УСРР : «розверстники», продармійці, фінінспектори (1919–1929). *Український історичний збірник*. 2018. Вип. 20. С. 176–188.
233. Девлетов О. У. История отечественной рекламы за 150 лет (1840–1990). Москва ; Берлин : Директ–Медиа, 2016. 349 с.
234. Долина П. Організована голодова катастрофа на Україні. *Сучасність*. 1968. Ч. 9. С. 68.
235. Дончук З. Прірва. Чикаго, 1959. 290 с.
236. Дорошко М. С. Керівна верства УСРР в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2008. Вип. 18. С. 75–91.
237. Дюкалов Н. А. Мироя торговля драгоценными и полудрагоценными камнями. Москва ; Ленинград ; Новосибирск : Гос. науч. –техн. изд–во, 1932. 167 с.
238. Експонати, що переконують. Українська експортна виставка. *Харківський пролетар*. 1933. 28 квітня. С. 4.
239. Епплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ : НРЕС PRESS, 2018. 440 с.
240. За развернутую советскую торговлю : сб. ст. Москва : Партиздат, 1932. 174 с.
241. Затримано спекулянтів. *Соціалістична Харківщина*. 1935. 28 березня.
242. Звичайна О., Млаковий М. Ворог народу : повість. У 2 т. Т. 1. Проти течії. Лондон : Укр. вид. спілка, 1966. 468 с.

243. Златопільський. За зразкову труддисципліну в радянській крамниці. Харків : Вид-во НКП УСРР, 1933. 85 с.
244. Іванова І. Б. Історія української реклами: мовностилістичний аспект : монографія. Харків : Юрайт, 2016. 372 с.
245. Ільїн І. «Дипломати» з Торгсіну. *Комуніст*. 1933. 14 липня. С. 3.
246. Історичне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура та ін. ; голов. ред. С. В. Головка. Київ : Либідь, 2002. 488 с.
247. Історія народного господарства Української РСР : у 3 т., 4 кн. / авт. кол. : Т. І. Дерев'янкін, М. Д. Горбоватий, В. В. Городній та ін. ; за ред. : І. І. Лукінова ; АН УРСР, Ін-т економіки. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 2. 440 с.
248. Кабалкин Ю. Экспортная реклама (итоги и перспективы). *Внешняя торговля*. 1934. № 5. С. 11–12.
249. «Кадры решают всё». *Внешняя торговля*. 1935. № 8.
250. Кантарович В. Издержки обращения в СССР / под ред. К. Трошина. Москва : Госфиниздат, 1933. 64 с.
251. Командири великого голоду : поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ : Генеза, 2001. 399 с.
252. Конквест Р. Жнива скорботи : рад. колективізація і голодомор. Київ : Либідь, 1993. 280 с.
253. Кононенко К. Колоніальний визиск — основа советської індустріалізації. Нью-Йорк : Пролог, 1960. 27 с.
254. Кукинова В. Т. Исчезнувшие слова. *Новый мир*. 1960. № 4. С. 126–143.
255. Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации (1926–1937). Киев : Наук. думка, 1979, 256 с.
256. Кульчицкий С. В. Більшовицькі методи «навздогінної» модернізації (1929–1938). *Економічна історія України* : іст.-екон. дослідж. У 2 т. Т. 2. / відп. ред. В. А. Смолій ; кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. Київ, 2011. С. 203–273.

257. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: прогалини у доказовій базі. *День*. 2007. 27 лютого.
258. Кульчицький С. В. Здійснення нової економічної політики в Україні (1921–1928). *Економічна історія України* : іст.–екон. дослідж. У 2 т. Т. 2. / відп. ред. В. А. Смолій ; кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. Київ, 2011. С. 154–202.
259. Кульчицький С. В. Історичний вимір приватної і колективної форм власності. *Україна крізь віки* : зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України, проф. Валерія Смолія / Ін-т історії України ; відп. ред. О. Онищенко. Київ, 2010. С. 42–55.
260. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Вид. дім «Альтернатива», 1999. 336 с.
261. Кульчицький С. В. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. Київ : Ін-т історії України, 2013. 208 с.
262. Кульчицький С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3 кн. Кн. 2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.
263. Кухаренко Л. І. Перетворення України з аграрної в могутню індустріально–колгоспну республіку. Київ : КДУ ім. Т. Г. Шевченка, 1959. 231 с.
264. Ланг Гаррі. Серед євреїв у Києві. URL: http://ua.judaicacenter.kiev.ua/wp-content/uploads/2011/05/Pages-from-Eg20-Harry-Lang.indd_.pdf (дата звернення: 12.03.2020).
265. Лантух В. В. Лантух І. В. Пантелеймоненко А. О. Державне регулювання торгівлі в Україні (20–ті — початок 30–х рр. ХХ ст.): історико–економічне дослідження : монографія. Полтава : РВВ ПУЕТ, 2011. 293 с.
266. Ласло Ф. Експортну рекламу на должную висоту. *Внешняя торговля*. 1932. № 35. С. 5–7.
267. Лютаревич П. Цифри і факти про голод в Україні (роки 1932–1933). *Український збірник*. 1955. Кн. 2. С. 80–98.

268. Ляковська С. П. Діяльність органів ВУЧК–ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.) / Ін-т історії України НАН України ; Національна академія Служби безпеки України. Київ : Ін-т історії України, 2016. 508 с.
269. Ляковська С. П. Діяльність органів ДПУ УСРР в сфері економіки в 1927–1928 рр. : за матеріалами відом. статистики. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1/2. С. 196–291.
270. Ляковська С. П. «Золота операція» ДПУ УСРР із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей (початок 1930–х рр.). *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 25–48.
271. Ляхов В. Н. Советский рекламный плакат и рекламная графика. 1933–1973 : альбом. Москва : Совет. художник, 1977. 184 с.
272. Мак О. Каміння під косою. Торонто : Гомін України, 1973. 158 с.
273. Марочко В. Діяльність торгсинівської системи міста Києва. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2008. Вип. 18. С. 163–175.
274. Марочко В. «Золотий дощ» 1932–1933 років. *Урядовий кур'єр*. 2009. 11 лютого.
275. Марочко В. І. О. М. Асаткін — вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 129–149.
276. Марочко В. І. Торгзін. *Енциклопедія історії України*. У 10 т. Т. 10. / Ін-т історії України НАН України ; редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2013. С. 126.
277. Марочко В. І. «Торгсини»: золота ціна життя. *Персонал*. 2002. № 9. С. 21–23.
278. Марочко В. І. Торгсини Києва: хліб за золото. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*. Київ : Фенікс, 2008. С. 58–65.
279. Марочко В. І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933). *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 90–103.
280. Марочко В. Торгсини Києва в роки Голодомору. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. Вип. 15. Ч. 2. С. 63–77.

281. Мельничук О. Ю. Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2010. Вип. 19. Ч. 2. С. 99–105.
282. Мельничук О. Ю. Основні етапи розвитку Київської обласної контори «Торгсин». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2013. Вип. 22. С. 179–189.
283. Мельничук О. Ю. Селяни і «Торгсин»: система заготівель побутового золота в УСРР (1932–1936 рр.). *Український селянин*. 2010. С. 281–283.
284. Мельничук О. Ю. Система ВУК «Торгсину» на Київщині : організаційна структура. *Питання історії України*. Чернівці, 2009. Т. 12. С. 264–267.
285. Мишустин Д. Д. Внешняя торговля и индустриализация СССР. Москва : Междунар. книга, 1938. 219 с.
286. Мозохин О. ВЧК–ОГПУ. Карающий меч диктатуры пролетариата. Москва, 2004. 448 с.
287. Нейман Г. Я. Пути развития советской торговли. Москва, 1934. 106 с.
288. Некрасов В. П. По обе стороны стены. N.Y. : Efect Publishing Inc., 1984. 213 с.
289. Нельсон Н. И. За качество нашей рекламы. *Внешняя торговля*. 1933. № 15. С. 17–18.
290. Нодель В. Организационные вопросы советской торговли. *Советская торговля*. 1934. № 2. С. 31–46.
291. Осокина Е. А. Алхимия советской индустриализации. Время Торгсина. Москва, 2019. 592 с.
292. Осокина Е. А. Золото для индустриализации: «Торгсин». Москва, 2009. 592 с.
293. Очерет М. «Епохальна» реформа. *Свобода*. 1950. 6 травня. С. 3.
294. Пантелеймонов І. «З цифрами в руках». *Харківський пролетар*. 1933. 9 січня.
295. Паньків У. Розкривають злочини більшовицького уряду. *Свобода*. 1937. 17 березня.

296. Паньків У. Розкривають злочини більшовицького уряду (закінчення). *Свобода*. 1937. 19 березня.
297. Персон И. Ценообразование и издержки обращения в снабббых. Москва ; Ленинград : Изд-во НКТП, 1934. 74 с.
298. Плеханов А. М. ВЧК–ОГПУ : отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики. 1921–1928. Москва : Кучково поле, 2006. 632 с.
299. Подкур Р. Ю. Органи державної безпеки у взаємовідносинах держави і суспільства. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928)* : кол. монографія / Ін-т історії України. Київ, 2015. Т. 2. С. 455–535.
300. Подольчак Н. Ю., Подольчак Н. І. Використання психотехнологій кольору у рекламі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2010. № 690 : Логістика. С. 114–120.
301. Позаскладські операції в роздрібній торгівлі. Харків : Вид-во НКП УСРР, 1932. 40 с.
302. Покидченко Л. А. Голодомор 1932–1933 років на Сумщині. Суми : Ярославна, 2006. 235 с.
303. Половецький П. Співучасники Сталіна в голодовому народобивстві 1933 р. Мюнхен : Українське видавництво, 1956. 30 с.
304. Прокопович С. Н. Народное хозяйство СССР. Т. 2. Нью-Йорк : Изд-во им. Чехова, 1952. 355 с.
305. Радянська торгівля на піднесенні. *Вісті ВУЦВК*. 1936. 11 січня.
306. Рожанковська І. Світ байдуже дивився на смерть мільйонів. *Наше життя*. 1983. № 9. С. 2.
307. Розенгольц А. П. Внешняя торговля и борьба за технико-экономическую независимость СССР. Москва : Партиздат ЦК ВКП(б), 1935. 24 с.
308. Розенгольц А. П. Зовнішня торгівля Радянського Союзу : промова на VII Всесоюз. з'їзді рад. Київ : Держсоцеквидав України, 1935. 22 с.
309. Розенгольц А. П. Перемога сталінського плану зовнішньої торгівлі СРСР. Київ : Держсоцеквидав України, 1936. С. 6–7.

310. Розенгольц А. П. СССР и капиталистический мир : (эконом. взаимоотношения СССР с капиталист. странами). *Кризис мировой торговли и внешняя торговля СССР* : сб. материалов за 1932 и 1933 гг. / общ. ред. Д. В. Якубовского. Москва ; Ленинград, 1934. С. 7–24.
311. Рябченко О. Л. Студенти радянської України 1920–1930–х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації : монографія. Харків : ХНАМГ, 2012. 225 с.
312. Самойлов І., Борисов Й. Що повинен знати робітник про масовий контроль. Харків : Укр. робітник, 1934. 28 с.
313. Смирнов А. М. Международные валютные и кредитные отношения СССР. Изд. 2–е. Москва, 1960. 365 с.
314. Советская торговля за 30 лет (1917–1947) / отв. ред. М. М. Лифшиц. Москва : Госторгиздат, 1947. 164 с.
315. Сорок лет советской торговле (1917–1957 гг.) / под ред. Б. И. Гоголя. Москва : Госторгиздат, 1957. 200 с.
316. Соловей Д. Ф. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932–1933 років / за ред. Ю. Шаповала, О. Юренко. Київ; Полтава, 2005. 299 с.
317. Соловей Д. Стежками на Голготу : винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. Ч. 1. Детройт, 1952. С. 55–57.
318. Талалаев Б. Н. Источники накопления в народном хозяйстве СССР. Москва : Мысль, 1965. 171 с.
319. Танасюк В. Л. Обмінно–валютні операції в системі Всесоюзного об'єднання «Торгзін». *Історія торгівлі, податків та мита*. 2019. № 1/2. С. 157–165.
320. Тетюшев В. И. Социалистическое преобразование экономики СССР и буржуазные «критики». Москва : Политиздат, 1978. 216 с.
321. Улучшить подготовку кадров. *Внешняя торговля*. 1934. № 9/10. С. 1–3.
322. Фрей Л. И. Международные расчеты и финансирование внешней торговли социалистических стран. Москва, 1965. 287 с.

323. Чинченко І. М. Втрачене золото. *Нові дні*. 1982. Ч. 3. С. 3–5.
324. Шаповал Ю. І. Дмитро Соловей та головна тема його життя. *Дзеркало тижня*. 2005. 12 серпня.
325. Шаповал Ю. Значення нововіднайдених документів ДПУ–НКВС для глибокого розуміння голоду 1932–1933 років. *Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932–1933 років в Україні в док. ГПУ–НКВД* / упоряд. С. Богунов та ін. Київ, 2007. С. 45–61.
326. Шаповал Ю. І. Людина і система : (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) / Ін-т нац. відносин і політології НАН України. Київ, 1994. 271 с.
327. Шаповал Ю. І. Сталін і Україна: голод і початок згортання «українізації». *Український історичний журнал*. 1991. № 7. С. 30–41.
328. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки : сталінізм на Україні. Київ : Політвидав України, 1990. 143 с.
329. Шаповал Ю. І. Україна 20–50–х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наук. думка, 1993. 351 с.
330. Шаповал Ю. І. Українські «щаблі» Кагановича, або «жива сталінська людина». *Про минуле — заради майбутнього*. Київ, 1989. С. 342–355.
331. Шаповал Ю. І., Золотарев В. А. «Гильотина України»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва : Полит. енцикл., 2017. 405 с.
332. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ : Абрис, 1997. 608 с.
333. Шуйський І. В. Голодомор в фотооб'єктиві Александра Винербергера. *Время*. 2018. 22 нояб.
334. Шуйський І. В. Голодомор. Харків. Це було тут [відео]. *BBC NEWS Україна*. 2018. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NNH3DlyLSxU> (дата звернення: 10.09.2020).
335. Шуйський І. В. Кому — Голодомор, а кому ікра: як експрем'єра Франції у Харкові частували у 1933 році. *BBC News Україна*. 2019. 22 листоп. URL:

<https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-50406345> (дата звернення: 10.09.2020).

336. Ігор Шуйський. Реклама та контрреклама Всеукраїнської контори «Торгсин» у 1931–1936 рр. *European philosophical and historical discourse*. 2020. Volume 6. Issue 1. P. 32–39.
337. Шуйський І. В. Секретне діловодство Всеукраїнської контори «Торгсин» *STUDIA SLOBOZHANICA* : матеріали всеукр. наук.–метод. конф. «Слобожанський гуманітарій — 2019», Харків, 29 березня 2019 р. / Харків. нац. техн. ун–т сіл. госп–ва ім. П. Василенка. Харків, 2019. С. 48–53
338. Шуйський І. В. Торгова мережа «Торгсин» у столиці радянської України. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / НАН України, Ін–т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи та ін. Київ, 2013. С. 163–169.
339. Эррио Э. Из прошлого: между двумя войнами. 1914–1936. Москва, 1958. 772 с.
340. Юргенсон Р. Итоги работы Торгсина. *Внешняя торговля*. 1936. № 1. С. 5.
341. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин Радянської України у міжвоєнну добу. Київ : Ін–т історії України, 2011. 339 с.
342. Berland P. Lettre d'URSS. Danse l'impasse // *Le Matin*. 1933. 18 Juillet.
343. Bertillon S. L'effroyable detresse des populations de l'Ukraine. *Le Matin*. 1933. 20 Aout.
344. Graziosi A. The Great Soviet Peasant War : Bolsheviks and Peasants, 1917–1933. *Harvard Papers in Ukrainian Studies*, 2009. 77 p.
345. La famine et l'anthropophagie en Russie. *Le Matin*. 1933. 27 Septembre.
346. La fermeture des magasins du Torgsins. *Le Temps*. 1936. 3 Fevrier.
347. Lyons E. Assignment in Utopia. New York, 1937. 658 p.
348. Ryabchenko O. Young People Mobilizing for Participation in Communistic Transformations in rural areas during the years of the collectivization and Holodomor. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 74–92.

349. Shapoval Y. Significance of newly discovered archival documents for understanding the causes and consequences of the famine–genocide of 1932–1933 in Ukraine. *Famine in Ukraine 1932–1933 : genocide by Other Means* / [ed. by T. Hunczak and R. Serbyn]. New York, 2007. P. 84–97.

350. Wicksteed A. My Russian neighbors; recollections of ten years in soviet Moscow. New York, 1934. 218 p.

351. Wienerberger A. Hart auf hart: 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrussland: ein Tatsachenbericht. Salzburg ; Leipzig, 1939. 246 p.

Автори рефератів дисертацій та дисертації

352. Горох М. В. Створення та функціонування системи Торгсину на Чернігівщині (1932–1936 рр.) : дисертація ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2013. 190 с.

353. Курина Е. А. Роль государственной монополизированной внешней торговли в построении социалистической экономики в СССР : автореф. дисс. ... канд. эконом. наук. Москва : ИЭ АН СССР, 1965. 29 с.

354. Мельничук О. Ю. Київська обласна контора «Торгсину» (1931–1936 рр.): становлення та функціонування : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Київ, 2015. 18 с.

355. Танасюк В. Л. Створення та функціонування українського представництва Всесоюзного об'єднання по торгівлі з іноземцями «Торгзін» (1931–1936 рр.) дисертація ... доктора філософії : 032 Історія та археологія. Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2021. 174 с.